

Beköszöntő

Az Internet lehetőséget teremt arra, hogy a jogtudománnyal foglalkozók közül a jogelmélet, a jogfilozófia és a jogszociológia kérdéseinek kutatói önálló fórumot teremtsenek. Az így keletkező kommunikációs kör lehetővé teszi, hogy a magányos kutató gyorsabban juttathassa el gondolatait a tudományos közösség elé megítélésre. Ez már eleve motivációt jelenthet az elméleti jogászok számára arra, hogy intenzívebben foglalkozzanak jogelméleti kérdésekkel, és ez rövid idő után a hazai jogelméleti gondolkodás fejlődése felé hathat.

A Jogelméleti Szemle a tervek szerint évente négy számmal jelenik meg a jövőben. Belső rovatok elkülönítése most még nem látszik szükségesnek, de a későbbiekben a tanulmányok, a könyvismertetések és a vita számára külön rovatok szerinti tagolás merülhet fel.

A Jogelméleti Szemlébe szánt anyagokat Word szövegszerkesztővel írva e-mailen lehet átküldeni a technikai szerkesztőhöz, Ujváry Leventéhez, e-mail címe:
levente.ujvary@vodafone.hu

a Szerkesztő

Budapest, 2000 február 2.

Badó Attila: Nép szava Isten szava? A francia esküdszék dilemmái

Kulcsár Kálmán 1968-as, a népi ülnöki bíraskodásról szóló jogszociológiai vizsgálata sok szempontból tanulságos. Az igen alapos kutatás eredményeiből leszűrhető tanulságok mellett érdemes elgondolkodni azon, hogy az empirikus jogszociológia milyen korlátokkal küszködhet akkor, ha az általa feltárt gondokon még az sem segíthet, ha művelője egy ideig igazságügy miniszteri pozícióba kerül. A népi ülnöki rendszerről szóló tanulmányban felsorolt problémák alapján ugyanis úgy tűnhet, mintha a felmérés ma készült volna.

Az 1998-as büntető eljárásjogi reform lényegében nem érintette a laikus bíraskodás intézményét. Olyan terület ez, melyre a törvényhozók csak erős társadalmi nyomás, vagy forradalmak, rendszerváltozások idején fordítanak figyelmet. A legtöbb magyar jogász ugyanis egyetért abban, hogy az igazságszolgáltatás professzionális feladat, s az ítéletekhez a laikus részvétel legfeljebb “népi áldást” adhat, egyebet nem. Szükség van természetesen rá, de a legjobb, ha nem lehet észrevenni, s az általában idős ülnökök inkább csak passzív jelenlétükkel igazolják a döntéseket. Éppen ezért érdekes az a ritka hír, amikor az igazságszolgáltatás berkeiből származik az esküdszék bevezetésének követelése. Ez persze csak az első pillanatban mond ellent a fentieknek. Nincs annál kényelmesebb helyzetben a bíró, mint mikor szaktudásával alapvetően meghatározhatja a döntések irányát, ám tévedés esetén moshatja kezeit, és bátran mutogathat az esküdtekre. Angliában, pl. a huszadik századra az esküdszék szinte már csak ezt a szerepet tölti be. Voltaképpen akkor kerül alkalmazásra, ha a bíró úgy érzi, érdemes a felelősséget megosztani a laikusokkal.

A magyar törvényhozók nem kívánták megbolygatni ezt a kérdést, és a rendszerváltást közvetlenül követő, az esküdtbíróság bevezetését sürgető néhány tanulmány jogalkotói visszhangra nem talált. Ennek a finansiális szempontok mellett vélhetően az lehet az oka, hogy ahányszor felvetődik a laikus bíraskodás reformja, az ötletet felvetőknek radikális átalakítások, az ötletet értékelőknek amerikai esküdtbírósági botrányok, és a rögzült ellenérvek jutnak az eszükbe. Akik egy kicsit tájékozottabbak e témában, azoknak talán még az is, hogy ahol a laikusok a német típusú ülnök rendszernél nagyobb szerepet kaptak, ott véget nem érő viták, és véget nem érő módosítások jelentették az intézmény fejlődéstörténetét. Milyen körből válasszák a laikusokat, hányan legyenek, hány szakbíró támogassa munkájukat, miben döntsenek, elkülönülten tanácskozzanak, vagy a szakbírákkal együtt, hogy csak a legsűrűbb kérdéseket idézzük.

Márpedig érdemes idézni őket. Véleményünk szerint ugyanis, bármekkora közhely, a lényeg e kérdés kapcsán is a részletkérdésekben van, és mindaz a sok küszködés, mely ezen a téren egy-egy országban ádáz politikai küzdelmeket okozott, számunkra néhány európai megoldást illetően nem tűnik hiábavalónak.

A szokásos hazai kérdés tehát, hogy legyen-e esküdszék, vagy ne legyen, véleményünk szerint leegyszerűsítő és ilyen formában értelmetlen. Sokkal célravezetőbb megközelítés, ha a jelenlegi laikus bíraskodás kapcsán először rákérdezzünk. Ebben a formában, a kiválasztási eljárás hatályos szabályozása mellett segíti-e érdemben az igazságszolgáltatást az ülnöki rendszer? Mivel a válasz a jogászok többségének véleménye alapján nem, érdemes azt a kérdést is feltenni, hogy van-e értelme egy demokráciát mimelő intézményt fenntartani, amely

sok esetben csak felesleges nyűg a bírák nyakán. Avagy hogyan és milyen formában töltheti be hivatását a laikus bíráskodás Magyarországon? Tovább kérdezve, hol találunk példát botrányoktól, súlyos zavaroktól mentes laikus részvételre a nagyvilágban. Olyan valódi részvételre, ahol a laikusok – egy magyar bírósággal élve – nem szobadíszként vesznek részt az eljárásban, ugyanakkor kellő szakmai kontrol mellett végeznek érdemi tevékenységet.

A francia esküdtzék (Cour d'Assises)

A laikus bíráskodás francia formájának alapjait a nagy francia forradalom teremtette meg. Gyökerei a felvilágosodás gondolkodóinak az igazságszolgáltatás megreformálását célzó eszmei megalapozásában, és be nem vallottan, az angol mintában keresendő. Jóllehet a nemzeti büszkeség ősi Meroving, Karoling mintákra próbálta visszavezetni a forradalmat követően bevezetésre kerülő esküdtzék, az angol hatás letagadhatatlan. Az esküdtzék bevezetését követelő neves filozófusok, jogászok maguk is hivatkoznak az angol mintára, mint a népszuverenitás elvének leginkább megfelelő igazságszolgáltatási megoldásra. Az persze más kérdés, hogy sokan állították, hogy végső soron az angol esküdtzék kialakításánál is a "francia" hódító, Orániai Vilmos bábáskodott.

Ami tény, hogy már a forradalom elején, meglehetősen korán felvetődik az esküdtzék bevezetésének gondolata. Egy lyon-i képviselő volt az első, aki az alkotmányozó nemzetgyűlésben először hangot adott e követelésnek, azt állítva, hogy miután a szuverenitás a királyról a nemzetre szállt, így az igazságügy letéteményesévé is a népnek kell válnia. A Nemzetgyűlés némi vita után 1790. április 30-án határozott az esküdtzék jövőbeni bevezetéséről büntető ügyekben, egyben elutasítva a polgári ügyekben döntő esküdtzékre vonatkozó javaslatot. (Martinage 367-387.) A francia esküdtzék azóta több mint kétszáz éves utat tett meg, s jóllehet sok tekintetben megváltozott, alapjait tekintve megőrizte a forradalmi gondolatot: A laikus esküdtek kiemelkedő szerepet kapnak a súlyos bűncselekmények elkövetésével megvádoltak sorsának meghatározásánál. Az eljárás szóbeli, nyilvános és a döntést nem kell megindokolni. Az ítélet ellen pedig – a törvénysértés esetét kivéve – nincsen fellebbezésnek helye.

A ma hatályos eljárásjogi törvény részletesen rendelkezik az esküdtzékéről, melynek legfontosabb szabályait az esküdtzékkel kapcsolatos dilemmák vázolását megelőzően az alábbiakban foglaljuk össze:

A súlyosabb bűncselekmények esetében a Párizsban illetve megyénként felállított Cour d'Assises (a továbbiakban esküdtzék) ítélkezik. A többnyire megyeszékhelyeken működő bíróság három szaktbíróból és kilenc laikus bíróból áll. A szaktbírákat a fellebbviteli bíróság elnöke nevezi ki egy-egy negyedévre. Ezek egyike tölti be az elnöki tisztséget, akit általában a büntetőtanácsok elnökei közül választanak. Jóllehet az esküdtbírók különlegessége, hogy a három szaktbíró és a kilenc esküdt együttesen dönt, a törvény (Procédure Pénale) külön beszél a bíróságról illetve az esküdtzékéről. ("La cour proprement dite et le jury" Art. 240.)

A jury, tagjait, vagyis az esküdteket azon francia állampolgárok közül választják, akik 23. évüket betöltötték, franciául tudnak írni és olvasni, gyakorolhatják politikai jogaikat, jogképességükben nincsenek korlátozva, nem esnek a kizárási feltételek alá, illetve nem töltenek be olyan funkciót, melyet a törvény az esküdti feladattal összeférhetetlennek minősít. A törvény taxatív felsorolja a kizáró okokat, illetve az ilyen funkciókat. (Art. 256,257)

Az esküdtek megválasztása egy négyfordulós eljárás során történik, melynek legfőbb jellemzője a véletlenszerűség. E sajátosságot egyébként egy majd két évszázados fejlődési folyamat eredményeként emlegeti a legtöbb, e témával foglalkozó francia szerző. Az első fordulót a területi előkészítő lista összeállítása jelenti (liste préparatoire), melyet polgármesteri felügyelet mellett a választólistából állítanak össze, amit a felálló esküdtbírószágon egy második sorshúzással egy szűkebb, ún. "éves" lista elkészítése követ (liste annuelle). Az éves listán Párizsban egy személyre 1800 lakosnak kell jutnia, míg más körzetekben 1300-nak.

Az esküdszék ülészakának megkezdése előtt harminc nappal, attól függően, hogy mely bíróságon kap az esküdszék helyet, a fellebbviteli bíróság, vagy az első fokú bíróság (Tribunal de Grande Instance) elnökének vezetésével egy bizottság jön létre a harmadik fordulós sorshúzás lebonyolítására. A törvényi feltételeknek nem megfelelő személyek kihúzását követően 35 nevet sorsolnak ki, melyhez egy speciális, tízfős listát is elkészítenek abból a célból, hogy az esetlegesen kieső esküdteket különösebb gond nélkül pótolni tudják az ülészak során.

A kiválasztott 35 (+10) személy képezi az adott ülészak konkrét esküdszékeinek bázisát. E 35 fős listából kerül kiválasztásra egy ülészakon belül, az adott büntetőügy kilenc esküdtje, akik a 3 szakbírával együtt alkotják az esküdtbírószágot. A kilenc esküdt kiválasztásának módja ebben a szakaszban alig módosult a kezdetekhez képest. A tárgyalás megkezdését megelőzően kezdik kisorsolni a 35 lehetséges esküdtből a végső kilencet. Ez a megoldás az USA-ban is alkalmazott "voir dire" eljárás francia változata, mely elsősorban abban különbözik a tengerentúli megoldástól, hogy itt nincs mód a leendő esküdtek attitűdjeinek alapos kivizsgálására. (Izd. Badó 1994.) Az esküdteknek nem lehet kérdéseket feltenni, hogy válaszaikból későbbi döntésükre vonatkozó konzekvenciákat vonjanak le az ügyvédek. Általánosságban elmondható, hogy a francia megoldás gyorsabb, egyszerűbb, és véleményünk szerint jobb, mint az Egyesült Államokban. Nem is bukkantunk a szakirodalomban, vagy a napi sajtóban az eljárás ezen szakaszára vonatkozó kritikái irodalomra, s több bíróval folytatott személyes konzultáció is arról győzött meg bennünket, hogy a francia változat kevesebb zajjal, de kiegyenlítettebben, az elfogulatlan esküdszék ideájának megfelelőbben működik. A francia szabályozás is azon előfeltevésekből indul ki, hogy az ellenérdekű felek által nem kívánatos személyek kiszórása a lehető leghatározottabb esküdszéket eredményezi. Ennek érdekében, lehetőséget biztosít a vádlottnak, ügyvédjének, illetve a közvádlónak, hogy meghatározott számú személyt visszautasítson közvetlenül akkor, amikor azok nevét kihúzzák az urnákból. A vádlott, illetve képviselője öt személyt, az ügyész négyet utasíthat vissza úgy, hogy a visszautasítás indokát nem nevezhetik meg.

Reformviták

Az esküdszéket hosszú ideje érik különböző intenzitású támadások. Nem olyan jellegűek, mint az USA-ban, ahol általában az intézményt alapjaiban vonják kétségbe. Franciaországban, a jakobinus diktatúra időszakát kivéve nincs igazán rossz emléké korszaka e bíróságnak, s a legtöbb hozzáértő elfogadhatónak tartja, hogy a legsúlyosabb bűncselekmények esetén egy laikusokból és szakemberekből álló testület hozzon döntést. A gondolat maga, hogy ez a népszuverenitás kifejeződése, oly mélyen gyökerezik a köztudatban, hogy nem is találtunk olyan hírlapi cikket, vagy tudományos igényű munkát, mely ne közelítette volna meg ebből a szempontból is az esküdszék problematikáját. Doktori disszertációk foglalkoznak e dogma eredetével, aktualitásával. (pl. Melle France Lenain: "Le dogme du jury populaire")

A támadások ezért sokkal inkább “részletkérdéseket” érintenek, már amennyiben annak minősíthető az egyik legsűrűbben felmerülő gond, hogy az esküdtszék döntése ellen – a törvénysértés esetét kivéve – nem lehet fellebbezni. Ez annál is inkább problematikus, mert ez ellentétben áll az Emberi Jogok Európai Konvenciójával, mely szerint minden büntetőügyben bíróság által elítélt személynek joga, hogy egy felettes bíróság is megvizsgálja ügyét. (Art. 2-1 du prot. 7) Ez pedig a hatályos szabályozás alapján nincs biztosítva Franciaországban. Még furcsább ebben az, hogy míg a kisebb bűncselekmények elkövetői, akiknek ügyében szakszabóság hoz ítéletet, élhetnek a fellebbezés lehetőségével, az esküdtbírók ítélete ezzel szemben nem bírálható felül. Kívülről szemlélve szinte érthetetlennek tűnik a vonakodás, ahogy ezt a mindenki által képtelenségnek minősített ügyet kezelik. Amilyen egyszerűnek tűnik azonban első látásra a probléma megoldása, olyan nehéz egyezsége jutnia a francia jogászoknak, politikusoknak a részletkérdéseket illetően. A fellebbviteli fórum kialakításának költség vonzatán túl egy ilyen változtatás számos alapkérdést vetne fel. Az első ilyen probléma az lenne, hogy egy második esküdtbírók felállításával az esküdtbírók létét alátámasztó, ez idáig megfellebbezhetetlennek tekintett népitétellel szembe kerülne egy másik népitétel, mely esetleg ellentétes lenne az elsővel. Még súlyosabb sérülést szenvedne az intézmény alapideológiája, amennyiben a fellebbviteli fórumot egy szakszabóság jelentené. A költségek tekintetében ugyan ez lenne a legkedvezőbb megoldás, ám sokak szerint szinte teljesen feleslegessé tenné az elsőfokú bíróság “népi” jellegének megtartását. További bonyolító tényezőt jelent az esküdtszék legnagyobb erényének tekintett, s az eljárást végig jellemző szóbeliség kérdése, mely egyik vagy másik javaslat mellett szükségszerűen csorbulna. Szinte általános egyetértés mutatkozik tehát abban a tekintetben, hogy az európai követelményeknek megfelelően létre kell hozni egy fellebbviteli fórumot. Nehéz azonban egyetértésre jutni a konkrét megoldás mikéntjében.

A kilencvenes évek közepén, Jacques Toubon igazságügyminiszter jutott arra az elhatározásra, hogy az esküdtszék reformját végrehajtja. “Már éppen ideje volt”, olvasható egy ügyvéddel készült riportban (Paul Lombard, avocat a la Cour d’Appel de Paris), aki még hozzá teszi: “Amióta csak ügyvéd vagyok, nem telik el olyan év, hogy be ne harangozná valaki az esküdtszék reformját...Végre!” (Valdman E. 1996: 123-133.)

A vállalkozás nehézségét a miniszter azonban minden valószínűség szerint alábecsülte, s csak a tervezet napvilágra kerülését követően, a napilapokban megjelenő támadó írások, a kérdés kapcsán megszólaló jogászok, politikusok sejtették számára, hogy milyen darázs-fészekbe nyúlt. Jóllehet itt nincsenek olyan érdekcsoportok, melyeknek ez a változtatás bármilyen érdeksérelmet okozna, a több mint kétszáz éves intézmény alapjának megváltoztatása sokakat irritál. Hasonló ez ahhoz a helyzethez, ami az Egyesült Államokban, mindenekelőtt a polgári esküdtszék kapcsán problémát okoz. A legtöbb szakértő hiába ért egyet abban, hogy polgári ügyekben nem szerencsés az esküdtszék alkalmazása, ám az esküdtszék történelmi “érdemei” minden reformot lehetetlenné tesznek. Toubon miniszter pedig igazán mindent megtett, hogy a tervezet szakmai szempontból ne legyen kifogásolható. A kezdeti elképzeléseket, mely három szakszabóból és két, több évre megválasztott laikus ülnökből álló elsőfokú bíróságra, majd egy laikusokból és szakszabóból álló másodfokú esküdtbírókára építette volna az új rendszert, azonnal számos kritika érte. Érdemes ezzel bővebben foglalkozni, hiszen az ennek kapcsán megszülető vélemények, a magyar laikus bíráskodás jelenlegi formáját figyelembe véve tanulságosak lehetnek. A tervezett reform a magyar rendszerhez feltűnően hasonló intézmény kialakításán gondolkodott, s így nem lehetnek semlegesek számunkra az ezzel szemben megfogalmazott kritikai észrevételek.

Ez az elképzelés nyilvánvalóan két szempontot tartott szem előtt. Az egyik szempont az európai követelményeknek megfelelően a fellebbezés lehetőségének minél gyorsabb megteremtése, míg a másik, a lehető legkisebb anyagi ráfordítás volt. A miniszter ugyanis jól sejtette, hogy a költségvetés megterhelése a reform legfőbb akadálya lehet. A jelentős napilapok a tervezettel élénken foglalkoztak, ám a tervezettel egyetértő cikkel, interjúval alig lehet találkozni. A "Vendée matin" Patrice de Charette-tel, egykori esküdtszéki elnökkel készített interjút. Charette is felhőborítónak tartja, hogy ha valaki egy stop táblán átszalad, s 1000 frankra megbüntetik, azt megilleti a fellebbezés joga, míg ha valakit emberölésért ítélnék el első fokon, azt nem. A fellebbezés lehetőségének megteremtése tehát elkerülhetetlen. Hasonlóan elkerülhetetlennek ítéli azon gyakorlat megváltoztatását, mely a felmentések, vagy marasztalások okát nem határozza meg. Az esküdtszék ugyanis nem indokolja döntését, márpedig mindenkinek joga lenne megtudni azt, hogy milyen alapon ítélték el, vagy éppen mentették fel. Mindkét változtatási szándékkal messzemenően egyetért tehát Charette bíró, azonban az elsőfokú bíróság tervezett összetételét már másként ítéli meg. A szakbírák javaslata alapján, az igazságügy-minisztérium által három évre kinevezett két laikusból, és a három szakbíróból álló bírósággal nem ért egyet. A laikus elem véleménye szerint egészen más hangsúlyt kapna az igazságszolgáltatásban. Megszűnne valóban laikus lenni, s eljárásról eljárásra professzionalizálná. Másrésztől szerencsétlennek tartaná azt is, hogy két teljesen eltérő eljárást jelentene az első illetve másodfokú. Az első fokú bíróság, amely gyakorlatilag szakbírószék lenne, nyilvánvalóan más feladat elé állítaná az ügyvédek, mint a másodfokú, amely inkább laikus bíróság. ("Bonne idée, mauvais dispositif" Vendée matin 1995 november 21.)

A Le Monde- ban megjelenő írás 96 januárjában már egyenesen az esküdtszék haláláról értekezik. A szerző (Maurice Peyrot) ugyan egyetért az alapgondolattal, hogy az esküdtszék beteg, s hogy a betegséget már régóta kezelni kellett volna, ám véleménye szerint az orvosságba néhány csepp mérget is kevertek a minisztériumban, amely alkalmas arra, hogy megölje az esküdtszéket. ("Mais, dans la sirop de sa potion, le ministre de la justice a ajouté quelques gouttes d' un poison qui va tuer le jury"...). Elismeri, hogy néha születnek rossz esküdtszéki döntések, s nehezen indokolható felmentések, ám úgy véli, hogy a javaslat alkalmatlan a valós probléma kezelésére, s több kár származna belőle, mint előny. Az esküdtszék legfőbb erényének azt tekinti, hogy a laikusok számára nincsenek rutin ügyek, s hogy az esküdtek szerepeltetése arra kényszeríti az eljárásban résztvevő professzionális szereplőket, hogy világosan, szakmai zsargon használata nélkül beszéljenek. A három szakbíróból és két ülnökből álló elsőfokú bírósággal éppen ez az erény veszne el, s nem kárpótolná ezt az sem, hogy első fokon a döntéseket ettől kezdve indokolni kellene. A szerző tudni véli, hogy a tervezet ezen formáját elsősorban az anyagiak motiválták, ám szerinte az igazságszolgáltatással kapcsolatos kérdésekben a monetáris szempontok háttérbe kell hogy szoruljanak. Márpedig megfontolásra érdemes alternatív javaslatok is lennének, melyek nem sértenék meg az esküdtszék alapgondolatát.

Ilyen lehetne pl. a büntető ügyekre szakosodott ügyvédek szövetsége által javasolt megoldás, mely első fokon hat esküdtszékben és 3 szakbíróban, másodfokon pedig kilenc esküdtszékben és három szakbíróban gondolkodna. Vagy hasonlóan megfontolásra érdemes megoldás lehetne a más szakértők által is helyeselt, Larivière ügyvéd által javasolt elképzelés, amely más, esküdtszékkel rendelkező országokban már bevált. Az esküdtszéki eljárás teljes egészében leírásra kerülne, hogy fellebbezés esetén szakbírák ítélik meg, hogy a bizonyítékok elégségesek voltak-e az adott döntés meghozatalához. Amennyiben úgy ítélik meg, hogy nem, abban az esetben egy másik esküdtszék folytatna le új eljárást. (Le Monde 1996 jan. 18.)

Szinte kivételnek számít a Figaro hasábjain, Gérard Nirascou január 20-án megjelent írása, mely abból a szempontból közelít a tervezethez, hogy sürgető szükség van-e egyáltalán az esküdszék reformjára. A szerző szerint azzal, hogy lehetőség van a Kasszációs Bírósághoz fordulni törvénysértésre hivatkozva, voltaképpen eleget tesz a jelenlegi rendszer az európai követelményeknek. Jogászokra hivatkozva állítja, hogy a bírói jogalkalmazás fejlődése abba az irányba mutat, hogy a semmítőszék egyre alaposabban vizsgálja az elsőfokú eljárás minden részletét, s a legkisebb törvénysértés esetén is megsemmisíti az esküdszék döntését, ami alapján egy másik esküdszék folytathatja le az eljárást. Felteszi továbbá a kérdést, vajon rászolgált-e a több mint kétszáz éve működő esküdszék arra, hogy megsemmisítsék. Az ezerszámra születő ítéletek közül alig néhány tucat nevezhető problémásnak. Ezzel szemben számtalan esetben járult hozzá a francia jog fejlesztéséhez, hozzá igazítva azt a változó morálhoz. Végül, teszi fel a kérdést, “nincs annál sürgősebb változtatást igénylő probléma az igazságszolgáltatásban, mint megreformálni az esküdszéket?” (Figaro 20. Jan. 1996.)

A hírlapi kritikán túl számos szakértő más fórumokon is hallatta hangját az ügy kapcsán. A legtöbben, mint pl. Georges Fenech ügyész, azért támadták a tervezetet, mert az ülnöki rendszerre való áttéréssel elveszne a kiválasztás sorshúzásos módszere is, és ismét lehetőség nyílna a manipulációra. (Emission la marche du siècle: jugement des criminels: moi, juré, en mon ame et conscience) Mások, mint Jean-René Farthouat ügyvéd, az ülnököket egyszerűen túszoznak minősítik, akiknek pusztán színeznük kellene a büntető eljárást, hogy népi jelleget kölcsönözzenek neki. További gondot jelentene, hogy a három évre megválasztott ülnökök nyilvánvalóan sajátos érdeklődést mutatnának a büntető igazságszolgáltatás iránt, ami egyet jelentene a laikus bíraskodás szerepének lényegi módosulásával. Az ülnökök nem a társadalmat reprezentálnák, hanem a társadalom egy meghatározott szeletét. Tartani lehetne attól, hogy a kíváncsi “voyeur”-ök kapnának inkább helyet a bíróságban. (Les dossiers de la semaine juridique, hors série, éditions juris-classeur, février 1996, p. 7.)

Az esküdszék eltűnésétől féltő szakértők érvelése szerint a tervezett megoldás alapján az esetek elenyésző részében kerülne sor esküdszék előtti tárgyalásra. A minisztérium által jószolt 20 százalékos fellebbezési arány sokak szerint túlbecsült. Ám már ez is azzal a következménnyel járna, hogy az igazságszolgáltatás szinte teljes mértékben professzionalizálna, mondják az elemzők. Ráadásul, egyesek szerint az esküdszék utóbbi időszakban mutatkozó szigorodása alapján az elítéltek fellebbezési hajlandósága egyre csökkenne. A szigorodás okaként többen a sorsolós rendszer bevezetését jelölik meg. Az ezt megelőző kiválasztási eljárás inkább kedvezett a magasabb iskolázottságú csoportok esküdszékbe kerülésének, akik sokak véleménye szerint hajlamosabbak enyhébb ítélet meghozatalára. (Valdman 1996: 49.)

Egy olyan szakértő véleményét is érdemes idézni, aki a tervezet elkészítésében maga is közreműködött, s aki a reform ezen formáját kivételes módon támogatja, ám akinek az igazságügyminiszter által publikált tervezethez képest különvéleménye is van. Francois Staechele bíró három okkal magyarázza a reform szükségességét. (Premier vice-president du tribunal de Grande Instance de Metz.) Az ügyek viszonylagos lassúsága mellett a fellebbviteli fórum, illetve az ítéletek indoklásának hiánya teszik a reformot elkerülhetetlenné. Arra a kérdésre pedig, hogy miért éppen az ezredforduló közelében vált a módosítás időszerűvé, a forradalmi elvek egyfajta lehűlésével ad magyarázatot. Ezen elvek mára elveszítették korábbi szerepüket, pontosabban az igazságszolgáltatás demokratizált keretei között többé nincs szükség arra, hogy olyan módon érvényesítsék őket, mint kétszáz évvel ezelőtt. A reform tehát előbb-utóbb elkerülhetetlen, legfőképpen a fellebbezés kérdését illetően. Létezik azonban egy alapprobléma, ami egyfajta ördögi körnek is nevezhető. Az esküdszék döntését,

mint a népszuverenitás kifejeződését ugyan ki bírálhatná felül? Akár szakbírákra, akár egy másik laikus bíróságra bízunk a döntés felülbírálatát, az intézmény létét alátámasztó elv mindenféleképpen sérül, s ezzel legitimitását veszíti. Ha nem is ért teljes mértékben egyet tehát Toubon miniszter tervezetével, annak lényegi elemét átgondoltnak, a tervezetet koherensnek minősíti. (A tervezet ezt a problémát ügyesen kikerüli azzal, hogy a “szuverén nép” csakis másodfokon hozza meg először döntését.) Saját meggyőződése szerint azonban inkább az osztrák, vagy néhány északi ország példáját követné szívesebben, ahol az esküdtszék döntését a bűnösség kérdésében nem lehet megváltoztatni, ám egy kizárólag szakbírákból álló fellebbviteli fórum, csakis a vádlott számára kedvezőbb módon, a büntetés mértékét változtathatja meg. Korrekcióra tehát csak akkor kerülhetne sor, ha az esküdtszék túl nagy szigorúságot mutat az ügyben. Staechele bíró szerint a szenvedély bűncselekményektől eltekintve nagyobb szigorúság jellemzi az esküdtszéket a szakbíróságokhoz képest. Ez a rendszer szerinte megfelel az európai emberi jogi elvárásoknak, első fokon tartja meg az esküdtszék intézményét, s nem sérül annak alapeszméje. (Valdman, 1996: 51-95.)

Egy 1996 február 6.-án, Xavier de Roux ügyvéd kezdeményezésére megtartott konferencián teremtettek lehetőséget arra, hogy a szembenálló vélemények összeütközhessenek. Az itt elhangzottak alapján az igazságügyminiszter egy olyan bizottságot létesített, amely a legnevesebb szakértők bevonásával, az ellentétes vélemények összehangolása alapján, egy kompromisszumos, a törvényhozás számára is elfogadható javaslat elkészítésével lett megbízva. Az egyetemi tanárokból, bírákból, ügyvédekből, volt esküdtekből álló bizottság vezetésével Jean-Francois Deniau – a korábbi miniszter – lett megbízva. Az áprilusra elkészült anyag az alábbi lényeges módosító javaslatokat tartalmazta: A fellebbezési lehetőség megteremtése, mint legfontosabb célkitűzés, természetesen a tervezet részét képezi, mégpedig úgy, hogy a laikus elem mindkét fokon – más arányban - szerephez jutna. Míg az első fokú esküdtbíróságon öt esküdt kapna helyet a három szakbíró mellett, másodfokon megmaradna a jelenlegi felállás, vagyis a három szakbíró munkáját kilenc esküdt segítené. A fellebbezést természetesen meg kellene indokolni. Ugyancsak lényeges módosítási javaslat, hogy a vizsgálóbíró közvetlenül kezdeményezhetné az esküdtszéki eljárást, a vádтанács (chambre d'accusation) közbeavatkozása nélkül.

Annak ellenére, hogy ezzel a második kísérlettel, egy a többség által elfogadottnak tekinthető megoldást kívánt a minisztérium a törvényhozáson keresztül verni, a reform kísérlet kudarcba fulladt. A vita bármennyire kimerítő volt is, Toubon miniszter nem írhatott új fejezetet a francia büntetőjog történetéhez. A népítélet dogmája – legalábbis egyelőre – tartja magát, s a korábban már idézett Paul Lombard továbbra is elmondhatja: “Amióta csak ügyvéd vagyok, nem telik el olyan év, hogy be ne harangozná valaki az esküdtszék reformját...”

Aninat M., Deschamps, Drevon, (1980) «Les jurés, Que sais-je? Presses Universitaires de France

Angevin H., (1994) «La Cour d'assises et les lois nouvelles », in La Semaine Juridique, ed. G.Doctrine, 3730

Badó Attila (1994) Társadalomtudósok a bíróságon, Jogtudományi Közlöny , Január

Braunschweig, (1985) «Réflexions sur le jury criminel », scéance du 15 décembre 1984., in Revue de droit pénitentiaire et de droit pénal,., p. 9-25.

Fayolle B., de la cour d'assises, in Problèmes actuels de science criminelle, n°5, 1992., p. 55 et suivantes.

- Graven J. (1970) Sens et évolution du jury, *Revue internationale de criminologie et de police technique*, p. 97.
- Jourdain R. (1984) Le jury et les garanties de l'accusé en droit anglais et français comparé, Thèse 3ème cycle, droit pénal, Aix-Marseille
- Kulcsár Kálmán (1971) «A népi ülnök a bíróságon.» Akadémiai Kiadó, Bp.*
- Lebreton G., (1995) Libertés publiques et droits de l'Homme, éd.A.Colin
- Lombard F., (1993) Les jurés, Justice représentative et représentations de la justice, L'Harmattan, coll. Logiques Juridiques
- Lombard P., (1981) Quand la justice se trompe, R. Laffont
- Martinage R., Royer J.P (1990), Les destinées du jury criminel, textes réunis, Lille, Ester édition
- Martinage, R. L'évolution du jury en France et en Europe depuis la révolution de 1789, *Revue Internationale de Droit Pénal* (vol. 57)
- Pradel J. (1995) Procédure pénale, Cujas, 8ème édition,.
- Rached A.(1972) De l'intime conviction du juge, Thèse Paris,.
- Royer J.P. (1995) Histoire de la justice en France, P.U.F.
- Silvestre C. (1995) Les principes généraux de la procédure pénale française, Mémoire D.E.A, Aix-Marseille,.
- Zavaro M. (1995) «Le projet de réforme des Cours d'assises, in *Justice*, novembre., p. 17-20.
- Valdman E. (1996) «Pour une réforme de la Cour d'Assises»
- Les dossiers de la semaine juridique, hors série, éditions juris-classeur, février (1996)

Újságcikkek:

- «L'agonie de l'intime conviction », in *Le Monde* 2 février 1993.
- «Des gardes fous indispensables au jury populaires », in *Le Monde*, 7 février 1994.
- «Des avocats et des magistrats font le procès de la Cour d'assises », in *Le Monde*, 5 juillet 1994.
- «Bonne chance, monsieur Toubon! », par H. Leclerc, in *Le Monde*, 14 juin 1995.
- «La réforme de la Cour d'Assises vise à limiter le risque d'erreurs judiciaires », in *Le Monde*, 30 septembre 1995.
- » La Cour d'assises en appel », in *Le Monde*, 18 janvier 1996.
- « Le ministre de la justice reporte l'examen du projet de réforme de la Cour d'assises », in *Le Monde*, 6 février 1996.
- « Une profonde réforme de la Cour d'assises est proposée à M. Toubon », in *Le Monde*, 2 mai 1996.

Jacques Toubon plaide pour ses réformes, in Le Figaro 19 nov. 1995

Quelle urgence? Le Figaro 20. Jan. 1996. par Gérard Nirascou

“Bonne idée, mauvais dispositif” Vendée matin 1995 november 21.

Karácsony András

A természetjog vonzásában: Bibó István jogfelfogásáról

Bibó István (1911-1979) a 20. századi magyar politikai gondolkodás egyik legjelentősebb alakja volt. Noha pályafutását a nemzetközi joggal, jogfilozófiával foglalkozó szaktudósként kezdte, ám elhivatottsága inkább a politikusi szerepkörre irányult. Pontosabban: a tudósi és a politikusi elkötelezettség összekapcsolásában hitt, vagyis abban, hogy a jog- és a politikatudományban való jártasság, az e területeken megszerzett ismeretanyag nemcsak “szobatudós” módjára használható, hanem ennek birtokában aktív társadalomalakítóként is felléphet. Bibó meggyőződése szerint éppen a társadalomvizsgáló tudományok hagyománya mutatta meg, hogy a tudósi és a politikai tevékenység között nincs merev választóvonal. Két példát hoznék ennek igazolására életművéből.

Az 1947-es akadémiai székfoglaló beszédében (“*Az államhatalmak elválasztása egykor és most*”) azt emelte ki, hogy “az államhatalmak elválasztásának elvében, mint a politika tudományának minden elvében, két elem keveredik egymással: az egyik az államélet jelenségeinek leírására, kategorizálására, tipizálására, rendszerezésére és megértésére irányuló törekvés, a másik az államélet jó irányba való terelésére, a moralisták szavával élve *erkölcsös*, az utilitaristák szavával *célszerű*, az evolucionisták szavával *haladó*, egyszóval *helyes* berendezkedésre irányuló törekvés.” S gondolatmenetét így zárta: “nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének a megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon örök aktualitást az államhatalmak elválasztásának elve, mely az államélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésében gyökerezik”. Az évtizedekkel később született, “*Az európai társadalomfejlődés értelme*” című elemzésében ugyanezek a gondolatok tűntek fel. Ebben a tanulmányban azt hangsúlyozta, hogy a politika területén mozogva “nemcsak a politika gyakorlati művelőjének, de a politika elméleti művelőjének is szükségképpen meg kell őriznie a politikai állásfoglalás, a politikai cselekvés ki nem iktatható, intuitív, szuggesztív, művészi elemeit.” Azaz a politikaelmélet tudósától nem várható el, hogy megtartóztassa magát a politikai állásfoglalástól. Persze, s ezt nagyon pontosan látta Bibó, amikor a tudós politikai állásfoglalást fogalmaz meg, akkor már elhagyja a tudomány egzakt világát.

Milyen életpálya felelhetett volna meg ennek az igénynek? A harmincas években Bibó a saját jövőjét még úgy tervezte, hogy egy nemzetközi szervezetnél fog dolgozni, vagy a magyar politika alakításában vesz részt tudósként. Ezt a vágyott karriert azonban a magyar történelem e századi fordulatai nem engedték megvalósulni. Politikaformálóként csak a megszálló német hadsereg kiűzése és a szovjetrendszer kiépülése közötti néhány évben, 1945 – 1948 között léphetett fel. Hogy ezeket az éveket milyen fontosnak tartotta utólag is Bibó, ezt egyértelműen jelzi, hogy évtizedekkel később úgy nyilatkozott, síremlékére azt kellene írni: *Élt 1945-1948*. Ezekben az években elsősorban elemző tanulmányaival hatott a politikai közvéleményre. A kommunista fordulat aztán elhallgatta. 1956 őszének forradalma alatt nyílt újra lehetősége a politikai visszatérésre, s mint a Nagy Imre kormány államminisztere a szovjet beavatkozás ellen tiltakozó felhívást fogalmazott meg. A kommunista restauráció Bibót, sok más forradalmárral egyetemben, börtönbe zárta. 1963-ban szabadult, s a Központi Statisztikai Hivatal munkatársaként dolgozott nyugdíjba vonulásáig. A Kádár-korszakban nem hogy az aktív politizálás lehetősége nem adatott meg Bibó számára, de a marxista

kánontól távol álló tudományos-politikai elemzéseinek publikálása is lehetetlen volt az akkor Magyarországon.

Bibó István munkásságának a jog és a politika metszéspontján elhelyezkedő művei részben közigazgatási műhelytanulmányok voltak. Fiatal korától foglalkoztatta a magyar közigazgatási rendszer átalakításának gondolata. Tanulmányainak másik része pedig a nemzetközi jog, jogfilozófia témakörébe illeszkedett. A következőkben csak utóbbival, a nemzetközi jogi, jogfilozófiai munkásságával foglalkozom. Ennek a területnek a bemutatásán keresztül láthatóvá válik, hogy miként helyezte el önmagát Bibó századunk jogfilozófiai áramlatai között, miként alakított ki egy természetjogi felfogáshoz erősen közelítő álláspontot.

Amennyiben Bibó jogfilozófiai gondolkodásának hatástörténeti gyökereit keressük, akkor egyfelől Kelsen-Verdross vitájába, másfelől pedig tanárának, Horváth Barnának “szinoptikus” jogértelmezésébe ütközünk. E két hatásösszefüggés érdekes hullámvázisa figyelhető meg Bibó intellektuális tevékenységében. A harmincas évek első felében pályakezdő jogtudósra Kelsen gyakorolt nagy hatást, de nagyon hamar felkeltette figyelmét Alfred Verdross Kelsen-kritikája, az évtized második felében viszont már egyértelműen Horváth Barna, egyébként szintén Kelsenből kiinduló, a “tiszta jogtant” módosító szinoptikus módszertana jelentette Bibó számára a legfőbb orientációs pontot. Hogy milyen fontosnak ítélte Bibó az említett Kelsen-Verdross vitát, ezt jól mutatja, hogy évtizedekkel később, a hatvanas-hetvenes években írt és először angol nyelven publikált *“The Paralysis of International Institutions and the Remedies”* (A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai) monográfiájának bevezetőjében újfent visszatért e vita alapgondolatához: “a nemzetközi államközösség végső alapjainak kérdésében ma is tanulságosnak látom azt a vitát, melyet e tárgyban több mint harminc éve Hans Kelsen és Alfred Verdross folytattak, s ebben Kelsen álláspontja szintén elsősorban az általa kiváltott ellentmondáson keresztül adott jelentős impulzust, míg Verdross álláspontja megerősített saját elgondolásaimban.”

A következőkben először röviden áttekintem a hatástörténeti szempontból fontos szerepet játszó elméleteket (I.), majd Bibó István jogfilozófiai szempontból releváns írásait (II.), s végül pedig néhány általánosabb megjegyzést teszek a Bibó által megfogalmazott természetjogi megközelítésről (III.).

I.

A nemzetközi jog eredte a római “ius gentium”-ig nyúlik vissza, ami nemcsak államok közötti jogot jelentett, hanem a peregrinusokkal való érintkezés jogát és minden nép közös jogát. Az eredeti megjelölés még ma is megtalálható a következő fordításokban: “Völkerrecht”, “law of nations”, “droit des gens”, “diritto delle genti”. Az újkor kezdetekor (a 16. századtól) feltűnt egy új megjelölés: “ius inter gentes” (Vitoria, Suarez) és az angolszász és román nyelvterületen ez terjedt el (“international law”, “droit international”, “diritto internazionale”). Akár az eredeti elnevezést megőrző német terminológiára (Völkerrecht), akár a jelentésváltozást követő angol fogalomra (“international law”) gondolunk, *tartalmilag* a nemzetközi jog nemcsak az államok közötti jogot jelentette. Mégpedig azért nem, mert az államok mellett a nemzetközi jog lehetséges alanyai között szerepel a Szentszék, a nemzetközi szervezetek (pl. ENSZ), a Vöröskereszt nemzetközi bizottsága, vagy a Máltai Lovagrend. Sőt - igaz korlátozottan – konkrét személyek is jogosultságokkal illetve kötelezettségekkel rendelkezhetnek a nemzetközi jog alapján, gondoljunk csak a nemzetközi szervezetek hivatalnokaira.

A nemzetközi jog alapjait tekintve az újkorban két ellentétes hagyomány alakult ki. Az egyik szerint (pl. Pufendorf) a nemzetközi jog tisztán természetjogi alapokra helyezhető, a másik megközelítés pedig (pl. Moser) a pozitív jogból kiindulva úgy látta, hogy a nemzetközi jog csak a szuverenitást hordozó államok akaratan nyugvó lehet. Ez a vitapozíció még egyértelmű volt. A természetjog hívei, érthetően, túlléptek az állami akaraton mint jogforráson, a jogpozitivisták pedig ragaszkodtak az állam jogi, s ebbe a nemzetközi jogot is belefoglalták, autoritásához. Kelsen fellépése a 20. században azonban átrendezte ezt a polaritást. Ugyanis jogpozitivistaként a nemzetközi jog primátusát vallotta.

Ez az álláspontja azonban fokozatosan alakult ki. Az 1920-ban megjelent “*Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*” című munkájában a primátusra vonatkozó döntést Kelsen világnézeti, értékítéletből fakadó, azaz jogon túli problémának tartotta. Éppen ezért a választás *lehetőségét* védelmezte. Majd az ezt követő államelméleti munkájában (“*Allgemeine Staatslehre*”, 1925) azt hangsúlyozta, hogy mindkét elmélet egyaránt jogosult tudományos szempontból, ám a kettő összekeverésétől óvta a jogtudósokat. Főművében, a “*Reine Rechtslehre*” –ben (1934) viszont már a szuverenitás elvét vitatva az államot relativizálta, s megfogalmazta a nemzetközi jog primátusát. Ez a primátus, Kelsen szerint, már abban felismerhető, hogy egy-egy állam kényszeraktusainak területi és időbeli érvényességét éppen a nemzetközi jog biztosítja.

Kelsen nézeteinek változásában jelentős szerepet játszott két olyan gondolat, amit tanítványaitól vett át. Az egyik az Alfred Verdross által kidolgozott *monista* módszertan, ami a normarendszer egységét feltételezve összekapcsolta az államok belső jogát a nemzetközi joggal. A másik pedig Adolf Merkl elmélete a jogrendszer lépcsőzetes tagozódásáról. E két gondolatot az “alapszabály” tézisével kötötte össze Kelsen. S így a jogi képződményeket láncolatba illesztette: az egyszerű magánjogi szerződések jogközösségétől az ország jogközösségén át a nemzetközi jogközösségig. Az alapszabály mint a pozitív jogon túllévő legfelsőbb autoritás a *jogtudomány* hipotézise a jogi normák érvényességéről. Kelsen jogpozitivizmusa ezen a ponton nemcsak a természetjogi felfogástól, hanem a hagyományos jogpozitivizmustól is eltért. Sőt olvasható olyan értékelés is, mely szerint Kelsen egy sajátos, ún. transzcendentállogikai természetjogot alakított ki.

S ezzel eljutottunk a Bibó számára oly jelentős Kelsen-Verdross vitához. A vita kulcskérdése a nemzetközi jog forrásainak meghatározása volt. Kelsen, a tiszta jogtan módszertanának megfelelően kizárta a jogból az erkölcsi, igazságossági szempontokat. A nemzetközi jog általános normáinak keletkezését a szokásjog és a szerződések területére utalta. Szerinte a nemzetközi jog alapszabálya – ami meghatározza, *hogyan* alkotandók az új általános normák – a *pacta sunt servanda* elve.

Verdross csak pár évig rokonszenvezett, Kelsent követve, a neokantianizmussal. 1923-tól már egyértelműen eltávolodott a jogpozitivista állásponttól. Többek között Franciscus de Vitoria, Franciscus Suarez nézeteinek hatására alakította ki saját keresztény természetjogi felfogását. Ami azt jelentette, hogy a nemzetközi jogot értékfilozófiai alapon szemlélte, s a nemzetközi jog forrásai közé beemelte az általános jogi alapelveket, közöttük is egyik legfontosabbnak az igazságosság elvét. Verdross szerint a nemzetközi döntőbíráskodás tényleges működése éppen azt mutatja, hogy a viták eldöntésében a szokásjog és a szerződések mellett alapvető szerepet játszanak az általános jogi alapelvek. S ezekben az elvekben *morális* álláspont fejeződik ki. Bibót éppen ez a gondolat ragadta meg. Ő is szükségesnek tartotta Kelsen túlzottan “lecsupaszított” jogfelfogásának meghaladását, mégpedig az erkölcsi normák jogi relevanciájának hangsúlyozásával. S ez a természetjogi

felfogás közelébe vitte. Ezen az úton viszont volt egy rövidebb kitérő, Horváth Barna “szinoptikus” jogszociológiájának hatása. Miben állt ez a hatás?

Horváth, aki Bibót az egyik legtöbb reményre feljogosító tanítványának tartotta az egyetemen, 1934-ben publikálta német nyelven a “*Rechtssoziologie*” című monográfiáját. Horváth a magyar jogi gondolkodás szigorúan német orientációjú hagyományától némiképp eltérően az angolszász jogfelfogásra kitekintve alkotta meg szinoptikus módszertanát. Mi jellemezte ezt a módszertant? Horváth szerint a kauzalitás és a normativitás (más szóval a *Sein* és a *Sollen*) a jogi reflexióban “*együtnézhető*”. Noha a tények és értékek különbsége nem hidalható át, de a jogász képes, sőt ezt kell tennie, a tények megfigyelésére az értékek perspektívájában és az értékek megfigyelésére a tények perspektívájában. Egy egyszerű példával megvilágítva: a bíró a tényállás ismeretében keresi az erre vonatkozható jogi normát és jogi normák fényében értékeli a tényállást. E két látásmód összekapcsolása meghatározott *eljárásban* történik, azaz folyamat, s nem egyszeri aktus. Horváth úgy gondolta, hogy ezzel a szinoptikus módszertannal kialakított processzuális jogelmélet képes túllépni a természetjog-jogpozitivizmus dichotómiáján.

II.

Bibó István fiatalkori jogfilozófiai írásai azt mutatják, hogy nagyon gyorsan eltávolodott Kelsen gondolatvilágától. Kelsen tiszta jogtana arra ösztökélte Bibót, hogy kialakítson egy Kelsentől eltérő koncepciót, mégpedig egy olyan jogkoncepciót, melybe beletartoznak az értékek, az eszmék, a társadalomlélektani hatások is. Röviden: a jog és az erkölcs összekapcsolásának szükségességéhez jutott el Bibó. Munkásságában folyamatosan jelen volt a nemzetközi jog problematikája. Mintegy keretbe foglalta ez a problematika az életművet, kezdve az 1932-es doktori értekezésével (“*A szankció kérdése a nemzetközi jogban*”) és zárva a nemzetközi államközösség bénultságáról 1965-1974 között írt elemzésével (“*The Paralysis of International Institutions and the Remedies*”). Amíg a pályakezdő írásokban határozott igény mutatkozott a tisztán elméleti kérdések vizsgálatára, addig a későbbiekben Bibó inkább gyakorlati politikai problémák kapcsán utal jogfelfogásának elméleti pilléreire.

Noha a “szankció” elemzés nagyvonalakban a kelseni jogelmélet fogalmiságába illeszkedett, de egy lényeges ponton, a jogérvényesülés megítélésében, Bibó már eltért ettől a fogalmi kerettől. Bibó szerint a jog érvényesülését nemcsak a jog rendelkezései biztosíthatják, hanem erkölcsi, szociológiai tényezők (tradíció, tekintély, vallási meggyőződés) is. A jog ugyanis nem elszigetelt attól a társadalomtól, melyben létezik. Szintén a kelseni álláspont merevségét látta Bibó azon tételben, hogy az újkorban a háborúk valamely jogsértés jogszerű szankciójaként értelmezhetők. Bibó szerint ez nem csak a tapasztalattal ellentétes, de elméletileg is téves következtetés. Elméletileg azért téves, mert Kelsen azt az erkölcsi követelményt, hogy a háború csupán valamely jogsértés jogszerű szankciója legyen, logikai szükségszerűséggé fogalmazta át. Ha elfogadjuk, hogy a háború szükségképpen valamely jogsértés jogszerű szankciója, akkor minden háború jogos. Ezt a következtetést Bibó tarthatatlannak látta, és tanára, Horváth Barna elemzésére támaszkodva ebben a tanulmányban (*A szankció kérdése a nemzetközi jogban*) úgy értékelt Kelsen álláspontját, hogy az “a maga legdogmatikusabb pozitívizmusán keresztül egy logikai természetjoghoz jutott el”.

A fiatal Bibó következő publikációi ugyanezen a vonalon haladtak tovább, azaz Kelsen elmélete továbbra is az alapvető viszonyítási pont a jogfilozófiai, a nemzetközi jogi problémák tárgyalásakor, azonban egyre erőteljesebben kritizálta ezeket a kiindulópontokat.

Igaz, ez a kritika az első publikációkban még részleges maradt. Így a “*Kényszer, jog, szabadság*”-ban (1935) azt a kelsenit megállapítást vitatta, miszerint a jogi norma specifikuma a kényszer. Bibó szerint ebben a gondolatban kétszeresen is téves redukció rejlik. Egyfelől a jog világából kikapcsolja mindazt, ami nem kényszer, másfelől a jogon kívüli (társadalmi, szociálpszichológiai) kényszer létezésétől eltekint. Bibó tehát nem kötötte össze kizárólagos módon a kényszert és a jogot, hanem a jog specifikumát abban látta, hogy benne a kényszer magasabb fokon objektiválódott, s így intenzívebb formában jelentkezik.

Ezekben az években két tanulmányt publikált külföldön Bibó, az egyik francia nyelven jelent meg (“*Le dogme du “bellum justum” et la théorie de l’infalibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit.*” 1936), és ebben újfent a szankció kérdéskörében vizsgálta meg Kelsen tiszta jogtanát. Kelsen megközelítésében azt az egyoldalúságot fedezte fel, hogy Kelsennél a kötelezettség *általános* fogalma kiszorult a jogból, ugyanis a tiszta jogtan szerint a tiltott cselekvést megvalósító magatartást *konkrét* szankcionáló aktusok határozzák meg. S ezek az aktusok egymástól elszigeteltek, összefüggéseik, *közös* tartalmuk homályban marad. Minden kritika ellenére azonban hangot adott Bibó azon meggyőződésének is, hogy a tiszta jogtan módszere hozzájárult a jog alapfogalmainak logikai tisztázásához, s eredményeitől más elméletek sem tekinthetnek el.

A második külföldön publikált tanulmánya (“*Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität.*” 1937), viszont már a Kelsentől való teljes eltávolodás dokumentuma. Ebben már kritikailag sem foglalkozott Kelsennel. Elemzésének céljaként azt tűzte ki, hogy kifejtse egy a tiszta jogtan egyoldalúságával szembenálló álláspontot. Egyoldalúnak azért tartotta Bibó a kelsenit módszertant, mert az a “norma-tény” merev dichotómiájában a jogot csak az egyik oldalhoz, a normához kötötteen ragadta meg. Noha ezzel szemben figyelemre méltó elméleti alternatívát ajánlott Gurvich és Verdross jogértelmezése, azonban ezek, Bibó számára, nem adtak kielégítő megoldást. Bibó a radikálisan újszerű elméleti alternatívát Horváth Barna jogfelfogásában találta meg, amely a két pólus (norma-tény) *egyensúlyát* teremtette meg a szinoptikus módszertannal.

A negyvenes évek elejétől, a már idézett akadémiai székfoglaló kivételével, Bibó István évtizedekig nem foglalkozott a jogfilozófia, a nemzetközi jog kérdéseivel. Csak az 1976-ban Angliában megjelent, és Magyarországon 1990-ig nem publikálható “*The Paralysis of International Institutions and the Remedies*”-ban tért vissza fiatalkori témájához. Ez a munka azonban nem elméleti vizsgálódás, benne az elvont jogfilozófiai kérdések a *gyakorlati* jogélet, a nemzetközi politika konkrét problémáinak tárgyalásakor merülnek fel.

Mi az oka annak – kérdezte Bibó –, hogy századunkban a nemzetközi konfliktusok oly mértékben felfokozódtak, hogy ez két világháború kitöréséhez vezetett, sőt e két világhégés tapasztalata sem volt elég ahhoz, hogy az elszaporodott nemzetközi konfliktusok békés elintézésének intézményesített technikáit megfelelően kialakítsák? A kérdés megválaszolására, azaz a nemzetközi államközösség tehetetlenségének magyarázatára és ehhez kapcsolódóan a lehetséges megoldási irányok felvázolására tett kísérletet Bibó az előbb említett 1976-os könyvében.

A nemzetközi politikában a benutság már az alapelvek (pl. az állami szuverenitás, területi sérthetlenség, függetlenség, népek önrendelkezési joga) terén tetten érhető. Ezen elvek egymáshoz való viszonyáról, esetleges ütközésük során érvényességről, hatókörükről még korántsem alakult ki közmegegyezés. Ennek ellenére Bibó látott alapot a bizakodásra is, ugyanis “a végső alapelvek ilyenén zűrzavara ellenére sem látszik kétségesnek, hogy létezik a

nemzetközi államközösségben egy érvényes *szabályrendszer*, a *nemzetközi jog*. Az azonban már lényegesen bizonytalanabb, hogy a nemzetközi államközösség rendjét és egyensúlyát érintő konfliktusokban mi ennek a szabályrendszernek a funkciója, s hasonlít-e ez ahhoz a funkcióhoz, melyet a jog általában az államokon *belül* betölteni szokott?”

A nemzetközi politikai életben felmerülő konfliktusok békés elrendezésének megszokott útját, ami vagy az Egyesült Nemzetek Szervezetén keresztül vezetett, vagy pedig a vitakozó felek közvetlen tárgyalását jelentette, Bibó nem tartotta különösképp hatékonynak. Sokkal reménykeltőbbnek ítélte a nemzetközi döntőbíráskodást. Ami ugyan csak az államok létérdekeit nem érintő *jogi* vitákkal foglalkozik, azaz *politikai* konfliktusokban nem vették igénybe, de formalizált eljárás módja, Bibó szerint, mintaként funkcionálhatnak egy *nemzetközi politikai döntőbíráóság* felállításához.

A politikai döntőbíráskodás alapfeltételének és egyúttal követelményének megteremtődését Bibó az önrendelkezési elvnek a közmeggyőződésben való általános elfogadásában látta, mégpedig azért, mert ez az elv a nemzetközi államközösség egyetlen lehetséges és érvényes államalakulási és területrendezési elve. Olyan intézményre van szükség, mely képes a konfliktusba került önrendelkezési törekvések között a békét megőrizni.

Az elmúlt száz év tapasztalata, hogy a jogi jellegű nemzetközi döntőbíráskodás jelentősége alaposan növekedett. Ugyanakkor a rendes (jogi) nemzetközi döntőbíráskodás ügyei között nem szerepeltek az alapvető államalakulási vagy területi kérdések. A hágai békekonferenciák tagadhatatlanul jelentős szerepet játszottak abban, hogy tisztázzák a háború *jogának* vitás kérdéseit. Sőt ennek eredményeként felállítottak egy állandó nemzetközi döntőbíráskodást, ami viszont a politikai döntőbíráskodással nem foglalkozott. A nemzetközi bíráskodás felerősítette a *jog uralmának* érvényesülését, ami ugyanakkor nem jelenti automatikusan a háborúhoz vezető *politikai* konfliktusok felszámolását.

Két kérdést vizsgált meg Bibó alaposabban. Az egyik: a jogi és a politikai nemzetközi döntőbíráskodás közötti különbség. A második pedig: mi az oka annak, hogy eddig még elmaradt a politikai döntőbíráskodás intézményeinek megteremtése?

a, *A jogi és a politikai nemzetközi bíráskodás különbsége*

Az alapvető különbség az eltérő funkcióban rejlik. A politikai döntőbírási eljárás csak mint *kivételes* eljárás lehetséges, míg a rendes bíróság egyre szélesebb területet fog át, sőt a jövőben *kötelező* bíráskodásként is felléphet. A bíró és a szabályok viszonya is eltérő: a rendes bírósági eljárás számára “rendelkezésre áll egy nagy kiterjedésű kész szabály- és precedens rendszer”. A politikai bíráskodás számára ugyanakkor csak alapelvek és a konkrét problémák adottak, a szabályokat a leendő bíróságnak kell megformálnia, éppen ezért fontos a bíró személye. Ez a helyzet Bibót a bíráskodás ősi helyzetére emlékeztette: akkor is csak a vita tényéből és néhány általános alapelvből indultak ki, konkrét szabályok nem voltak, s ennek ellenére nem ritkán megtalálták a helyes döntést. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás fejlődésének lehetséges útját nem abban látta Bibó, hogy idővel beolvad a rendes bíráskodásba, inkább az alkotmánybíráskodáshoz hasonló jövőbeli helyzetet képzelte el. “Igaz ugyan, hogy az államon belüli differenciált és fejlett alkotmánybíráskodás már szintén nem merő alapelveket, hanem tételes alkotmányszabályokat is alkalmaz, azonban működésében kiküszöbölhetetlenül döntő jelentőségűek maradnak az alkotmány mögött álló végső alapelvek, népszuverenitás, emberi jogok, képviselői rendszer, társadalmi és gazdasági

rendszer stb. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás távoli – ma még igen távoli – perspektívája az volna, hogy *nemzetközi alkotmánybíráskodássá* váljék.”

b, *A nemzetközi politikai döntőbíráskodás megteremtése ellen szóló érvek*

Gyakran hangot kap az vélemény, mely szerint ezen a területen, miként más kérdésekben is, a nemzetközi államközösségben nem lehetséges pártatlan döntést hozni. Szintén megfontolandó ellenérv, hogy az érintett országok erős érdekérvényesítő törekvésével nem fér össze az engedési készség, s ennek hiányában lehetetlen *minden* érintett fél számára kielégítő konszenzust létrehozni. S végül: a nagyhatalmaknak sem áll érdekében, hogy pártatlan szerveknek adják át a döntési lehetőségeket.

Bibó szerint ezek az ellenérvek azért győzhetők le, mert az országok hosszú távú (*stratégiai*) érdekeit képes biztosítani a politikai döntőbíráskodás. A politikai döntőbíráskodás intézményének bevezetése természetesen csak fokozatosan történhet. Amennyiben a döntőbíráskodás a működése kezdetekor – amikor a nagyhatalmak és a már meglévő világszervek és esetleg a felek is még tartózkodnak attól, hogy teljes mértékben, azaz kötelező módon alávéssék magukat egy pártatlan bíróságnak – inkább csak véleményadó határozatokat hozna, akkor az érintett felek megismerhetnék a politikai ítékezés szempontjait, alampintázatát. S ennek a tapasztalatnak a birtokában már nagyobb esélye lenne annak is, hogy alávéssék magukat a jövőben a kötelező határozatoknak. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás kiteljesedett működéséhez ugyanis hozzátartozik a kötelező határozatok hozatala. E nélkül csak a tiszteletreméltó szándékkal tanácskozó, de erőtlen nemzetközi szervezetek számát gyarapítaná.

Bibó elképzelésében a nemzetközi politikai döntőbíráskodás hatásköre két különböző irányban érvényesülhetne. Hogy kompetenciája kiterjed a területi viták, új államalakulatok létrehozatalára irányuló mozgalmak, javaslatok véleményezésére és esetenként kötelező döntések meghozatalára – ez a már tárgyaltak alapján magától értetődő. Olvashatunk azonban egy másik funkcióról is, és ebben figyelemre méltóan fejeződik ki Bibó azon meggyőződése, hogy az államok közötti viszonyban igenis számon kérhető meghatározott értékek egyetemes érvényesülése. Szerinte ugyanis a nemzetközi politikai döntőbíráskodás határozhatja az államokat a nemzetközi kapcsolatrendszerben megillető jogok korlátozásáról vagy felfüggesztéséről is. Ilyen döntés azokkal az államokkal szemben hozható, “melyek nem biztosítják a jogrend és az emberi jogok minimumát sem, és nem felelnek meg a nemzetközi közösségi tagság legelemibb politikai, erkölcsi követelményeinek sem.”

Röviden tehát: a döntőbíráskodás munkájában kiformalódhatna a “*közéleti és jogrendi minimum*” mércéje. Ez több mint csupán az államhatalom szilárdsága, ugyanakkor nem kötelezi el magát egyetlen politikai berendezkedés típus mellett, mert ennek a minimumnak az *egész* nemzetközi államközösség közfelfogását kell kifejezni. Ez a minimum elsősorban a közéleti, politikai és jogrendi fejlődés elemi alapjait (helyi és területi önkormányzat, közszolgálati és bírói specializálódás, kritikára való lehetőség, elemi emberi jogok, állampolgári egyenlőség, kisebbségi jogok biztosítása, elemi forgalomszabadság és kizsákmányolás elleni védelem stb.) jelenti.

A nemzetközi politikai döntőbíráskodás folyamatában először is a történelmi-politikai-jogi helyzet *pártatlan* tisztázását kell elvégezni, majd egy *értékelkötelezett* döntést hozni. Az értékelkötelezettség nem az egyik vagy a másik fél politikai szempontjainak elfogadását

jelenti, hanem azon optimális döntés megtalálását, melyben a vitázó felek törekvése a konfliktusok erőszakmentes megoldására tekintettel még maximálisan akceptálható.

Bibó meggyőződése szerint a nemzetközi államközösségben nem egyszerűen a hatalmi önkény érvényesül, mely nincs tekintettel erkölcsi követelményekre, hanem – s ebben kapcsolódott Verdrosshoz – a nemzetközi jog végső alapjai az *erkölcsi közmeggyőződésben* található. Ugyanezen erkölcsiségre támaszkodhat a politikai konfliktusok feloldásában közreműködő döntőbíráskodás is. Bibó egész életművét átható gondolat, hogy az európai társadalomfejlődésben nem utópia, hanem realitás a társadalomtechnikák humanizálására, racionalizálására és moralizálására irányuló törekvés. A bibói javaslat célkitűzésének humanitása azonban nem fedheti el, hogy elgondolását illetően kétségek is megfogalmazhatók. Az alábbiakban csak kettőt megemlítve:

a, Bibó a nemzetközi politikai döntőbíráskodást az alkotmánybíráskodáshoz hasonlatosként képzelte el. Ugyanakkor olyan szervezetként, mint ami a politikai ítélőképesség alapján működik. E két elvárás azonban nehezen egyeztethető össze. Az alkotmánybíráskodással szemben éppen akkor és ott erősödnek fel a kritikák, amikor döntéseiben szerepet kapnak politikai megfontolások. A politikai ítélőképesség alapján hozott döntés ugyanis csak részlegesen támaszkodik jogi alapelvekre. A mögötte álló politikai normák terén kevésbé alakult ki konszenzus a modern társadalomban.

b, A döntőbíráskodásra mint egy dialógust biztosító racionális eljárásra tekinthetünk. Éppen ezért feltételezhetjük, hogy politikai konfliktusok esetén akkor fordulnak politikai döntőbíráshoz az érintett államok, ha politikai törekvéseiket az ésszerű belátás kontrolálja. Kérdés persze, hogy a politikában mennyiben képes az ésszerű belátás szabályozni az akaratot, vágyakat, érdekeket?

III.

Bibó István jogfelfogásának alakulását áttekintve megállapítható, hogy Bibó pályakezdő tudósként nagyon hamar elkötelezte magát azon meggyőződés mellett, hogy a jog érvényessége nemcsak formális kérdés, hanem a jogban a civilizált emberiség erkölcsi normái alapvető szerepet játszanak. S ha a civilizált emberiség erkölcsi normáiról beszélünk, akkor két különböző hagyomány egybefonására teszünk kísérletet. Egyfelől ezt a beállítódást mint *természetjogi* álláspontot jellemezhetjük, ami a jogban jelenlévő erkölcsiséget hangsúlyozza, másfelől pedig a civilizált jelző a felvilágosulthoz kapcsolódik, azaz a ráció uralmának fontos szerepet szán. Bibó életművének talán éppen abban rejlik hatástörténeti ereje, hogy írásai, cselekedetei az ész és az erkölcs összeegyeztetésének intellektuális dilemmáit formálták meg, s adott e kérdésekre értékelkötelezett válaszokat.

Nem vagyunk könnyű helyzetben, ha Bibó jogfelfogását el akarjuk helyezni a század uralkodó jogelméleti paradigmái között. Kiindulhatunk abból, hogy *nem* jogpozitivisták, ugyanis a jog és az erkölcsi értékek elszakíthatatlanságát hangsúlyozta, s ebből az elkötelezettségéből fakadt a verdrossi koncepcióval való intellektuális rokonszenve is. Ennek ismeretében a természetjogi felfogások körében kell elhelyeznünk jogelméletét. Ez a meghatározás azonban pontosításra szorul.

A természetjogi gondolkodásnak a görög-római gondolkodásig visszanyúló története többféle, egymástól különböző elképzelést mutat fel. Ha csak egy egyszerű történeti sémát veszünk alapul, akkor is elkülöníthetünk három fázist. A természetjogi gondolkodásmód

egészen a felvilágosodásig vallásos világgépbe ágyazódott (Aquinói Szt. Tamás), majd a felvilágosodásban a természetjog szemlélet mint észjog fogalmazódott meg (Pufendorf), századunkban pedig a természetjogi elméletek alapvető megkülönböztető jegye: az igazságosság mércéjének alkalmazása a pozitív jog értékelésében (pl. Radbruch 1945-től). Bibó jogfelfogását inkább e harmadik típusúhoz sorolhatjuk, hiszen alapvető törekvése arra irányult: miként lehetséges igazságos és erőszakmentes eljárást alkotni a nemzetek közötti konfliktusok megoldására? Azonban a vallásos természetjogi gondolkodás nyomai is fellelhetők Bibónál. Noha elutasította, hogy a világtörténelem magyarázható Isten megváltó tervével, de az erőszakmentesség megalapozásában egyedülállónak tartotta Krisztus mondatait és gesztusait, kiváltképp a szelídség hatalmának krisztusi felismerését, a “gyermeki bizalom” krisztusi példaértékűségét.

Horváth Barna szinoptikus jogelméletének hatása alatt Bibót a jogpozitivizmus/természetjog dichotómiáján való felülemelkedés jellemezte. Az akadémiai székfoglalója és az 1976-os “*bénultság*”-könyve azonban egyértelműen azt mutatja, hogy a Verdross által is inspirált, erkölcsi értékelkötelezettséggel jellemezhető természetjogi álláspont bibó jog- és politika szemléletének központi eleme maradt.

Dr. Szabadjfalvi József
egyetemi docens
Miskolci Egyetem ÁJK
Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszék

A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában

(Részlet a szerző habilitációs téziszfuzetéből)

1. Bevezetés

Az elmúlt években tovább folytattam azt a nyolcvanas évek közepén megkezdett kutatói munkát, amely a II. világháború előtti magyar (polgári) jogbölcseleti tradíció megismerésére és kritikai méltatására vállalkozott. Ennek során arra törekedtem, hogy bemutassam: a magyar jogbölcseleti gondolkodók miként viszonyultak a korabeli (európai) jogelméleti gondolkodás főbb áramlataihoz, miként integrálódtak a kontinens jogi gondolkodásába. Bízom benne, hogy az egységesülő Európa jogi kultúrájának szerves részét képező magyar jogbölcseleti tradíció megismerése révén – az elmúlt évtizedek kiterője ellenére is – nyilvánvalóvá válik az egy kultúrkörhöz tartozó nemzetek szellemi rokonsága.

A magyar jogbölcseleti tradíció vázlatos áttekintésekor két általános megjegyzést kell előrebocsátanunk. Elsőként szólni kell arról a sokat hangoztatott megállapításról, mely szerint a magyar jogi gondolkodást az eredetiség hiánya jellemzi. E tekintetben valóban érezhető egy meglehetősen erős osztrák és német orientáció, mely Magyarország földrajzi adottságából, történeti-kulturális kötődéséből adódik. Emellett azonban az egyes jogbölcseleti gondolkodók szemléletmódját természetesen más jogelméleti irányultságok is jellemzik, így beszélhetünk francia, és még inkább angol (amerikai) hatásokról. Másodszor szólni kell Európa e középkeleti régiója történeti fejlődésére jellemző sajátosságról, mely a jogtudományra és különösképpen a jogbölcseleti gondolkodásra sajátos kettősséget eredményező hatással volt. A magyar jogi gondolkodásban egyidejűleg tapasztalható a "Corpus Iuris" révületében való élés, mely a jogi konzervativizmus egyfajta megnyilvánulásaként is értékelhető, és az aktuálisan legmodernebb európai jogelméleti törekvések szinte naprakész közvetítése a magyar jogtudomány és jogi oktatás számára. A legjelentősebb magyar jogfilozófusokra ezen utóbbi sajátosság a jellemző. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

2. Természetjogi előzmények

A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében a XX. század közepéig – ha csupán a legreprezentatívabb képviselőire gondolunk – három nagy korszakot (természetjogi, jogpozitivistá, neokantiánus) különíthetünk el, nagyjából követve az európai jogbölcseleti gondolkodás tradícióit. A természetjogi gondolkodás nyomaival már az első magyarországi jogi fakultáson, a nagyszombati egyetemen találkozunk, ahol a római jog keretében került sor a természetjogi tanok oktatására. A XVIII. század közepén az akkori uralkodó, Mária Terézia

vezette be a természetjog intézményes oktatását. A jogbölcselet művelésének és oktatásának alapjait ekkoriban Hugo Grotius tételei, illetve a – Hobbes, Leibnitz, Thomasius, Locke, Huber tanaiból építkező – Samuel Pufendorf és Christian Wolff nevével fémjelzett racionalista természetjog képezte. E tanok legfőbb képviselője és közvetítője Karl Anton Martini (1726-1806) volt, akinek bécsi egyetemi professzorként latinul írt művei a kiegyezésig kötelező tankönyvek voltak a hazai jogi oktatásban. A természetjogi gondolkodás e válfajában az eredeti természetjogi elvek, a radikális polgári törekvések és célkitűzések "megszelídülve" az abszolutista államnak és uralkodói akaratnak alárendelten érvényesültek. Vagyis a klasszikus természetjogi elvek csupán addig és olyan formában voltak értékesek és szükségesek a hatalom számára, ameddig annak legitimáló alapját biztosították. A felvilágosult abszolutizmus számára alapvető fontosságú volt, hogy a jogi képzés során jó állami hivatalnokokat képezzenek, akik a rendszer biztos támaszát képezik. E szellemben íródtak a magyar jogbölcseleti irodalom legelső darabjai is, melyek *Lakits György*, *Brezanóczy Ádám*, *Filó János*, *Dienes Sámuel* munkásságához kapcsolódnak.

A természetjogi tanok terén a XVIII. század végétől Magyarországon is a Kant-féle "észjogtudomány" (észjogi iskola) térnyerésével találkozunk. Eleinte a kanti tanokat homályosnak, fellengzősnek, sőt veszélyesnek tartva hivatalosan megtiltották tanításukat az egyetemi oktatásban, azonban a protestáns jogakadémiákon, melyek nyitottabbak voltak az "új" iránt, hamarosan a kötelező tananyag mellett a kanti gondolatok átadása is megjelent. A XIX. század első harmadának említésre méltó magyar "észjogtani" jogbölcselelői voltak: *Stuhr József Fülöp*, *Petrovics József*, *Hirsch Mihály*, *Demién Antal*, *Adámi János*, *Vuchetich Mátyás*, *Markovics Pál*, *Szibenliszt Mihály*, *Csatskó Imre*, *Vandrák András*, *Szilágyi János*, *Banó István*, *Albélyi Nándor*, *Gerlóczy Gyula*, *Warga János*, *Szeremley Gábor*. Esetükben nem igazságtalan az eredetiség hiányára hivatkozni, hiszen a klasszikus természetjog és a kanti észjogi tanok bűvöletében művelték a jogbölcseletet. A XIX. század közepén – *Hoffmann Pál* műveiben – már találkozunk az észjogi tanokat a német történeti jogi iskola – Savigny és Puchta – szellemében bíráló felfogással is, mely a jog legfőbb forrását a "nemzeti közszellem"-ben keresi.

A XIX. század második harmadának meghatározó jogbölcseleti gondolkodója – az első jelentősebb "magyar" jogfilozófus – Virozsil Antal (1792-1868) már a kanti filozófia szellemében oktatta a pesti jogi karon a jogbölcseletet. Művei – melyek többsége még mindig latin nyelven íródott – a hivatalos Martini-féle jegyzetek mellett "segédkönyvként" szolgálták a jogászképzést. Mindazonáltal Virozsil elmélete sajátosan ellentmondásos maradt, kiindulópontjait tekintve a kanti szabadság-eszményt követte, következtetéseiben azonban számos abszolutista igénynek megfelelő megoldás szerepelt.

A XIX. század 40-es éveitől Pauler Tivadar (1816-1886) jogelméleti munkásságában lehetünk tanúi a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósodására tett első jelentős kísérletnek, melyet egyben – a Nyugat-Európában ekkor már reneszánszát élő – jogpozitivizmus irányába tett lépésnek is tekinthetünk. Jogszemléletének sajátossága, hogy megpróbálta a kanti észjogi alapokat összeegyeztetni a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező történeti jogi iskola szemléletmódjával. Jogpozitivizmusának "gyakorlati eredményei" igazságügyi miniszterségéhez kapcsolódnak.

A századfordulóhoz közeledve említésre méltó még *Esterházy Sándor* neve, aki Aquinói Tamás, Hugo Grotius és Victor Cathrein által fémjelzett ún. katolikus természetjogi gondolkodásnak volt a jeles magyar képviselője. Hasonló szellemben publikált még *Pompéry János* és *Frey János* is. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen

University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

3. A jogpozitivizmus uralomra jutása

A századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód már nem felelt meg. A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi gondolkodásban egyre nagyobb befolyásra tett szert a tapasztalati világ modellálására vonatkozó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivistá felfogás. A jogpozitivistá szemléletmód végleges uralomra jutása a magyar jogbölcseleti irodalomban Pulszky Ágost (1846-1901) munkásságához kapcsolódik. Pályája kezdetén az angol történeti jogi iskola szellemisége, illetve az antropológiai szemléletmód gyakoroltak rá jelentős hatást, aminek eredményeképpen az 1870-es évek elején lefordította *Henry Maine: Ancient Law* című művét, és a magyar nyelvű kiadáshoz – a neves angol pályatárshoz, Frederick Pollockhoz hasonlóan – több mint száz oldalas magyarázó jegyzetet készített. 1885-ben jelent meg nyomtatásban *A jog és állambölcészlet alaptanai* című korszakos műve. Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban Londonban angol nyelven is megjelent. A hazai tudományosság szempontjából mérföldkőnek tekinthető Pulszky teljesítménye, hiszen fő műve megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivizmus diadalra jutását. Pozitivistá szemléletében egyaránt jól megfér a fejlődés-gondolatot meghatározó "életérdek" mint mozgató erő a klasszikus liberális jogfelfogást tükröző "cselekvőségi elmélet"-tel, mely szerint az államnak, illetve a jognak a lehető legnagyobb egyéni szabadságot, "cselekvőséget" kell biztosítani.

Pulszky idejekorán fölfigyelt a XIX. század végén bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változásokra, illetve annak az állam tevékenységi körére gyakorolt hatására. Az állami szerepvállalás erősödését a gazdasági viszonyok alakításában, valamint a szociálpolitikában és az egészségügyben vélte fölfedezni. Korának kapitalista fejlődési tendenciáit világosan érzékelve a klasszikus liberális eszmeáramlat meghaladásának tekinthető korai szociális állam ideáját vetítette előre, illetve fölfigyelt a korabeli államkereteket később szétfeszítő nemzetiségi ellentétekre. Munkássága számos társadalomtudományi ágra jelentős hatást gyakorolt, így Pulszky életművét egyaránt magáénak érezheti a jogbölcseleten kívül, az államelmélet, a politikaelmélet és a szociológia tudománya is. Az 1880-as évek végétől aktív politikai szerepvállalása elvonta energiáit a tudomány művelésétől, így életművét befejezetlennek tekinthetjük. Tanítványai közé tartoztak a századfordulót követő magyar progresszió kiemelkedő képviselői, akik polgári radikálisként egy új, modern, minden feudális kötöttségtől mentes XX. századi Magyarorszáért küzdöttek. Úgy vélték, hogy csak egy széleskörű társadalmi, politikai és jogi modernizáció teremtheti meg a nyugat-európai fejlődési modell megvalósításának alapját. (Vö. *A jogpozitivizmus diadala. Pulszky Ágost élete és munkássága. In: Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 21-44. o.)

A pozitivistá szemléletmód a századfordulón Pikler Gyula (1864-1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját. Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományaként fogta fel. Pikler pozitivismusa comte-i értelemben érvényes, a jogot mint társadalmi tényt kezelte. Herbert Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg azon

gondolataiban, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből következtet a jogra. Sajátos elméletet állít fel az állam és a jog keletkezésével és fejlődésével kapcsolatban. Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem "célszerűségi belátásuk" alapján cselekednek (belátásos elmélet), s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket. Az emberek így teremtenek meg olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. A célszerűségi belátás hordozói, első felismerői a társadalom legkiválóbb tagjai, az ún. művelt osztályok. Pikler az 1910-es évek elejétől kezdve egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti élettani és pszichológiai okok kezdtek foglalkoztatni. Ennek következtében fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcselet kérdéseitől és lényegében tudományszakot váltva pszichofizikai és érzékfiziológiai kísérleteket folytatott. Ezirányú eredményeit később főleg német nyelven publikálta. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

4. Két korszak határán – Somló Bódog jogbölcseleti munkássága

A századfordulót követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia hatására végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivisták megközelítései, és veszített jelentőségéből a történeti szemléletmód is. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségét. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban ezen folyamat elsősorban Somló Bódog (1873-1920) munkásságához kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés "fölszámolása" és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.

Somló a magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent *A jog értékmérői* című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakasz Herbert Spencer tanainak maradéktalan elfogadása és hirdetése, illetve Pikler Gyula természettudományos-pszichológiai belátásos elméleti felfogása és részben a materialista történetfilozófia hatásának jegyében telt el. Érdeklődésének középpontjában az ún. naturalista szociológia problémáinak tárgyalása állt. Somló ez idő tájt Pulszky Ágost és Pikler Gyula mellett a magyar pozitivisták jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megeremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás addigi legprospektívabb korszakát, ami a század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jog vizsgálatának ezen két területét. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták. S joggal lehet büszke a magyar jogtudomány arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somló Bódogot is az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjai sorában tartják számon.

A századforduló táján publikált írásaiban a természettudományos pozitivizmus és az evolúcionizmus alapján állva kritizálta a korabeli "hivatalos" tudományeszményt. Pozitivist elméleti állásfoglalását ekkoriban radikális közéleti-tudományos tevékenysége egészítette ki. E korszak egyik fő művének tekinthető az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című könyve. A korabeli monopolkapitalista fejlődés együttjárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását. Az 1906-ban megjelentetett *Jogbölcseleti előadásaiban* – bár a korábbi pozitivist nézőpontja nem változott – egy sor kérdésben a későbbi fő művét, a *Juristische Gundlehre*-t idéző megfogalmazásokkal találkozunk. Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között, már ekkor rögzíti későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcselet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előfeltételeinek (fogalmának) meghatározására (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatására (jogi értéktan). A neokantiánus fordulat valójában – Rudolf Stammler hatására – a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Gundlehre* című terjedelmes könyvében csúcspontot ért el. Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Elméletében a jog, mint a legmagasabb rendű hatalom (jogalkotó hatalom) parancsa jelenik meg. Művének lelkes fogadtatása arra ösztönözte, hogy hasonló alaposággal kidolgozza jogi értéktanát is. Ennek előfeltételeként hozzálátott egy önálló filozófiai alapvetés (ismeretelméleti megközelítés) kidolgozásához, mely csupán korai halála után 1926-ban, posztumusz műként, töredékes formában jelenhetett meg. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.; Bódog Somló. [angolul] In: Felix Somló: *Schriften zur Rechtsphilosophie. /Ausgewählt und eingeleitet von Csaba Varga/ Akadémia Kiadó, Budapest, 1999. xi-xii. o.)*

5. Törekvés a jogbölcseleti szintézisre – Moór Gyula neokantiánizmusa

Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Somló kisugárzó hatása – legkedvesebb tanítványa – Moór Gyula (1888-1950), a két világháború közötti legtekintélyesebb magyar jogfilozófus, a szegedi majd a budapesti egyetem professzora munkásságában érhető tetten. Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az "új magyar jogfilozófia" megteremtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs. Újszerűsége "összefoglaló" szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikussai nem minden ok nélkül eklektikus fölfogásnak neveznek.

A neokantiánus jogfilozófiához való kötődésében Moórra a legnagyobb hatást Rudolf Stammler – akivel 1912-ben a berlini egyetemen személyesen is megismerkedett – és Somló Bódog gyakorolták. Rajtuk kívül Hans Kelsen nevét kell megemlíteni, akinek elmélete – bár sokat vitatkozott vele – mindenkor viszonyulási pontként hatott jogbölcseletére. Moórt saját jogfilozófiai rendszerének kialakításában a rá nagy hatást gyakorló filozófiai és jogbölcseleti előzmények problémafölvetései komplex szemlélete jellemzi. Az 1923-ban megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című első összefoglaló jellegű művében a jogfilozófia három önálló vizsgálódási területéről beszél: 1. a jog fogalmának meghatározása ("jogi alaptan"), 2. a jog általános okozati összefüggéseinek vizsgálata ("a jog szociológiája") és 3. a jog helyességének kérdése ("jogi értéktan" vagy "jogi axiológia"). Már ebben a művében is

megnevezi a tágabb értelemben felfogott jogfilozófia negyedik kérdésköréeként a "tétéles jogtudományok módszertaná"-t.

Moór pályája kezdetétől fogva a neokantiánus irányzat azon követői közé tartozott, akik a valóság és érték világának elválasztását alapvetőnek tekintve, e két szféra közötti viszony rendezésére, kapcsolatteremtésre törekedtek. Elméletének sarkpontja a jog kettős természetéről, kétarcúságáról szóló tétel, amely a jog valóság- és értékoldalának kettősségét emelte ki. Ezt a gondolatot már az 1922-ben megjelent *Macht, Recht, Moral* című tanulmányában kifejtette, s azután erre a tézisére mint egyik "tartópillérre" építette föl *Bevezetés a jogfilozófiába* című munkáját. Felfogása szerint a jog olyan különféle szálakból összeszőtt, bonyolult jelenség, amely egyrészt az "okozatos lét világába", másrészt az "értékek világába" tartozó alkotóelemek összekapcsolódásából áll. A tények és értékek világának módszeres különválasztása, egyben a két elválasztott területnek a jogfogalom struktúrájában történő egybekapcsolása "ad Moór jogfilozófiájának kiemelkedő jelentőséget, ez a gondolat az új jogfilozófia alapgondolata" Horváth Barna szerint.

Szintézisére törekvő összefoglaló jogbölcseleti felfogásában – habár a jog kettős természetének elismerése mindvégig jellemezte – az 1930-as évekre változás következett be. Írásaiban ez az 1940-es évek elejére nyert letisztult formát. Az újfajta szemléletmód nem is annyira jogfilozófiájában, mint inkább jogbölcselete általános filozófiai alapjaiban figyelhető meg. A filozófiai kérdések előtérbe kerülése a XIX. század szaktudományi jellegű jogfilozófiáját követően szinte természetes Moór szerint, s joggal nevezhetjük a XX. századot a "jogbölcselet filozófiai korszakának". Ennek legelső jelét az 1928-ban megjelent *A logikum a jogban* című terjedelmesebb tanulmányában figyelhetjük meg, ahol először nevezi a jogot az "értékes valóság" birodalmába tartozó jelenségnek.

Az 1934-ben publikált *Szociológia és jogbölcselet* című tanulmányában teszi meg a következő lépést az új jogszemlélet felé, amikor a "jog mibenlétét" vizsgálja. E műben élesen elhatárolja magát a korabeli szociológia általános felfogásától és Hegel értelmezésétől is. Véleménye szerint a társadalom nem csupán a természet részeként definiált organizmus és nem is az objektív szellem birodalmába tartozó jelenség, hanem a "természet világának és az eszmék, a szellem világának találkozóhelye". Gondolatmenetéből természetesnek tűnik az a megállapítás, mely egyenes logikai következménye az előbbieknél: "A jogban is a realitás és az idealitás, testi-lelki valóság és a szellemi tartalmak, a tapasztalati lét és az értékek, a normák érintkezését találhatjuk. A jog határozott gondolati tartalommal bíró szabályoknak, előírásoknak, normáknak a rendszere. De nemcsak gondolatoknak, szellemi tartalmaknak a rendszere, hanem pszichofizikai realitással bíró emberi cselekvéseknek egy rendszere is."

Felfogásbeli módosulást jelez a *Szociológia és jogbölcselet* című tanulmányában tett hivatkozása Heinrich Rickert neokantiánus és Nicolai Hartmann újhegeliánus indíttatású filozófus ontológiai téziseire, melyek szembehelyezkedtek a Kant-epigonok tanításaival, és megpróbálták a valóság és érték különbségének kiengesztelhetetlen ellentétét vallók megállapításait oldani, s a két szféra kapcsolódását, egymáshoz való viszonyát újszerűen magyarázni. Moór véleménye szerint a korabeli jogbölcseleti gondolkodásnak e legtöbbet vitatott kérdésére még senkinek sem sikerült választ adnia. Kettőjük közül ekkor Rickert műveiben látta azt a filozófiai megalapozást, amelyre inkább támaszkodni érdemes egy új jogfilozófia kidolgozása esetén. Lényegében Hans Kelsen felfogásával szemben fogalmazza meg azt a tételét, mely szerint a valóság és érték különbségét mint végső spekulatív kiindulópontot nem szabad úgy felfognunk, hogy "logikai ellentétet" lássunk benne. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a valóság az értékből, vagy fordítva, az érték a valóságból

levezethető, illetve egyik a másikba visszavezethető, ami éppen a köztük lévő különbség eliminálását jelentené. Moór szerint a formális logika szempontjait figyelembe véve, ha a valóság és érték között éles különbséget is teszünk, de ezt a különbséget nem logikai ellentmondásként fogjuk fel, nincs semmi akadálya annak hogy közöttük összefüggést, kapcsolatot keressünk. Ez a kapcsolat azonban nem lehet sem okozati, sem az értékek világának "immanens törvényszerűsége" által jellemzett viszony, hanem olyan, a két heterogén szféra érintkezését jellemző "harmadik fajtájú" sajátos törvényszerűség, "amelyet a realizmus ismeretelméleti felfogása szerint az objektív tárgy változatos struktúrájában, idealisztikus felfogás szerint pedig az alanyi tudat belső gazdagságában kereshetünk." Nézete szerint "a realiztikus felfogás mellett a tárgy egysége, idealisztikus felfogás mellett az alany egysége adja meg végső fokon a különböző szférák érintkezésének és kapcsolatának lehetőségét." Így jut el Moór az értékes valóság birodalmába, ahol a két szféra találkozik egymással.

Az 1936-ban megjelent *Jogfilozófiában*, tovább mélyíti az "értékes valóság" vizsgálatának filozófiai alapjait. Míg a "régi filozófia" csak a természet jelenségeire koncentrál, s "minden idők legnagyobb filozófusa, Kant is egyoldalúan csupán a matematikára és természettudományokra korlátozta vizsgálódásait", addig az "újabb filozófia" legnagyobb vívmánya, hogy a természeti jelenségek mellé odaállította "az ember alkotta világnak: a történelem-, a társadalom- és a kultúrának jelenségeit". Az értékes valóságok világa, vagyis az emberi kultúra világa sokkal bonyolultabb, mint a természet világa. Az emberi kultúra olyan szférákat ölel föl, mint az erkölcs, a történelem, a jog, a társadalmi élet világa. Ezek közös jellemzője, hogy mindegyik "tulajdonképpen két- vagy ha úgy tetszik, háromrétegű jelenség: *emberi cselekvések*, illetőleg ezeknek *testi és lelki oldala* és a tudatos emberi akaratnak, az emberi cselekvéseknek a harmadik oldala, amit a legnehezebb megfogni, mert azt tapasztalni nem lehet, hanem csak megérteni: *a szellemi tartalom*. Testi-lelki alapokon nyugszanak azok a gondolatok, érzések, szabályok, egyszóval értékek (szellemi tartalmak), amelyek a társadalmi és történeti jelenségeknek jellemző vonását adják." Mivel a jog társadalmi és történeti jelenség, amely emberi cselekvésből és hozzájuk kapcsolódó gondolatokból, értékekből áll, nyilvánvaló – írja Moór – , hogy a jogbölcseletet legközelebről érintő filozófia az ún. "kultúrfilozófia". Ekkorra a kanti megkülönböztetés, mely éles határvonalat húz a természet világa, az okozatos törvények korlátlan érvényességét biztosító *mundus sensibilis* és az ideák, az értékek, a tiszta észelvek világa, *a mundus intelligibilis* között, már végleg elfogadhatatlan számára.

Moór az újkantiánus meghatározásokkal szemben úgy vélte, hogy egészen nyilvánvalóan és letagadhatatlanul szoros kapcsolat áll fenn a kanti világkép két elszigetelt tartománya: a szellemi világ és a reális tapasztalati világ között. Az általános filozófia szintjén ezt a kapcsolatot az ún. "*új(abb) kultúrfilozófiai irány*" segítségével vélte megalapozni. Ezt az új filozófiai szemléletet, mely a kanti-újkanti és hegeli gondolatok összeszövődéséből, szintéziséből alakult ki, Moór szerint "bátran nevezhetjük az utolsó félszázad legjelentősebb bölcséleti áramlatának". Az új szemléletmód az 1940-es évek elején megjelent munkáiban teljesedett ki. A jelentősebbek közül ide tartozik *A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában*, *Recht und Gesellschaft*, *Újkantiánizmus és újhegeliánizmus a jogfilozófiában*, *Az akarat szabadságáról* című tanulmányai, illetve *A szabad akarat problémája* és *A jogbölcselet problémái* című könyvei.

Valójában mi is ez az új szintézis, amely az "új (modern) kultúrfilozófiában" megfogalmazást nyerve Moór számára új "preszuppozíciót" jelent? A filozófiai gondolkodásban jelentkező modern szintézist az "újabb filozófiai áramlatokhoz" tartozó

gondolatokban és gondolkodókban kereste. Így jutott el két konkrét filozófiai rendszerhez, melyekben fölfedezni vélte az általa áhított szintézis lehetőségét. Az egyik rendszer a századfordulón kialakult újkanti filozófiának az "értéktani" vagy "délnyugat-német irány", mely az újkantianizmus felől próbál közeledni a hegeli világgéphez. Ez az irányzat – szemben az újkanti ún. marburgi iránnyal, mely a módszertani, illetve a logikai-ismeretelméleti kérdésekre helyezte a hangsúlyt – egy általános értékelméletre felépített tudományosan megalapozott kultúrfilozófia létrehozására tett kísérletet. Képviselői közül elsősorban Heinrich Rickert filozófiája felé fordult érdeklődése. Moór interpretálásában a rickerti filozófia lényege: "A történet, társadalom és kultúra világát szerinte olyan összetett jelenségek alkotják... amelyek egy testi-lelki realitással bíró részből és egy ehhez tapadó és ettől 'hordozott' másik részből: a jelenségek, gondolatok, célok, eszmék és értékek szellemi rétegéből állanak. A kultúra világa ekként az értéktől mentes, okozatos, természeti valósággal szemben mint '*értékes valóság*' jelentkezik, ami körül-belül ugyanazt jelenti, mint a hegeli 'objektív szellem', de ettől mégis különbözik abban, hogy a valóság és az érték kanti dualizmusának megfelelően két élesen elhatárolt részre oszlik: a testi-lelki realitás rétege és a szellemi jelenségek rétege, amelyek azonban szoros kapcsolatban állnak egymással." Ebben az "értékes valóságban" a Kantnál élesen megkülönböztetett és egymástól elválasztott valóság és érték a társadalom és a kultúra vonatkozásában bizonyos fokig összeolvad, sőt egységgé válik. Azonban mégis, talán a kanti indíttatás hatásaként Rickert egy "testi-lelki realitásból" álló részt és egy jelentésekből, értékekből, egyszóval "szellemi tartalmakból" álló részt mégiscsak elhatárol egymástól.

A másik ilyen irányzat, melyben a szintézis elemei föllelhetők, a hegeli filozófiából kiindulva kísérelt meg utat találni a kanti filozófia felé. Moór szerint az irányzat legjelentősebb képviselője Nicolai Hartmann volt, aki "igyekezett Hegelnek ma már tarthatatlan metafizikai spekulációit elejtve, az ő 'objektív szellemét' a társadalmi, történeti és kulturális lét valóságaként felfogni, és ebben a valóság és érték kanti dualizmusának megfelelően egy pszichofizikai valóságból álló és egy szellemi réteget különböztetni meg."

Míg a létszférák kanti dualizmusát átrendező rickerti filozófiából érték és valóság összekapcsolásával az "értékes valóság" fogalmát szűri le, addig a hartmanni lételméletben a hegeli "objektív szellem" monizmusának viszonylagos fölbontását látja: "Igaz, hogy Kant dualizmusával szemben Hartmann *pluralisztikus* felfogása a létrétegeknek egész sorát különbözteti meg. De ha az ő négy 'fő létrétegeből' az alsó hármat – amelyek együttvéve valóban a 'természet' világát teszik ki, és ezt osztják fel csupán az anorganikus, az organikus és a lelki valóság tartományaira – a 'pszichofizikai realitás' létrétegévé foglaljuk össze s így állítjuk szembe a 'szellemi lét' felső rétegével, akkor tagadhatatlanul a kanti szenzibilis és intelligibilis világ dualizmusához erősen hasonló világgépet nyerünk." Igaz – állapítja meg Moór – , Kant a szenzibilis és intelligibilis világ között "nem ver hidat", míg Hartmann szoros kapcsolatot létesít az egyes létrétegek között. Rickert és Hartmann felfogásának összevetéséből végül a következő megállapításra jut: "Ha a legfelsőbb szellemi réteg kivételével Hartmann többi létréteget a testi-lelki valóság rétegévé foglaljuk össze, azt mondhatjuk, hogy a legújabb kultúrfilozófiának ez a két kiváló képviselője egyformán testi-lelki valóság és szellemi tartalmak kapcsolataként fogja fel a társadalmi és történeti jelenségeket." Csakhogy amíg Rickert a valóság és érték újkanti dualizmusából indult ki, s igyekezett ezt az "értékes valóság", a kultúra fogalmába egységbe foglalni, addig Hartmann a valóság és érték azonosságát, az "alles was ist, ist vernünftig" elvét valló hegeli monizmusból kiindulva törekedett a hegeli "objektív szellemnek" megfelelő kultúrafogalomban a "testi-lelki realitást" az általa "hordozott" rétegtől elválasztani.

Moór 1942-es megállapítása szerint az új filozófiai világgép "ma inkább csak általános filozófiai és kultúrfilozófiai munkákban jelentkezik", s "napjaink jogfilozófiájának feladata az, hogy ezt az új világgépet... a jog filozófiai szemléleténél hasznosítsa." Ehelyütt nem lehet vállalt feladatunk annak – az egyébként kritikai elemzést igénylő kérdésnek – az eldöntése, hogy Moór mennyire önkényesen értelmezi a hartmanni és a rickerti filozófiát, amint az sem, hogy ez az új filozófiai alap mennyiben módosította korábbi egyértelműen neokantiánus szemléletét és mennyiben terelte őt az újhegeli jogbölcselet területére. Jogbölcseleti felfogásának megértéséhez azt érdemes vizsgálni, hogy az új kultúrfilozófiai világgép milyen irányba befolyásolta gondolkodását, vagy ahogyan ekkor fogalmazott, "a jog mivolta" miképpen értelmezhető "az újabb kultúrfilozófia megvilágításában". Az 1945-ben megjelent *A jogbölcselet problémái* című könyvében programszerűen is megfogalmazta a jogbölcselet feladatát, mely szerint az új kultúrfilozófia mintájára "a jogfilozófiában is létrejöhetne a modern újkanti és újhegeli iránynak termékeny szintézise."

A szintézis megteremtésére tett kísérlete azonban torzó maradt a közbejött háború és az azt követő közéleti-politikai szerepvállalása miatt. Súlyosbodó betegsége is akadályozta, hogy érdemben hozzálasson jogbölcselete filozófiai alapjainak újragondolásához. Valójában csak néhány utalást találunk erre vonatkozó írásaiban, melyekben az új filozófiai szemléletmód jogbölcseleti következményeit tekintve igazolva látta korábbi neokantiánus indíttatású felfogásának alaptéziseit: "Az újabb kultúrfilozófia eredményeinek számbavételével... a jogot akként kell felfognunk, hogy nemcsak absztrakt előírásokat tartalmazó szabályrendszert lássunk benne, hanem egyben azoknak az emberi cselekvéseknek a testi-lelki realitásait is, amelyekben a jog szellemi tartalma élő valóságot nyer. A jognak megvan a szellemi alkotórésze: azok a jogi gondolatok, előírások, amelyek szabályainak tartalmát teszik ki. De megvan a testi-lelki alkotórésze is: azok a lelki folyamatok, amelyekkel az emberek tudomást vesznek a jog előírásairól, s akaratukat általuk befolyásolják, és azok a testmozgások is, amelyek a jogszabályok követésére irányuló akarat külső testi megvalósulása gyanánt jelentkezik. Ezek a testi és lelki folyamatok éppúgy hozzátartoznak a jogtörténeti és társadalmi valósághoz, mint a szellemi jelentéssel bíró jogszabály tartalom. Nélkülük a jog papíroson maradna, és nem játszanék semmiféle szerepet sem az emberi társadalmak életében." A jog lényegét meghatározó idézet jól tükrözi Moór szándékát – a kanti dualizmus és a hegeli monizmus kívánatos szintézisét –, mely "az újkanti egyoldalúsággal szemben egyenjogúsítja a valóságot, másfelől viszont erőteljesen hangsúlyozza a társadalmi valóság szellemi kapcsolódását és vonatkozását."

Az újkantianizmus a maga számtalan irányzatával a legkülönbözőbb jogbölcseleti tételek, tanok egyeztetésére vált alkalmassá, amely Moór számára biztosította, hogy megkísérelje a jogfilozófia "örök problémái" önálló szintézisének kialakítását. Habár jogbölcseleti felfogásának végső szintézisét nem végezte el, írásaiból mégis kiviláglik a – neokantianizmus túlzásait elkerülő – jogfilozófiai rendszere, melyben a jogot nem szűkítette le a normák világára, és mindig hangsúlyozta annak kettős – valóságos és normatív – jellegét.

Moór munkásságának legmaradandóbb – a későbbiekben is legtöbbször hivatkozott – része a jog fogalmával összefüggő vizsgálódása. Valójában ez az a kérdéskör, melyben legerősebben érvényesült tanítómestere, Somló Bódog hatása. A hatalmi- és kényszerelméletek sokaságában a társadalmi ténylegesség gondolatának a jog fogalmába való beemelésevel Moór árnyaltabbá tette a jog mibenlétének vizsgálatát, lehetőséget nyitva a jog mögötti hatalom sajátosságainak vizsgálatára.

Moór Gyula "a jogfilozófia mibenléte és problémái"-t vizsgálva a magyar jogfilozófiát a korabeli európai szinten ismertté tette, és elfogadtatta a tudományos közvélemény előtt. Jobbölcselete jelentős befolyást gyakorolt kora magyar tételes jogtudományi irodalmára, s ez egybevágott a jogfilozófia szerepéről és feladatáról vallott felfogásával. (Vö. "A jogfilozófia mibenléte és problémái" /Moór Gyula jobbölcseletének általános filozófiai alapjai/ *Világosság*, XXXIV. évf. /1993/ 7. sz. 56-70. o.; "A helyes jog problémája" /Moór Gyula jogi értéktana/ *Dimenziók* /Felső-magyarországi Szemle/ I. évf. /1993/ 1-2. sz. 95-104. o.; Moór Gyula, az MTA egykori megbízott elnöke. *Magyar Tudomány*, XXXVIII. évf. /1993/ 11. sz. 1392-1398. o.; Vonzások és tasztítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, XLII. évf. /1994/ 11. sz. 654-660. o.; *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Osiris-Századvég, Budapest, 1994. 200 o.; Kísérletek egy jobbölcseleti szintézisre. Moór Gyula jobbölcselete. In: *Portrévázlatok a magyar jobbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 143-209. o.; Moór Gyula Kelsen-interpretációja. /Függelék/ In: Hans Kelsen: *Az államelmélet alapvonalai*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997. 105-121. o.; Megújulás és tradíció. A magyar jobbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Wesen und Problematik der Rechtsphilosophie. Die Rechtsphilosophie von Gyula Moór. *Rechtstheorie*, 30 /1999/ 1-25. o.)

6. Törekvés a "tisza jogszociológia" megvalósítására – Horváth Barna jogelmélete

A magyar jobbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó neokantiánus felfogásban új szint hozott Horváth Barna (1896-1973), akinek pályakezdését még a 1920-as években Moór Gyula segítette, s később mint a szegedi egyetem professzora vált híressé. Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Hans Kelsen terminológiáját szem előtt tartva "*tiszta jogszociológiá*"-nak – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (egybenező) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárás) jogszemléletében nyilvánul meg. A szegedi évek alatt publikált három főbb munkájában – *Jobbölcseleti jegyzetek*, *Rechtssociologie*, *A jogelmélet vázlata* – konstituálódott jogszemléleti "vezérfonala".

Horváth elméletének eredetisége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak ellenfelező – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.), illetve a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, pszichológizmus stb.) egyidejű érvényesülése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagyhatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, pláne ha a korabeli magyar jobbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondásait, amellyel a neokantiánizmus nem nézett szembe, másrészt a 1920-as évek végén tett angliai útja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász jogi kultúra.

A Horváth által kidolgozott szinoptikus módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság összefüggésének egészen eredeti értelmezése. A "kortárs" hazai jogfilozófiai gondolkodás legjelesebb tagjai Somlótól Moóron keresztül Horváthig e probléma megoldásával voltak elfoglalva. Horváth e módszert a jogász tevékenység lényegéből bontotta ki, s a bíró tudatában végbemenő gondolkodási sémának tekintette a

jogot, amely nem más mint egy "reflexív gondolati képződmény". A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogi normára, illetve ezzel egyidejűleg megfordítva a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához szorosan kapcsolódó processzuális jogszemlélete szerint a jog nem egyszerűen egy norma, hanem az elvont magatartási minta és az annak megfelelő tényleges magatartás, vagy másképpen, a norma és magatartás kapcsolata, ami nem más, mint az eljárás. Az eljárás a jog "genus proximuma". Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos (szinoptikus szerkezetű) egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez. Horváth szerint a jog, mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike, a legfejlettebb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát.

Horváth jelentősége abban áll, hogy a XX. századi (neokantiánus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével "lazította", új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének. Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt lehetősége elmélete továbbfejlesztésére. (Vö. Egy filozófus emlékei /Horváth Barna önéletrajzi írása/ *Valóság*, XXXVII. évf. /1994/ 2. sz. 101-104. o.; Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, XLII. évf. /1994/ 11. sz. 654-660. o.; Tiszta jogszociológia felé. /Horváth Barna jogszociológiája/ *Budapesti Könyvszemle /BUKSZ/*, VII. évf. /1996/ 2. sz. /nyár/ 135-138. o.; *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition? *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

7. Tanítványok és "iskolák"

Az 1930-as évek végétől főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül *Szabó József* és *Solt (Scholz) Kornél*, illetve a Horváth tanítványok közül "szegedi iskola" néven, az eddigi egyetlen magyar jogbölcseleti iskolaként számon tartott tanítványi körből *Bibó István*, *Vas Tibor*, *Bolgár Vera*, valamint a pécsi *Losonczy István* első publikációit a neokantiánus paradigma végleges meghaladására tett kísérletnek tekinthetjük.

Személyükben az az új generáció jelent meg, akik számára a német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű ismerete révén, illetve az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba is továbbépítve lehetőség nyílt, hogy a magyar jogbölcseleti gondolkodás – végleg szakítva az ekkorra már lazuló egyoldalú német-osztrák orientációval – a nemzetközi jogfilozófiai közélet európai mércével mérhető részévé válva megfeleljen a második világháborút követő modern kor kihívásainak. Azonban ez a "kihívás" a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. A Magyarországon 1948/49-ben bekövetkezett politikai fordulat nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági és kulturális föllendülést akadályozta meg és perspektívikusan a nyugat-európai fejlődési modell megvalósításától szakította el hazánkat,

hanem – csupán utólag tudjuk – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében. (Vö. Utószó Solt Kornél *Valóság és jog* című művéhez. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 153-156. o.; A beteljesült álom. Észrevételek Solt Kornél "Jogi logika" című műve kapcsán. *Jogtudományi Közlöny*, LII. évf. /1997/ 3. sz. 159-162. o.; Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlöny*, LIII. évf. /1998/ 12. sz. 493-504. o.; Egy európeér jogtudós emlékezete. /Utószó/ In: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999. 197-213. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125-152. o.)

8. Az "újrealista" szemléletmód Szabó József jogbölcseletében

A Moór-tanítvány, de később a "szegedi iskola" tagjaként számontartott Szabó József (1909-1992) jogbölcseleti tárgyú írásai néhány terjedelmesebb nemzetközi jogi tárgyú tanulmányát követően jelentek meg. A sorban elsőként 1938-ban *A jog alapjai* című munkája jelent meg, mely még alcímében (*Különös tekintettel a nemzetközi jogra*) visszautal a korábban őt foglalkoztató tudományterületre, bár azzal már nincs különösebb kapcsolatban. A majd' száz oldalas műben alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait. Szabó József szemléletmódját már e könyvében is az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kapcsolódik a Hume filozófiai felfogására visszavezethető kriticizmushoz. Művében a neokantiánus jogfilozófia jól ismert paradigmáit teszi magáévá: "... a jog az általános nyelvhasználatban jelent léte (a jog pozitivitása, fakticitása) és érvényt (a jog értéke), – szabályt és rendet egyaránt..."; majd ebből kiindulva fogalmazza meg alapvetését: míg az idealista (természetjogi) jogszemlélet a "jog érvényalapjaira", addig a realista (pozitivist) jogszemlélet a "jog létalapjaira" helyezi a hangsúlyt, "nekünk viszont, akik ezeket az irányokat a kriticizmus jegyében túlszárnyalni véljük, egyforma gondot kell fordítanunk mindkettőre." Valójában így juthatunk el – érvel a szerző – a jogbölcselet első rendű problémájának a megoldásához, a jog fogalmának meghatározásához.

Kant és filozófiai szemléletének követői alapvető hibáját abban látja, hogy lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki, s csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbáltak meg egymástól gyakran merőben eltérő módon kapcsolatot teremteni a világ e két minősége között. Ez nem sikerülhetett számukra mivel "maga a lét és érvény [n] em a tárgyi, hanem az alanyi világban keresendő, amiből 'a maiore ad minus' következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt." A szerző szerint a Hume felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére föl hívta a figyelmet: "... a rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiség világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog egységes fogalmává való összekapcsolása is." Szabó József úgy véli, hogy "[a] megfigyelt dolgok kapcsolata (okság)... nem bennük, hanem bennünk, a megfigyelőkben van." Vagyis a jog "létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiség bűvkörén..."

Szabó önkritikusan veti fel saját elméleti felfogásával szemben a transzcendencia problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az "emberi alanyiség" gondolatán keresztül – mely önmagában már nem létező és nem is értékes, hanem léte és értéket teremtő fogalom – a

transzcendenciában is gyökerezik. Azonban azzal vigasztalja magát, hogy míg ő csak egy transzcendens fogalmat vezet be, amelyből létet és érvényt egyaránt levezet, addig az általa bírált elméletek két vagy több transzcendens fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé "csupán" posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.

A kolozsvári magántanári évek alatt megjelent műveinek legfőbb törekvése, hogy *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott jogfelfogását részleteiben is kibontsa és tovább finomítsa, ezáltal megteremtve a jog fogalmának "újrealista" koncepcióját. *A jogászai gondolkodás bölcselete* című könyvében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jog(ász)i gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó "emberi alanyiság". A szerző kiindulópontjául egy kérdést tesz fel: "... lehetséges-e jogászias gondolkodás, ami nem racionalo-logisztikus természetű? vagy éppen csak ilyen lehetséges?" Számos jogeset részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzés során arra a következtetésre jut, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumció nem modellálja megfelelően a jogászai gondolkodás lényegét. Szabó a "logizáló jogelmélet"-i felfogások – melyek a logikum mítoszának csapdájába esnek bele – tipikus hibáit igyekszik számba venni; legfőképpen az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit. A "mesterséges logikai szerkesztés"-sel szemben "a jogászai gondolkodás mélyebb összhangja"-ról beszél, mely a "logikai formák látszatérvényláncá mögött az irracionális lényeg keresésé"-ben ragadható meg. A jogászai döntést – érvel a szerző – valójában "pszichológiai momentumok" befolyásolják, s a döntés "a premisszában rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg."

A jogesetektől levont következtetések bizonyos általánosítások levonására ösztönzik Szabót. Így részletesen szól számos jogi gondolkodó illúziójáról, a jog logikai zártságába vetett hitről, mely a jogi szabályozás belső ellentmondásmentességét tenné lehetővé. Ezek a jogtudósok azonban nem számoltak a jogszabályi szöveg értelmezésében rejlő számtalan irracionális, szubjektív tényezővel, melyek "a jog igazi életét" teremtik meg. Szabó szerint "csak a jog szövegét képzelhetjük ellentmondásmentesnek; maga a jog, amelyhez csak a szöveg értelmezésén át juthatunk, az értelmezés, magyarázat alogikus elemei folytán már különbözőképpen fogható fel. S mivel ezek a műveletek irracionális, alogikus, szubjektív tényezők tömegét vegyítik abba a folyamatba, amit jogalkalmazásnak hívunk, s így ennek eredményébe is, amit pozitív jognak szoktak nevezni..." Ugyanígy a jog logizáló felfogásának következménye a jogbiztonságba vetett hit kialakulása, melynek illúzió jellegére – a szerző szerint helyesen – az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurman Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a hibás logikai jogszemlélet által életre keltett illuzórikus emberi ragaszkodást a jogbiztonság iránt. Szabó szerint a hagyományos logikai törvényszerűségeket magáénak valló jogszemlélet valójában az önmagában is számos ellentmondást hordozó filozófiai racionalizmus alapján állva formálódott ki.

Szabó részletesen foglalkozik a jog világában meghatározó "pszichológikum" jelentőségével. Itt is – a már korábban kifejtett – jogszemléletéből kiindulva a jog egységét a "motívumok világába helyezi", mivel a "motíválás az az egyetlen mód, "amelyen keresztül tényállítások érvénnyel és értékkepzetek hatással bírnak." Azzal azonban tisztába kell lennünk – hívja fel a figyelmet –, hogy "mihelyt a jog egységét a motívumok világába helyezzük, a tárgyi világból az alanyiság világába léptünk át": "A motívumok ugyanis már nem a tárgyi világhoz tartoznak, hanem legfeljebb ennek a mérlegelő alanyban fellépő képei, vagy még

pontosabban: a szemlélő alany felfogásmódjai, amelyek mögött a tárgyi világ feltételezése lehet metafizikai meggyőződés, hit, vágy: de csak feltevés, ami semmiféle objektív módon nem igazolható. Elértünk tehát oda, hogy a jog egysége sehol másutt, mint az alanyiségben, nem kereshető..." Szabó szerint e tekintetben az ő felfogása és Horváth Barna szinoptikus módszerének alapgondolata valójában egy és ugyanaz.

Thurman Arnold és társainak gondolatisága tapintható ki Szabó további téziseiben, mely szerint a minket körülvevő világ jelensége, így maga a jog világa is mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. A jogbölcselet feladata ezen a téren a szimbólumok mögötti jelentés, értelem felfedezése. A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog is tartozik, kitüntetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólum-rendszer. Az emberi gondolkodás egyik "betegségének" nevezi azt a sajátosságot, hogy "kifejezőmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni", s az eredmény gyakran megrögzött verbalizmushoz, szómágiához vezet: "Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat." E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk valójában a tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is "az alanyiség talajának" mélyebb (tudatalatti) rétegeibe kell ereszkedni. Vagyis a jogászai gondolkodás lényege "az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni." Mindezt az ember alanyiségének mélyrétegében meghúzódó "Én"-ben kell keresni, abban az entitásban, "aminek valósága összetartja a mindenséget", amiben "szellem és anyag dualitása feloldódik".

Az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvaló, az óvatlan olvasó akár azt is képzelhetné, hogy alkalmanként Jerome Frank szöveget olvas. Az 1940-es évek elején ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcseleti irodalomban meglehetősen kivételes volt. A jogi realizmus klasszikusainak a hatása letagadhatatlan. Szabóra talán még inkább elmondható az, amit Horváth Barna jogszemléletének méltatásakor szoktak megfogalmazni, hogy a klasszikus neokantiánus kérdésközpontú megválaszolásokban az amerikai jogi realizmusra jellemző sajátos magyarázatokat fogalmaz meg. Ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny egymáshatásának, fölhasználva ezzel a magyar jogbölcseleti gondolkodásban korábban tapasztalható egyoldalú orientációt. Mindez még akkor is fontos, ha gyakorta eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, hivatkozásokkal, érvrendszerekkel találkozunk. Ez alól nem kivétel sem a mester, sem tanítványa.

Az "újrealista" elméleti kiindulópont további árnyalásával találkozunk *Hol az igazság?* című művében. Írásának alcíme – *A bíró lélektani problémái* – jól mutatja, hogy a századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabó érdeklődését is fölkellették. Korábbi műveihez hasonlóan, az angolszász jogtudományban bevett módot követve, számos jogeset és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül mutatja be, hogy az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához: "Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítélt, tudatosan vagy tudattalanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja." Szabó azonban úgy véli, hogy az igazság-keresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkeznünk, hiszen maga a jogeset ("tapasztalati valóság") föltárása, a tényállás megállapítása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése: "Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak

minősítenie, egy jogtétel alá szubszumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatónak látszanak is, gyakran felmerül az az aggály, vajon pontosan fed-e ez a reális tényálladék a jogtétel alapjául szolgáló tényálladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes."

Sőt az ítélezés során a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálása kapcsán is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell, többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló tapasztalati valóság csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fed egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokban is benne rejlő megismerési tevékenységből adódó szubjektivitásról szól bővebben. Úgy véli: a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást is kell végeznie, hogy egy-egy tanúvallomás "megközelítőleg helyes jelentését" igazán mérlegelni tudja. E sorokat olvasva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Jerome Frank "szabály- és ténytárgyság"-ról kifejtett gondolatai, melyek az amerikai jogi realismus e markáns figuráját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tette. Mindazonáltal – érvel Szabó – a bíró tapasztalata, mely a bizonyítási eljárás során keletkezik, ugyanolyan szubjektív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: "A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indíciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtő képzelete tölti ki a hézagokat... Mikor ugyanis a bíró a jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot." S itt ismét megjelenik a legelső jogbölcseleti tárgyú írásaiból ismert "emberi alanyiség" fogalma. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a gondolata, mely szerint "az ítélő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében", hiszen az igazság "bennünk" van. Végső konklúzióként állapítja meg: "Az igazság kérdése tehát nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma." (Vö. Megkésett számvetés. *Magyar Jog*, XLII. évf. /1993/ 12. sz. 764-765. o.; Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlemény*, LIII. évf. /1998/ 12. sz. 493-504. o.; Egy európai jogtudós emlékezete. /Előszó/ In: Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999. 197-213. o.)

9. A jogfilozófus Bibó István

A szegedi jogi karon Horváth Barna tanítványaként végzett Bibó István (1911-1979) nem jogbölcseleti munkásságával vált a magyar tudományos közélet ismert személyiségévé. A hazai jogtudomány régi adóssága, hogy Bibó gondolkodói pályafutásának első szakaszát meghatározó jogbölcseleti tevékenységét méltó módon bemutassa és kritikailag elemezze.

Bibó nemcsak Hans Kelsent opponálta, hanem az általa oly nagyra értékelt "mestere", Horváth Barna elméletének ellentmondásait is szóvá tette. Mindamelllett az eltérő vélemények egymásmellettiségének, egymással való konkurálásának híve volt. Magántanári próbaelőadásában erről így vélekedik: "semmilyen jogi kérdésben nem lehet egy bizonyos jogi meggyőződés igazságát kimutatni", vagyis sem a "logikai pozitivizmus", sem a "szociológiai pozitivizmus" nem ad kielégítő választ a jogelmélet fő kérdéseire. Egy rövid elméletörténeti áttekintést követően mégis arra a megállapításra jut, hogy "a jogelmélet fejlődése felmutat olyan erőket, melyek ezt a tudományt túljuttatják a természetlen spekulációkból és felületes általánosításból eredő álproblémákra, s a jogelmélet, miközben ezeket a kérdéseket megoldja, egyben a rendszeresebb és valóságához hívebb jogismeret felé is halad."

Bibó maga is megkísérelt önálló jogfilozófiai rendszert kidolgozni. Mint minden magára valamit is adó jogfilozófus a "jog mibenléte"-nek kérdésére önálló teória fölállításával válaszolt. Bibó esetében csupán a fiatal kor meglepő egy kissé, egyébként ugyanígy cselekedtek elődei is, a legkiválóbb magyar jogbölcselek. A húszas éveinek elején járó ifjú a *Kényszer, jog, szabadság* című könyvében életkorát meghazudtoló alaposággal és mértéktartással fogott hozzá saját elméletének megfogalmazásához. A neokantiánusoknál megszokott filozófiai megalapozottságú mű a címben szereplő kérdésköröket járja körül. Bibó szándéka szerint a kényszer és szabadság filozófiai kategóriáinak alapos tisztázásával, a kényszer és szabadság hálójában próbálja megragadni a jog lényegét.

Bibó a kényszert, a szabadságot és a jogot egymással szorosan összefüggő jelenségeként mutatja be. A kényszer és a szabadság – mint a jognál általánosabb és egymással szorosan összefüggő jelenségek – tárgyalása során a szerző a jogfilozófia kardinális problémáját fölvető jogelméleti előkérdések, illetve általános filozófiai és társadalomelméleti fogalmak (neo)kantiánus paradigmáiból indul ki, azonban elméleti előfeltevéseiben Henri Bergson életfilozófiájára (az ember csak a spontaneitás törvényszerűsége alatt állhat) és Nicolai Hartmann ontológiai és etikai tételeire támaszkodva a kortárs jogbölcselet számára újszerű válaszokat fogalmaz meg. Bibó a spontaneitás fogalmát nem dolgozta ki, csupán (az *Idő és Szabadság* című műből) a bergsoni kategóriát vette át, tagadva a determinizmus egyetemes érvényességét: "A spontaneitás nem jelenti az okság elvének tagadását, hanem jelenti annak a feltételezését, hogy ok és okozat nemcsak az időbeli egymásután, hanem az egyidejűség viszonyában is felléphetnek." Bibó István annyiban azonban mégis továbbfejleszti a bergsoni elméletet, hogy a spontaneitás (a belső tényezők által meghatározott öntevékenységet) összekapcsolta a Hartmanntól származó perszonális determinációval.

Bibó elmélete egyik alapgondolatának – a kényszerről adott fogalommeghatározás – kifejtésekor találkozunk Horváth Barna jogelméleti szemléletmódja unikális elemének fölhasználásával: "A kényszer nem más, mint a spontaneitás jelenségeinek saját és idegen törvényszerűségei alatt, vagyis a spontaneitás és a kauzalitás alatt való együttszemlélése (synopsisa)." A szinopszisa utalással a szabadság fogalmának meghatározásakor is találkozunk: "a szabadság nem valamilyen önálló kategoriális értékű törvényszerűsége a létező világ valamely síkjának, hanem – éppúgy, mint a kényszer... – csupán viszonyfogalom, csupán szemléletmód, mely többféle törvényszerűség bizonyos együttszemlélésében (synopsisában) áll." A szinoptikus módszer alkalmasnak látszik Bibó számára a neokantiánus jogfilozófia alapproblémájának tekintett Sein-Sollen problematika megoldására, hiszen a valóság és érték egymásvonatkoztatásának lehetőségét éppen a spontaneitás törvénye teszi lehetővé. A szinopszis nem csupán a jogtudomány és a jogbölcselet speciális technikája, hanem – mestere megállapítását elfogadva – a társadalomtudományok általános módszere. Bibó szerint a szinoptikus módszer nem szorítkozik a valóság és érték ellentétének áthidalására, hiszen olyan szemléletmódot testesít meg, amely nem hoz ugyan létre önálló ismerettárgyat, de bizonyos élmények, képzetek, reakciók létrehozásában vesz részt és megértését teszi lehetővé.

A kényszer kapcsán említést kell tenni a bibói elmélet másik, Horváth Barnától kölcsönvett fontos terminusáról, az objektiváció fogalmáról. Horváth a társadalmi objektiváció fogalmán "az egymást érintő magatartások szabályosságát" a "társadalom tipikus viselkedését" értette. Bibó a kényszer kapcsán vezeti be az objektiváció fogalmát: "Ha a társadalom tagjai kölcsönösen tudomást vesznek egymás kényszerélményeiről – ... – akkor a szubjektív kényszerélmény társadalmilag számottevő jelenséggé, társadalmi viszonyfogalommá, társadalmi objektivációvá lesz." Az objektiváció azonban nemcsak a

kényszer, hanem a szabadság – mely Bibó szerint "idegen törvényszerűség alól való mentesség" – szférájában is létező jelenség: "a társadalom egyéni szabadságokra, szabad akciószférákra osztható fel, melyek tulajdonképpen mind a szubjektív szabadságélmény objektívációi." Az egyéni szabadság nem más a bibói értelmezésében, mint a szubjektív szabadságélmény objektívációja, vagyis "objektíválódott szabadság".

Bibó a jog szempontjából két alapvető szubjektív "élmény"-ről beszél (kényszer-, illetve szabadság-élmény), melyeket a jog neve alatt összefoglalt jelenségcsoporton belül kell keresnünk: "... minden jogi magatartás vagy kényszerített magatartás, vagy szabad magatartás, minden jogi szabály vagy kényszeríti cselekvőségünket, vagy vele egyirányban fejt ki hatását." Úgy véli, hogy a jog tapasztalati anyagában a kényszer- és szabadságelemek bizonyos egyensúlya figyelhető meg. A több évszázados jogelméleti kényszerítést ismertette megállapítja, hogy a jog lényegét a fizikai vagy lelki kényszerben, a szankcióban kell keresni. Bibó maga is úgy véli, hogy a jog kényszerrend, s a "szankció alatt nem csupán erőszakalkalmazást tartalmazó jogkövetkezményeket kell értenünk, hanem minden jogkövetkezményt, melynek valószínű bekövetkezése és a jogkövetőkre való hatása alkalmas arra, hogy a jog kényszerének tényezője legyen." A jogi szankcióra, más társadalmi normák által gyakorolt kényszerrel szemben, nagyobb fokú kiszámíthatóság, bizonyosság, illetve előfeltételeiben szabályozottság, határozott körülírtság a jellemző. A jogi szankció a többi társadalmi szabály szankcióitól az "objektivitás fokában" különbözik: "... a magatartások közös tartama a magatartások konkrét lefolyásától elválik, társadalmi intézménnyé lesz s mint materiális objektíváció az objektíválódás legmagasabb fokát éri el." Vagyis a jogi szankció testesíti meg a "legobjektívebb kényszert". Mesterére utalva megállapítja: "Az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épültek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektíválódásának legnagyobbvonalúbb megjelenései."

A jog és a szabadság kapcsolatának tárgyalásakor Kant ismert meghatározását idézi – "a jog azon feltételek összessége, melyek alatt az egyik ember önkénye a másik önkényével a szabadság általános törvénye szerint megállhat" – , mely markánsan kifejezi a jog szabadság-funkcióját. A jogfilozófiának már csak azért is a szabadság kérdésével kell foglalkozni, mert a jog kényszerétől szabadon hagyott cselekvési területek ("magánügyek") az objektív szabadság birodalmába tartoznak. Bibó különös figyelmet szentel a polgári szabadságjogoknak (pl. tulajdonjog, gyülekezési szabadság), ahol a jog kényszerétől való objektív mentességet maga a jog állapítja meg: "A polgári szabadságjogok képezik a jogban megvalósult objektív egyéni szabadság legmagasabbrendű materiális objektívációit..." Kétségtelen, hogy "ha a jog a legobjektívebb kényszer, akkor az általa szabadon hagyott terület a legobjektívebb szabadság." A jog világában a szabadság legjellegzetesebb megjelenései azok a jogintézményekként szabályozott szabad magatartások (pl. jogügyletek, keresetindítás, végrendelet), amelyeknek az "előfeltételei, formája és hatása a jog által objektíve és biztos hatékonysággal vannak meghatározva." Bibó a neokantiánus jogkoncepciók tükrében mutatja be a jog világában érvényesülő kényszer és szabadság egymáshoz való viszonyát, kölcsönös összefüggését. A jog lényegét meghatározó bibói fogalom szerint: "A jogra... jellemző, hogy egyidejűleg gyakorolja a legobjektívebb kényszert és valósítja meg a legobjektívebb szabadságot." A jognak ez a kétarcú felfogása nem új keletű dolog a jogelméleti gondolkodásban, de gyakorta találkozni valamelyik oldalt túlhangsúlyozó felfogással. Bibó szerint "az objektívációnak ez a kettős feszültsége adja meg a jog igazi erejét az összes többi társadalmi szabályok felett."

Egy még megalapozottabb jogfogalom megalkotásának előfeltételeként – a további jogbölcseleti vizsgálódások irányaként – az általa használt objektiválódás provizórikus magyarázatának alaposabb fogalmi kibontását tartja szükségesnek. Sajnálatos, hogy ez irányú vizsgálódásait nem folytatta, azonban így is figyelemreméltó elméleti kísérletnek tekinthetjük Bibó elméleti útkeresését. Későbbi jogbölcseleti tárgyú dolgozataiban a jogfilozófiai kérdések egyes részkérdéseinek alapos elemzését végezte el. Természetesen nem véletlen, hogy mindezt a kelsen-i elmélet tükrében, a reveláció erejével ható nagy elmélet kritikájaként fogalmazta meg. (Vö. "Coactus tamen volui" – Bibó István jogbölcseleti munkássága. *Forrás*, XXVII. évf. /1995/ 12. sz. 13-21. o.; Egy jogfilozófusnak indult karrier története – Bibó István pályakezdése. *Magyar Tudomány*, XLI. évf. /1996/ 3. sz. 361-368. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125-152. o.)

10. A magyar jogbölcseleti gondolkodás nemzetközi elismertsége és eredményei

Mielőtt számbaveszük a "fordulat évét" követő történéseket érdemes bemutatni a magyar jogbölcselet korabeli nemzetközi kapcsolatrendszerét és néhány olyan nemzetközileg is méltán elismerést kiváltó eredményét, mely napjainkban is például szolgálhat a jogfilozófiát Magyarországon művelők számára.

A jogtudomány és azon belül a jogfilozófia eredményeinek nemzetközi el- és megismertetése a klasszikus természetjogi felfogást követő, nemzetivé váló pozitivisták jogtudomány számára vált fontossá. A valamikori közös (latin) nyelvet fölváltó nemzeti nyelveken művelt jogfilozófia azonban nem maradhatott a kis nyelvek "fogságában". Míg az angolul, németül és franciául megjelent művek mindenki számára hozzáférhetőek voltak, addig az olyan kis nyelven mint a magyar művelt jogfilozófia számára egyetlen út volt, a világnyelveken való megjelenés. Ezt ismerte fel legelőször Pulszky Ágost, amikor 1888-ban Londonban *The Theory of Civil Law and Society* címen angolul is publikálta fő művét. A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való "berobbanás" nem sikerült. A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni. Az egyébként rá nagy hatást gyakorló Herbert Spencer grandiózus korabeli opuszai mellett nem volt helye szintetizáló alapmunkáknak.

Valódi nemzetközi ismertségre, hírnévre csak neokantiánus jogfilozófusaink tettek szert, akik "napi" munkakapcsolatban álltak korabeli európai kollégáikkal. Erre jó példa Hans Kelsen – a XX. századi jogfilozófia kivételes alakja – és a magyar neokantiánusok kapcsolata, melyről számos árulkodó jel tanúskodik, mint például Somló és Kelsen levelezése, vagy Moór és Kelsen baráti viszonya, illetve minden kritikai viszonyulás ellenére Horváth és Kelsen kapcsolata. Ez utóbbit jól illusztrálja, hogy Horváth Barna 1929-es angliai tanulmányútját Moór és Kelsen egyidejű kollegiális támogatása tette lehetővé. De ezt példázza két Kelsen-fordítás története is, így az 1927-ben rövidített formában Moór Gyula fordításában magyarul megjelent *Allgemeine Staatslehre*, illetve az 1935/37-ban Bibó István által lefordított *Reine Rechtslehre* kapcsán történt levelezések. Megemlíthető az a tény is, hogy 1935-ben éppen Moór Gyula jogi kari dékánusa alatt avatták Rudolf Stammlert – a neokantiánus jogfilozófia alapító atyját – a budapesti egyetem tiszteletbeli doktorává. A Moór- és Horváth-tanítványok később főleg a bécsi Alfred Verdrossal tartottak szoros kapcsolatot.

Nyilvánvaló azonban, hogy erre a szoros, gyakran baráti kapcsolatra a tudományos teljesítmények alapján lehetett szert tenni, vagyis neokantiánus gondolkodóinknak nemzetközileg is számontartott művekkel kellett jelentkezniük. Ezek közül méltán

kiemelkedik Somló Bódog *Juristische Grundlehre* és Horváth Barna *Rechtssoziologie* című munkája, melyeket azóta is gyakran idéznek és a jelentősebb nyugat-európai könyvtárakban ma is biztosan föllelhetők. Ezen kívül az érintett szerzők, valamint Moór Gyula főképpen német nyelven írt tanulmányait lehet megemlíteni, melyre a két világháború közötti korszakban az európai kortársak alkalmanként hivatkoztak. Somló művének érdekessége, hogy az 1917-es első kiadás Hans Kelsen hathatós segítségével jelent meg Lipcsében a Meiner kiadónál. A kedvező fogadtatásra és az általános érdeklődésre tekintettel tíz évvel később ugyanaz a kiadó ismételtelen megjelentette, majd pedig 1973-ban a Scientia Verlag harmadjára is méltónak találta Somló fő művét az újraközlésre. Ilyen sikert egyetlen magyar jogfilozófiai munka sem mondhat magáénak. Csupán Horváth Barna említett műve vetekszik a nagy előd elismertségével, hiszen az 1934-ben a neves berlini kiadónál megjelent mű az európai és a kontinensen túli kollégák figyelmét is fölkelte. Vitatottsága ellenére jogelmélete maradandó értékét bizonyítja, hogy a *Rechtssoziologie* első részét más, korábban németül publikált tanulmányainak társaságában 1971-ben a Duncker & Humblot kiadó gondozásában újra megjelentették. Horváth jogszemléletének érdekességét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a *Rechtssoziologie*-t japán nyelvre is lefordították. Ehhez hasonló távolkeleti figyelmet magyar jogelméleti szerző műve iránt csupán még egy ízben tapasztalhattunk, amikor Vas Tibor 1935-ben német nyelven publikált *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* című könyvét szintén japán nyelvre lefordították.

De ugyancsak a nemzetközi ismertséget segítheti elő, ha bemutatkozó jelleggel az érintett tudományok művelői egy neves nemzetközi szakfolyóirat külön számában számot adnak az őket foglalkoztató aktuális kérdésekről. Ilyen volt például az *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* című tekintélyes folyóirat 1943-ban megjelent "Ungarn-Heft"-je, melyben a korabeli magyar jogbölcseleti gondolkodás élvonalába tartozók közel kétszáz nyomtatott oldalon közölhették tudományos eredményeiket. A publikálók közül érdemes megemlíteni Moór Gyula, Horváth Barna, Szabó József és Hegedűs József nevét, akik méltán reprezentálták a korabeli magyar tudományt és jogelméletet. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

11. A "fordulat évé"-nek következményei a magyar jogbölcseleti gondolkodásban

1949-ben bekövetkezett változások a magyar (polgári) jogbölcseleti tradícióra végzetes hatást gyakoroltak. A korszak doyenjét, Moór Gyulát 1949-ben kényszernyugdíjazták a budapesti egyetemről, s mielőtt az új korszak hatalmi gépezete és a hivatalos tudánypolitika végleg "elbánt" volna vele, 1950 lelegején meghalt. Az alkotói ereje teljében lévő Horváth Barna – aki konszolidált időkben a budapesti Moór-tanszék jogos várományosa lett volna – 1949 legvégén emigrálásra kényszerült. Rövid ausztriai tartózkodás után – ahol Alfred Verdross támogatását élvezte – az Újvilágban próbált szerencsét. Az Egyesült Államokban akkoriban sem volt könnyű egyetemi katedrát kapni. Még Roscoe Pound is eljárt az érdekében, hogy megfelelő állást kapjon a neves magyar pályatárs. Végül a 1950-es évek első felében a New York-i Graduate Faculty of Political and Social Science The New School of Social Research "visiting-professzora"-ként tudott elhelyezkedni, ahol politikatudományt, jogelméletet és nemzetközi jogot tanított. Azonban bármennyire is szerves részét képezte jogelméletének az angol-amerikai pragmatikus szemlélet, illetve a processuális jogfelfogás, kontinentális

indíttatását nem vetkőzhette le, így a hallgatókért folytatott – az Egyesült Államok egyetemén szokásos – küzdelemben alulmaradt. E közegben nem csupán Horváth Barna mozgott idegenül, hasonló problémákkal küzdöttek az Európából korábban áttelepülő legnevesebb kollégák is, mint például Kelsen vagy Kantorowitz. Eközben számos alkalommal megfordult Európában mint vendégprofesszor. Az ekkor főként angol nyelven publikált tanulmányaiban megpróbálta szinoptikus jogelméletét és a háború előtt kifejtett gondolatait az amerikai környezet számára fogyaszthatóbbá tenni. Sikertelenségének csak egyik oka az idegen nyelvi közeg, ennél alapvetőbb problémát jelentettek a jogtudomány művelésének eltérő paradigmái.

A "fordulat évét" követő változások az itthon maradt tanítványok életében is alapvető változást hoztak. A háború után szegedi professzori kinevezést nyert Szabó Józsefet és Bibó Istvánt egyik pillanatról a másikra megfosztották katedrájuktól. Sőt Szabó sikertelen disszidálási kísérletét követően két és fél éves börtönbüntetésre ítélték, melyet követően idegennyelv-oktatásból és fordításból élt. Csupán az 1956-os forradalmat követően került vissza az egyetemi pályára, de 1960-ban végleg nyugdíjazták. Hasonlóan derékbatört Bibó felívelő tudományos karrierje is. Az 1956-os politikai szerepvállalását követő börtönéveket leszámítva nyugdíjbavonulásáig csupán könyvtárosként tevékenykedhetett.

Mások, mint például Losonczy István kényszerű pályamódosítást hajtott végre, s a jogfilozófia helyett a büntetőjog tudományának professzora lett a pécsi egyetemen, vagy mint Solt Kornél – aki mestere, Moór Gyula ajánlásával jó esélyekkel pályázott a debreceni egyetem jogfilozófiai katedrájára – az ígéretes egyetemi karrier helyett gyakorló jogászként élte le életét, bár a későbbiekben is számos elméleti tanulmányt publikált. De itt kell megemlíteni a tehetséges Vas Tibort, aki Horváth-tanítványként pályája kezdetén a hazai jogfilozófiai irodalom egyik ígérete volt. Számára a "fordulat éve" egyben jogfilozófiai paradigmaváltást eredményezett, aminek következtében az egyik legharcosabb marxista jogelméleti gondolkodóvá vált, szigorú kritikát gyakorolva elődei, egykori mestere és a "fordulatát" nem követő pályatársai fölött.

A végső "tördöfés"-t Szabó Imre "*A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*" című 1955-ben megjelent kötete jelentette. A sok helyen demagóg marxista kritikát megfogalmazó műben a szerző a magyar "burzsoá" jogbölcseletet – főleg annak elmúlt fél évszázadát – úgy mutatja be, mint reakciós, szélsőséges, ideologikus, a mindenkori elnyomó hatalmat kiszolgáló tradíciót. Csupán a századforduló pozitivisták jogszemléletének bizonyos eredményeit illeti elismeréssel, melyek a polgári radikalizmus eszmeiségét megtestesítve – Szabó Imre szerint – a történelmi materializmushoz közelálló, így "haladó" világképet sugároztak. Az osztályharc szellemében fogant "kritikai" megközelítés jó harminc évre meghatározta azokat a dogmatikus kiindulópontokat, amelyek betartásával lehetett csak az érintett szerzőkhöz, azok gondolataihoz közelíteni. A szovjet típusú marxista jogelmélet valójában nem tudott és nem is akart semmit sem kezdeni a számára értéktelen tradícióval. Szabó Imre művének 1980-as második kiadásában is büszkén vállalta huszonöt évvel korábbi megállapításait, sőt az eltelt évtizedek még inkább megerősítették véleményében. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 125-152. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

12. A magyar jogbölcseleti tradíció újrafelfedezése

A magyar jogbölcseleti tradíció újrafelfedezésének az 1980-as évek közepétől lehetünk tanúi. Ekkorra a jogelméleti irodalomban már végleg meggyengültek a szovjet típusú marxizmus hazai pozíciói. A korábban megkérdőjelezhetetlen paradigmák további vállalása ekkorra már nem jelentett az érintett kutatók számára egzisztenciális ellehetetlenülést. Egyszerű értékválasztásként élhették meg a jogelmélettel foglalkozók, hogy mely paradigma mentén művelik tudományozásukat. Az új utak keresésének egyik formájaként jelent meg a "fordulat éve" előtti magyar jogbölcseleti tradíció tanulmányozása, melyből egyaránt kivették illetve kiveszik részüket az érintett még élő személyek, valamint a közép és fiatalabb korosztályhoz tartozók, akik elfeledett értéket látnak e tradícióban és szívükön viselik az elődök munkásságának rehabilitálását.

Az európai tudományos vérkeringésbe való újbóli bekapcsolódás alapvető feltétele, hogy ismerjük és tisztában legyünk jogbölcseleti hagyományainkkal, s használjuk fel mindazokat az eredményeket, amelyeket elődeink felhalmoztak. Természetesen legyünk kritikusak is a sokszor töredékes, gyakran torzóban maradt életművekkel, s vessük össze saját koruk tudományos színvonalával. Ha ilyenkor azt állapítjuk meg, hogy bizony sok esetben kevés az originális gondolat, s csupán másodvonalbeli elmélettel vagy annak töredékével állunk szemben, azt mondjuk ki. De legyünk büszkék arra, ami ma is érték, ami ma is vállalható.

Látnunk kell, hogy a múlt század utolsó harmadától a magyar jogbölcseleti gondolkodás a társadalom modernizációs igényeinek megfelelően a polgári átalakulás, a modern polgári társadalom magyarországi megteremtésének szolgálatában állt. Pulszky Ágost, Pikler Gyula, Somló Bódog és tanítványaik a magyar progresszió legharcosabb szószólóivá váltak, s egy modern XX. századi Magyarországot álmodtak meg. Ebben nagy szerepe volt a "tapasztalati államnak", mely a modernizáció hajtómotorja; az emberi felismerésnek, hogy milyen fejlődési irány felel meg leginkább a társadalmi szükségleteknek; a célok eléréséhez szükséges "helyes jog"-nak; a jog mögött álló hatalom természete vizsgálatának; az empirikus valóság és az arra vonatkozó norma "egybenezésé"-nek; s mindannak ami biztosítja a kanti értelemben vett lehető legteljesebb szabadságot és így tovább. Folytatni lehetne a sort, de talán így is érzékelhető, hogy mi mindenre vállalkoztak elődeink. S ha biztos receptet nem is, némi fogódzót a ma számára mindenképpen adnak. Hiszen ma is sok esetben hasonló problémákkal küzdünk, sőt céljaink sem sokban különböznek, habár mindezt eltérő paradigmák mentén igyekszünk megoldani.

Csak remélhetjük, hogy a ma jogfilozófiát művelők számára kevésbé lesz belső kényszer a közéleti-politikai szerepvállalás, a társadalmi folyamatok aktív alakításának kényszere, mely igencsak jellemezte a magyar jogbölcseleti gondolkodókat. Erre példa Pauler Tivadar sokéves minisztersége, Pulszky Ágost több évtizedes parlamenti képviselősége és államtitkári szerepvállalása, mely mindkettőjük esetében az egyetemi pályafutás feladását eredményezte. A századforduló táján ez az aktivizmus – Pikler Gyula és Somló Bódog esetében – a polgári radikalizmus tevőleges vállalásában állt, melyhez fontos folyóiratok (pl. Huszadik Század) és közéleti társaságok (pl. Társadalomtudományi Társaság) alapítása és tartalommal való megtöltése társult. A XX. század első évtizedének végén – mely Somló Bódog neokantiánus fordulatában is meghatározó hatást gyakorolt – a politikai szerepvállalással is fölérő közszerepléstől a tudomány felé való fordulásnak lehetünk a tanúi. A két világháború közötti időszakban neves jogbölcseleink közéleti tevékenysége kizárólag a tudománnyal összefüggő területekre korlátozódott, s csupán a második világháborút követő

események sodrában vállaltak aktív közéleti, sőt (párt)politikai szerepet. Elég ha Horváth Barna parlamenti képviselőségére vagy Moór Gyula képviselőség melletti budapesti egyetemi rektorságára, illetve a Magyar Tudományos Akadémia ideiglenes elnöki megbízatására gondolunk. Végül a politikai szerep tragikus sorsú vállalására jó példa Bibó István 1956-os tevékenysége. Minden tiszteletet kiérdemlő, erkölcsi indíttatású önfeláldozásával mintát adott a cselekvő értelmiség számára. Habár tőlünk nyugatabbra sem ismeretlen a jogtudósok közéleti-politikai szerepvállalása, például ha Max Weber, Gustav Radbruch, Hans Kelsen vagy éppen Roscoe Pound pályájára gondolunk, bízunk benne, hogy a jogelméletet művelőknek ma már csak a tudomány oltárán kell magukat föláldozni. Reméljük eljött az a kor Európának e szögletében is amire illik a latin mondás: *Cogitationum poenam nemo patitur*. (Vö. *Jogbölcseleti hagyományok*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 1999. 244 o.; *Megújulás és tradíció. A magyar jogbölcseleti tradíció szerepe a jogi gondolkodás megújításában*. *Világosság*, XL. évf. /1999/ 5. sz. 55-69. o.; *Transition and Tradition. Can Hungarian Traditions of Legal Philosophy Contribute to Legal Transition?* *Rechtstheorie*, /1999/ Beiheft 20, 1-19. o.)

Max Weber jogfejlődési magyarázata: a jog varázslat alóli felszabadulása

Weber életművének a hatástörténet felől nézve talán a legkevésbé elemzett, legcsekélyebb hatású munkája a „Jogszociológia” – például Raymond Aron éppen csak említést tesz róla „A szociológiai gondolkodás szakaszai”-ban, ahol pedig minden más munkáját elemzi (1967:497-583; 550) – mégis van mondanivalója a ma számára. Tulajdonképpen a róla szóló magyar irodalom gazdagnak tekinthető¹. Mindazonáltal vizsgálódásunk tárgya nem e munka egésze, hanem a Jogszociológiának a *jogfejlődésre vonatkozó felfogása*. Egy ilyen rekonstrukció feltételezi egyrészt a weberi fogalomalkotás bemutatását, a legjellemzőbb tárgyi példák és összefüggések szövegelemző munkán keresztüli szisztematizálását, másrészt a ma álláspontjáról való értékelést. Erre vállalkozunk, az értelmezés körébe vonva a szerző egyéb idevágó munkáit.

Ismeretes, hogy a szerző a racionalizáció folyamatát – Entzauberung der Welt – itt egy konkrét terepen, a jogtörténet és a jogszociológia közegeben konkretizálja. Mégsem történeti munkát írt, noha a történelmi realitás érzék és anyaggazdagság mindenütt átsüt fejtegetésein, hanem, a jogfejlődés formáinak, racionalizációs fokozatainak, funkcionális összefüggéseinek vizsgálata foglalkoztatta. Megértő szociológiájának módszerével, az ideáltipikus fogalomalkotással törekedett a jogi jelenségek rendszerezésére, megértésére. A jogintézmények ’ott és akkor’ felmerülésének magyarázatát összekötötte a történelem hosszú folyamatait jellemző történetfilozófiai tendenciával, a racionalizációval, amely a nyugati államfejlődés pandantjaként fogható fel. Világossá válik ez, ha ’A protestáns etika...’ előszavában a Nyugat egyetemességéről írottakra, továbbá a szövegtöredékekből rekonstruált Államszociológiájára (A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek, KJK,1970:368-461.) gondolunk. Webernél természetesen nincs szó a szubsztantív elméletalkotás értelmében vett történelemfilozófiáról, társadalmi formákkal összeköthető jogtípusok, lényegtípusok megrajzolásáról. Weber fő sémája szerint a jogi fejlődés legáltalánosabb vonásainak megragadására, a racionalitási fokozatok elméleti konstrukciókkal való leírására és megértésére törekedett (JSZ, 1995:185), amellet, hogy számos egyéb jogelméleti és jogszociológiai problémát tárgyalt (a jog tagozódását, az alanyi jogok természetét stb²...).

Az elméleti kifejtést megelőzően, fejezzük ki plasztikusan Weber jogfejlődési teorémáját: a sáman – bíró – kódex vonulat csomópontjai érzékeltethetik a fő tendenciát, ahol a jogszolgáltatás kezdeti, sámani formájával egy tekintet alá esik a próféta kinyilatkoztatásán alapuló irracionális jog, míg a bírói fázis már a tapasztalati, induktív úton kifejlődött racionalizálódás állapota, hogy végül a tanult jogászság rendszerező, szisztematizáló és tételes jogszolgáltatása képezze a racionalizáció utolsó alakját.

¹ Peschka Vilmos 1975-ös kritikái attitűdű monográfiája mellett bizonyos összefüggésekben Kulcsár (1976:98-105.;1997:49-53.) Sajó (1983:74-94.), Bayer (1997:94-99.) és mások is támaszkodtak a Jogszociológiára, erre az igen nehéz szövegű monográfiára. Nemzetközileg, tudomásunk szerint, csak Winckelmann 1967-es bevezető tanulmánya (Max Webers Soziologie des Rechts) és F. Loos 1970-es (Zur Wert- und Rechtslehre Max Webers. Tübingen.) munkái jelentik a téma direkt kommentárirodalmát.

² Weber elemzéseit a jogi *norma* *genézisééről* (GT 2/1. 16-29, JSZ 88-97), a jog eszmei és empirikus érvényességéről szintén nem tárgyaljuk. Peschka (1975) kitér ezekre a tárgyi kérdésekre.

A jogfejlődés fő vonala és a jogi ideáltípusok

A jogfejlődés fő vonalát az irracionálistól a racionális jogig terjedő ív fogja át. Az irracionális jog lehet formálisan és materiálisan irracionális, miként a racionális jog is erre a két ideáltípusra, formálisan racionálisra és materiálisan racionálisra oszlik. Weber kiindulópontja, hogy a jogtalálás eredendően irracionális, hiszen az őseredeti jogokban – ezt számtalan elemzése bizonyítja – nem vált el a jogalkotás és a jogtalálás (amit amikor már van tételes jog, jogalkalmazásnak mondhatunk), mert a jogi normák megalkotása és az egyes esetekre történő alkalmazása szabadon és esetenként döntő igazgatás volt. „Ahol ez a helyzet, ott nincs jogi norma, és nincs alanyi jog az alkalmazására. De ott sincs, ahol a tárgyi jog szubjektív ’privilegiumnak’ számít, és így nem fogalmazódik meg a gondolat, hogy a tárgyi jog normáinak ’alkalmazása’ az alanyi jogi igények alapjául szolgálhat. ... a római jog alkalmazási területein kívül mindenütt – teljesen, vagy legalábbis töredékesen – az irracionális jogtalálás uralkodott.” (JSZ, 18.) A jogterületek (jogágak) tárgyak szerinti differenciálódását és az alanyi jogok megalapozásának formáit ezért kell levezetnie, hogy bemutathassa: jogelméleti értelemben hogyan bomlott ki ez a racionalizációs mozgás. Ezen nehéz kérdések tárgyalásában nem követve a ’Jogszociológia’ egészének gondolatmenetét, mi az ideáltipikus fogalomalkotás bemutatása felé nyomulunk tovább.

Vegyük először az irracionális jogot. Ennek az őseredeti, nem tételezett, nem ember alkotta jognak az irracionális jogtalálásában bizonyos szokásokat feltétlenül szentnek gondoltak: „aki ezektől eltér, az gonosz varázslatot idézhet elő, vagy nyugtalaná teheti a szellemeket, vagy kihívhatja maga ellen az istenek haragját. Az ilyen normák ’tradícióknak’ (és ennyiben) – legalábbis elméletben – megváltoztathatatlanak számítanak. Ezeket fel kell ismerni, és helyesen, a szokásoknak megfelelően kell értelmezni, de alkotni nem lehet őket. Értelmezésük azokra hárul, akik a legrégebben ismerik őket, tehát a fizikailag ’legöregebb emberekre’ vagy a nemzetségfőkre vagy – különösen gyakran – a varázslókra és a papokra, mert a mágikus erőkről való szakmai tudásuk folytán ők ismernek és nekik kell ismerniük bizonyos szabályokat: a természetfeletti hatalmakkal való érintkezés szabályait és mesterségbeli fogásait.” (JSZ, 96-97.).

Mi az irracionális jog fogalmilag és mi ennek két, formális és materiális alfaja? Elsősorban nem a gondolatilag ki nem fejezhető, a diszkurzív gondolkodás számára hozzáférhetlent, hanem a tapasztalattól függetlent, ellenőrizhetlent tekinti Weber irracionálisnak. *Formálisan irracionális* a jog, ha a racionális és ellenőrizhető eszközökön túl másfajta eszközöket is felhasználnak – pl: orákulumokat, istenítéleteket, égi jelek olvasatát – a jogalkotásban és jogtalálásban. „*Materiálisan irracionális*, amennyiben... az egyes esetre vonatkozó egészen konkrét értékelések – legyenek azok etikai, érzésszerű vagy politikai értékelések –, nem pedig általános normák mérvadók a döntés szempontjából.” (JSZ, 21.)

A materiális, tehát tartalmi értékvonatkozása felől a vizsgált tárggyal kapcsolatot teremtő ideáltípussal szemben „*formálisan racionálisnak*” pedig... akkor nevezünk valamely jogot, ha a tényállások megítélésénél mind materiális jogi szempontból, mind az eljárás menetét illetően kizárólag egyértelmű és általános ismertetőjegyeket vesz figyelembe. Weber kétféle formalizmust tárgyal: egyfelől az alaki kényszerhez kötöttség formalizmusát, amely érzéki szemléletességhez is tapadhat, például bizonyos szó elhangzásához vagy szimbolikus cselekvéshez a perben, másfelől azt, amikor a jogilag releváns minősítő jegyeket logikai rendszerezéssel állítják elő. A jog formális jellege ennél a meghatározásnál – kizárólag egyértelmű és általános ismertetőjegyek – tehát közel esik az objektív kritériumok szerinti osztályozáshoz. A *materiálisan racionális* jogalkotás és jogtalálás viszont ezzel ellentétben áll, mivel mindenfajta fentebb felsorolt külső jegyet, logikai absztrakciót, tehát jogi formalizmust áttörnek azok az ’erkölcsi imperatívuszok, utilitarista vagy másfajta célszerűségi szabályok vagy politikai maximák’ melyeket alkalmaznak (JSZ, 21.).

A jog ezen ideáltípusait Weber számtalan helyen alkalmazza elemzéseiben. Így a racionális természetjogot is formális és materiális természetjogra osztja fel és elemzi (JSZ, 172-183.)

A 'racionális' poliszemantikus kifejezésének kitüntetett szerepe van a jog fejlettebb alakzatainak tárgyalásában. Próbáljuk meg rendszerezni jelentés rétegeit, változatait.

- ...”a jog nagyon különböző értelemben lehet 'racionális', attól függően, hogy a jogi gondolkodás racionalizálódása milyen irányban bontakozik ki. Mindenekelőtt racionális lehet a (látszólag) legegységibb gondolkodási művelet, az *általánosítás* értelmében, ami ebben az esetben annyit jelent, hogy egy vagy több 'alapelve' vezetjük vissza azt, ami az egyes eset eldöntése szempontjából mérvadó. Ezek az alapelvek a 'jogi tételek'. „ (JSZ, 19.)
- De racionalizálás a *dogmatikai fogalomképzés* is, analitikus és szintetikus úton, abból a célból, hogy meg tudjuk állapítani, hogy egy tipikus módon lejátszódó közösségi cselekvésben jogilag mi a releváns és hogyan minősül.
- Kívülről nézve...” a jog logikailag egyre *kifinomultabbá és egyre szigorúbban deduktívává válik, a jogorvoslás pedig egyre racionálisabb technikát alkalmaz*” (JSZ, 185.) – szemben a primitív jogszolgáltatás mágikus feltételekhez kapcsolódó formalizmusához, rítusaihoz, kinyilatkoztatásszerű irracionalizmusához (szent orákulum sugallata, istenítélet, vízpróba stb.)
- * Óseredeti jogban ismeretlen a szisztematizálás, az, hogy egy...”*elvileg hézagmentes szabályrendszert* alkossanak, amely azzal az igénnyel lép föl, hogy minden elgondolható tényállás logikailag besorolható legyen a szabályrendszer valamely normája alá, mert ellenkező esetben a szabályoknak ez a rendje nélkülözi a jogi garanciát” (JSZ,20.) Ugyanakkor az esetjognak, a common lawnak nincs a hézagmentesség értelmében vett szisztematizálási igénye, hiszen „a megújított 'szokásjog' legrégebbi formája” (JSZ, 101.).
- * „a jog racionalizálása és szisztematizálása általánosan szólva...azt jelenti, hogy *egyre kiszámíthatóbban működik a jogszolgáltatás*, ami egyik legfontosabb feltétele a tartós gazdasági üzemnek, különösen a kapitalista módon működő üzemnek, amelyeknek okvetlenül szükségük van a jogi szempontból 'biztonságos forgalomra'.” (JSZ,186)
 - A jogász munkájának racionalitásának a módszeresség és a logika szempontjából legmagasabb fokát a következő öt posztulátum adja:
 - „1. minden konkrét jogi döntés egy elvont jogi tétel „alkalmazása” egy konkrét „tényállásra”,
 - 2. az érvényes elvont jogi tételekből a jogi logikájának segítségével minden konkrét tényállásra levezethetőnek kell lennie valamilyen döntésnek, – 3. az érvényes tárgyi jognak tehát a jogi tételek „hézagmentes” rendszerét kell elénk tárnia, vagy látens módon tartalmaznia, legalábbis jogalkalmazási célokra ilyen rendszerként kell kezelnünk, – 4. amit jogilag nem lehet racionálisan „megkonstruálni”, az jogi szempontból nem is releváns, –5. az emberek közösségi cselekvését általában úgy kell értelmezni, mint jogi tételek „alkalmazását” vagy „valóra váltását”, vagy éppen ellenkezőleg: mint bizonyos jogi tételekkel szembeni „vétséget” (ezt képviselte – ha nem is *expressis verbis* – Stammler), mivel a jogrendszer „hézagmentességének” megfelelően a „jogi rendezettség” is alapkategóriája minden szociális történésnek. (JSZ, 22.)

Az eltérítő tényezők számbavétele

Weber álláspontja sem az egyes jogokkal, sem a nagy jogrendszerekkel (például: iszlám, indiai, kínai jog, kánonjog, common law, vagy a napóleoni kodifikáció), mint a körülmények különös egybejárásán folytán megjelenő történeti individumokkal, individuális totalitásokkal kapcsolatban nem jelenti azt, hogy a történelmi valóságban és abban a sorrendben léptek volna fel, ahogy a jogfejlődés fő vonala végbement. Az ideáltípusos konstrukció ugyanis megérteti és

nem lefedi a reálfolyamatokat, melyet teljesen eltérő okok is mozgathatnak – a különböző jellegű és fokú jogracionálizálásban.

Módszertana ugyanis tudatosan arra törekedett, hogy elkerülje egyfelől a pozitivisták 'társadalmi fizikát' és másfelől a dialektikus törvénykutató társadalomtudományt, amely lényeg és nem ideál típusokat képez, de azért a módszertani individualizmussal sem akart teljesen azonos pozícióba kerülni. Képletesen szólva: a törvénykutatás *alatt*, de 'az események úgy ahogy vannak' historizmusa és szociológiai pozitívizmusa *fölött* kereste a számára kívánatos ideáltípusos megismerés lehetőségét. Ez pedig az empirikus és történeti joganyag, a jogi jelenségek rendszerező áttekintését, osztályozását tette lehetővé számára, a jogi ideáltípusok racionalitása szerint.³

Ha viszont a legáltalánosabb vonások nem esnek egybe a történeti realitásokkal, akkor azt is meg kell magyarázni, hogy milyen tényezők térítik el a konkrét individuális totalitásokat ettől az egybeeséstől. Weber számba is veszi ezeket a tényezőket. Felfogása szerint a fejlődésben mutatkozó nagy eltéréseket lényegében a következő tényezők határozták és határozzák meg: „1. Az eltérő politikai erőviszonyok – az impérium, később kifejtendő politikai okokból, sokkal erősebb hatalomra tett szert, mint a nemzetség, a népgyűlés és a rend –, 2. A teokratikus és prófán hatalmak közötti erőviszonyok, 3. A jog kialakításában döntő szerepet játszó jogi honorációrok között lévő, politikai konstellációktól is erősen függő strukturális különbségek. Csak a Nyugat ismerte a népgyűlés előtti igazságszolgáltatás teljesen kifejlett formáját és a patrimonializmus rendi sztereotípiáit. Csak itt nőtt nagyra a racionális gazdaság, amelynek képviselői először a fejedelmi hatalommal szövetkeztek a rendi hatalmak megdöntésére, majd a forradalomban szembefordultak a fejedelmi hatalommal. Ennélfogva csak a Nyugat ismerte a 'természetjogot', és csak itt számolták fel teljesen a jog személyhez kötött (értsd: tárgyilag megalapozott – Sz. P.) jellegét. Csak a Nyugat ismerte a 'helyi jognál erősebb országos jog' tételt, csak ő látta kialakulni a római jog sajátosságát magán viselő képződményt, és csak a Nyugat élte át a római jog recepciójának folyamatát. *Ezek lényegében mind konkrét politikai okokhoz kapcsolódó folyamatok*, (kiemelés Tölem –Sz. P.), amelyeknek a világ többi részén csupán meglehetősen távoli analógiái voltak”. (JSZ, 1995:185-86.) Weber első helyen tehát itt a politikai erőviszonyok, harc szerepét hangsúlyozta a jog fejlődésében. Másutt úgy fogalmazott, hogy mivel a jogot különbözőféleképpen lehet racionalizálni, és egyáltalán nem szükség szerű, hogy ez a jogászok irányába haladjon, ezért a jog *formális tulajdonságainak fejlődési irányát* a jogászság közötti, a jogi élet hivatásszerű szereplői közötti belső viszonyok határozzák meg, mindenek előtt a jogi *tanítás, jogász képzés* (JSZ, 1995:111; amit könyve 4.§.-ban fejtett ki legrészletesebben).

Egy Johannes Winckelmann által felidézett keletkezéstörténeti összefüggés nyomatékosítja azt a megoldását, hogy miért helyezte első helyre a politikai szervezet hatását a különböző tényezők között. A Gazdaság és Társadalom programjában a jogot eredetileg a politikai szervezet cím alatt, a politikai közösségek formái mellett, a jog társadalmi feltételezettsége és hatásként kívánta tárgyalni, hogy aztán utóbb elejtve ezt az elgondolását, önállóan megálló, zárt formában fejtse ki a jog szociológiáját (Winckelmann, GT, 1987/1:23). Több elemzésén is látni fogjuk, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított az impérium hatásának a jog

³ Osztjuk azon módszertani kritikát, amely e pozíció gyengeségeként azt mutatja ki, hogy „Jóllehet Weber ... hangsúlyozza, hogy az ideáltípusos megismerés tárgya az empirikus tények végtelenségének csak egy véges része, az, ami az értékeszmével való kapcsolata folytán jelentős, azzal, hogy az értékek tudományos vizsgálatát lehetetlennek tartja s az értékek és az értékválasztás problémáját az irracionális körébe utalja, a kutatás tárgyának kiválasztásakor döntő a kapcsolat az értékeszmével, amelyhez végső soron az ideáltípusban megjelenő 'konkrét különös szempontok' is igazodnak, nem teszi lehetővé a konkrét empirikus tények *totalis* és *tartalmi* elemzését.” (Peschka, 1975:94.) Ahol az empiria rendezése az értékeszmével való kapcsolata szerint történik, ott is van megértő rendszerezés, de mivel ez közel sem teljes megértés, bizonyos pontokon – mint látni fogjuk – maga Weber tér el saját módszerétől a *fejlődéstörténeti rekonstrukció* irányába.

racionalizálásában. A gazdaság szerepét illetően pedig a következőképpen fogalmazott. „Láttuk, hogy ebben (ti. a jogászai szakképzésben –Sz.P.) mindenütt nagyon erősen közrehatottak a gazdasági feltételek, de – mint azt később, a politikai uralom tárgyalásánál még meg fogjuk mutatni – sehol nem kizárólag ezek voltak a döntőek. Amennyiben a gazdasági feltételeknek részük volt a mai nyugati jog jellegzetesen modern vonásainak kialakításában, úgy egészében véve a következő irányú hatásról beszélhetünk: a javak piacán érdekelt számára a jog racionalizálása és szisztematizálása általánosan szólva – és fenntartva, hogy ehhez a megállapításunkhoz később még megszorításokat fűzhetünk – azt jelenti, hogy egyre kiszámíthatóbban működik a jogszolgáltatás, ami egyik legfontosabb feltétele a tartós gazdasági üzemeknek, különösen a kapitalista módon működő üzemeknek, amelyeknek okvetlenül szükségük van a jogi szempontból „biztonságos forgalomra”. Az olyan különleges formájú ügyletek és különleges eljárások mint a váltó és a váltóval kapcsolatos per úgy tesznek eleget ennek a szükségletnek, hogy tisztán *formális* szempontból egyértelmű jogi biztosítékra törekednek”. (JSZ, 186.)

Vegyük sorba, hogy mit kell értenünk e tényezők hatásán, majd pedig az ezután jövő *gazdasági feltételekén*.

A politikai erőviszonyok és az impérium hatása a jogfejlődésre

A politikai uralom hatását a jog formális tulajdonságaira a következőképpen jellemzi: „A régi népi bíraskodás, amely eredetileg a nemzetségek közötti engesztelő eljárást jelentette, mindenütt a fejedelmi és a magisztrátusi hatalom (bannus, imperium), valamint – adott esetben – a szervezett papi hatalom befolyása ragadta ki kezdeti, irracionális formalizmusából, és ezek az erők ugyanakkor a jog tartalmára is tartós befolyást gyakoroltak. Mégpedig különböző befolyást, attól függően, hogy milyen jellegű volt az uralom. Minél racionálisabb volt a fejedelmek és az egyházi hierarchia uralmi apparátusa – azaz: minél inkább 'hivatalnok' közvetítette az uralmat –, annál inkább arra irányult a befolyása is... ,hogy a jogszolgáltatásnak tartalmilag és formailag racionális – persze eltérő értelemben racionális – jelleget adjon, az irracionális eszközöket kiiktassa a perből, és a materiális jogot rendszerezze, ami ugyanakkor valamiképp mindig azt jelentette, hogy racionalizálja” (JSZ, 130.). A 'racionális' fogalmi meghatározásánál tárgyalt hét eddigi jelentésen túl, ebben a körben további öt racionalitás fajtát, értelmet találunk, melyeket nevesíthetünk.

Az egyházi hierarchia és a patrimonialis fejedelemségek racionalizmusa, különösen teokratikus befolyás alatt álló jogalkotás esetén, *materiális jellegű* volt, melyben rendszerint keveredtek az etikai és jogi mozzanatok és a szent parancsok sem váltak el a világi jogtól. E teokratikus képződményekben minden szigorúságot nélkülöző, nem formális jog keletkezett. Másutt, „a szent parancsolat mint 'fas' elvált a 'ius'-tól, a vallási szempontból közömbös érdekkonfliktusok elsimítására szolgáló tételesen lefektetett jogtól”. Utóbbi például Rómában és a középkorban is, autonóm módon, hol logikai értelmezéssel, hol tapasztalati úton, *racionális és formális* joggá fejlődött (JSZ, 131.).

Az impérium hatása Angliában és a középkori itáliai statutumokban is azt jelentette, hogy a hűbéri jog *az egységes* jog, a lex terrae részévé vált – szemben Németországgal, ahol a hűbéri jog különleges jogterületként jött létre és maradt fenn (JSZ, 152). A racionalizáció itt tehát a jogegységet jelenti a jogi partikularizmussal szemben.

A materiális jellegű hivatali jognak késő középkori formáit elemezve Weber bemutatja, hogy azok új formái „a racionális formában lefolytatott peres eljárás igényéhez kapcsolódtak, mely igény főképpen a racionálisan gazdálkodó – azaz polgári rétegekből – indult ki”. A polgárság szükségletei teremtették meg az alakítását tekintve rendeletileg szabályozott eljárást és iktattak ki eredetileg mágikus okokból használt formulákat, irracionális bizonyítási eljárásokat, főként a párbajt. (Relatív) *racionális bizonyító eljárások* segítségével teljesen felszámolták a

népgyűlés előtti igazságszolgáltatás és a mágikus formalizmus maradványait. Angliában ilyesmi jelentették a királyi törvényszékek fő vonzerejét, noha „csak a XVII. századtól találkozunk az equity talaján létrejött nagyobb materiális újításokkal” (JSZ, 154.).

A frank kapitulárék egy része (*capitula legibus addenda*, amelyek 'a népjogi gyűjtemények (*leges*) királyi pótlásai, úgymond: a nép megkérdezésével, sőt egyetértésével kibocsátott törvények voltak'. Ruszoly, 1996:29.), az olasz városállamok signoriáinak parancsai és rendelkezései, valamint a római principátusok későbbi, *vice legis*, a törvény ereje által érvényes rendelkezései az impérium erejének növekedéséhez járultak hozzá jogalkotásukkal. Nem voltak még teljesen szuverén jogalkotó hatalmak, mert rendelkezéseik lerakódtak egy másik, igazi ősi vagy szokásjogi jogréteg mellé, messzemenően tiszteletben tartva a tradíciót. „De minél inkább sikerül az ilyen jogalkotásnak teljesen felszámolnia a népgyűlés előtti igazságszolgáltatást, – és törekedni legtöbbször törekszik erre –, annál szabadabban mozog, és annál inkább a reá jellemző formális vonások alakíthatják a jogot”. A patrimoniális fejedelmi hatalom, a különböző politikai feltételek következtében, kétféle jogszolgáltatáshoz vezetett: a 'rendi' vagy a 'patriarchális' srukturájú joghoz (JSZ, 155-56.). Nevezzük ezt a formális, a materiális, a jogegységesítő és eljárási racionalizáció után vegyes típusnak, ahol a racionális és irracionális elemek összekeveredve lépnek fel.

Mi jellemzi a rendi jogszolgáltatást? Az, hogy a fejedelem saját hatalmának egy részét átruházza másokra: hivatalnokokra, alattvalókra, kereskedőkre, szervezetekre, mégpedig *alanyi jogként* (privilegiumként), melyeket a fejedelmi igazságszolgáltatás szavatol és tiszteletben tart. Itt a jogrend – mivel 'tárgyi' és 'alanyi' jog, 'norma' és 'igény' egybeesik – olyan jellegű, mintha egy sor kiváltság állna egymás mellett. „A rendi jogszolgáltatás és jogalkotás esetében a jogrend ugyan szigorúan formális, de teljesen konkrét és ebben az értelemben irracionális. Ilyenkor csak empirikus jogértelmezés tud kibontakozni. Minden igazgatás kiváltságokról folyó tárgyalás, alkudozás, megállapodás: mivel lépten-nyomon rögzítenie kell a fenálló kiváltságokat, bírósági eljárás formájában történik, és formálisan nem válik el a jogszolgáltatástól” (JSZ, 156.)

A másik esetben a fejedelem nem igényeket juttat, amelyek rá vagy az igazságszolgáltatásra kötelezőek lennének, hanem parancsokat ad vagy rendeletet bocsát ki, melyek a hivatalnokainak szóló általános utasítások, arra vonatkozóan, hogy hogyan rendezzék el, egyformán, az uralomnak alávetettek ügyeit, az esetleges új rendelkezésig. Az az esély, hogy valakire nézve kedvező döntést hoznak, itt nem az érintett személy 'alanyi' joga, hanem pusztán a rendeletbe foglalt utasítások ténylegesen bekövetkező, de jogilag nem szavatolt '*járuléka*'. Ez a patriarchális fejedelmi jogszolgáltatás feloldódik a fejedelmi igazgatásban. A jog alkotása, a bíraskodás és a köz igazgatása keveredik, mert egyaránt az impériumot hordozó fejedelem aktusain keresztül, irracionálisan bonyolódik.

Módszertanilag rá kell mutatnunk arra, hogy amikor Weber – nemcsak a mi parafrázálásunkban – idézőjelbe téve használ olyan fogalmakat, mint 'tárgyi jog', 'alanyi jog', 'norma', 'igény', akkor az idézőjel annak jelzésére szolgál, hogy a reális történelmi folyamatban ezek a jogdogmatikai kategóriák még nem voltak jelen, csak quasi, hasonló, fogalmilag kidolgozatlanabb előzményeikben, változataikban. *Impliciten tehát a kifejlett alakzatokat teszi meg a fejletlenebbek mértékévé.* Nemcsak egy-egy konkrét probléma elemzése kapcsán, mint jelen esetekben a rendi és a patriarchális fejedelmi jogszolgáltatási formák elemzésekor, hanem olyan átfogó problémafelállítás kapcsán is, mint könyvének a tárgyi jog formális jellegét tárgyaló 3.§.-ban. Irracionálisnak tekinti a jogtalálást ott, ahol nem válik el világosan egymástól a ténykérdés és a jogkérdés, nem tisztázott, hogy mi a viszonya a perbeli igényeknek a jogi normákhoz – hisz ilyenek még nincsenek –, hanem transzcendens hatalmak előtti formalizált összemérés folyik. A reálisan létező fejlettebből válik érthetővé a kezdetleges, fejletlen állapot. Ilyenkor az ideáltipikus konstrukciók – a cselekvők szubjektíve vélt értelme,

vonatkozásai – *helyét átveszik* a reális formák. Véleményünk szerint nem kárára, hanem előnyére a jogszociológiai mondanivalónak. (Más kérdés, hogy a módszertisztaság felől hogyan minősíthetnénk ezen előnyére inkonzekvens fejleményt). A jog differenciálatlan állapotainak a tagolt, kifejtett formák felőli összehasonlító elemzésére idézünk egy kiváltképp szemléletes részt az említett fejezetből. „A szakszerű ’jogi fogalmak’ kialakításához vezető első lépést tehát annak a kérdésnek (a felvetése) jelenti, hogy tulajdonképpen milyen kérdéssel kell a mágikus fórumokhoz fordulni. Ilyenkor azonban sem a ténykérdések nem válnak el a jogi kérdésektől, sem a tárgyi normák az egyén alanyi – a tárgyi normák által biztosított – „igényétől”. Nem válik el továbbá a valamilyen kötelezettség teljesítésére formált igény a bűncselekmény megbosszulásának követelésétől – hiszen eredetileg minden bűncselekménynek számít, aminek alapján egyáltalán keresetet lehet indítani –, nem válik el a közjog a magánjogtól, sem a jogalkotás a jog alkalmazásától. Sőt, annak ellenére, ami korábban elhangzott, még az érdekelt egyénekhez „igényeket” hozzárendelő norma értelmében vett „jog” sem válik el a tisztán gyakorlati rendelkezések értelmében vett „igazgatástól”, amelynek „járulékos következményeként” az egyének bizonyos esélyeket kapnak. Ezek a megkülönböztetések mind megtalálhatók ugyan, ám – másképpen nem is lehetne – úgyszólván „látens” és kezdeti formában. De lényegében úgy, hogy a mi szemszögünkben a különböző fajta kényszerítő eszközök bizonyos fokig, noha nagyon eltérő mértékben, egybeesnek – és adott esetben a kényszert alkalmazó fórumok közti eltérés is egybeesik – e megkülönböztetések némelyikével. A vallási indokból végrehajtott lincselés például – vagyis, amikor az egyik tagjának tette miatt mágikusan előidézett bajokkal fenyegetett közösség úgy szolgáltat igazságot, hogy meglincseli az illetőt – a nemzetségek közti engesztelő eljáráshoz fűződő viszonya tekintetében bizonyos határok között megfelel a „hivatalból” való büntetőjogi üldözés, illetve a magánjogi eljárás elválasztásának. És ugyanígy felfedezhetjük mindenféle „igazgatás” kezdeti formáját abban, ahogy a ház ura – akit nem kötnek formális korlátok és alapelvek – elsimítja a viszályokat, szemben a rendezett „jogszolgáltatás” előfutárával, a nemzetségek közti viszály esetében szokásos szigorúan formális engesztelő eljárással, amelyben csak egyféle „érvényes” verdikt jöhet létre. Ahogy kialakul továbbá valamilyen – funkcióját tekintve – sajátosan különálló hatalom, úgy is mondhatnánk, hogy „impérium”, amely tehát más, mint a korlátlan házon belüli hatalom, ott a „legitim” parancs és az azt „legitimáló” norma közti különbség látszik, ha csak elvileg is, körvonalazódnak. A szent tradíció vagy a konkrét karizmatikus képesség ugyanis ekkor mindenképpen vagy tartalmilag vagy a parancsadó személye miatt legitimálja az egyes parancsokat, és így a „jogosultságuknak” is korlátokat szab. De a közfelfogásban a kettő mégsem válik külön: az impériumot az impériummal bíró személy konkrét jogi „kvalitásának” tekintik, nem pedig tárgyi „illetékességnek”. Legitim parancs, legitim igény és a kettőt legitimáló norma sem válik szét tehát igazán világosan...” (JSZ, 100-101.)

A jogászság szerepe

Weber fontos tétele a jog fejlődésének megítélésében, hogy formálisan valamennyire is fejlett jog soha és sehol nem létezett a jogot ismerő, képzett személyek, a jogászrend közreműködése nélkül (JSZ, 111). A római jog, elsősorban a jogtudomány és *jogászképzés* fejlettsége okán és az angol jog, elsősorban a *jogászi gyakorlatból* kikristályosodott megoldásai révén jelenti a jogászság alapvető formáit, melyekkel szemben a világ harmadik nagy jogaként kezeli a *racionalis törvényhozás* eredményeként előálló, a Code civil mintáján orientálódó jogrendszereket (JSZ, 172). ... „a jog *racionalizálásának*, azaz annak a fejlődésnek az útja és a sorsa érdekel, melynek során a jog mai, sajátosan ’jogászi’ kvalitásai kialakultak. Látni fogjuk, hogy a jogot különbözőképpen lehet racionalizálni, és egyáltalán nem szükségszerű, hogy a racionalizáció a ’jogászi’ kvalitások kibontakozásának irányába haladjon. A formális tulajdonságok fejlődésének irányát azonban közvetlenül a ’jogászok közötti belső’ viszonyok határozzák meg: azoknak a személyeknek a sajátosságai, akik abban a helyzetben vannak, hogy

hivatásszerű befolyást gyakorolhatnak a jog alakításának mikéntjére, az általános gazdasági és társadalmi feltételek pedig csak közvetve határozzák meg a fejlődés irányát. A legfontosabb az, hogy milyen jellegű a jogi *tanítás*, azaz – amit ez itt jelent – a jogot gyakorlók képzése”. (JSZ, 111.) A római jog recepciója ugyanis egy olyan újfajta jogi honorációról teremtett, amely szakirodalmon alapuló jogi képzésben részesült és egyetemi diplomával rendelkezett. A recepció során... „a jogász szakma mindenképpen a jog üzemszerű működtetéséhez szükséges *dologi* feltételek miatt került előtérbe: elsősorban a miatt – a szakképzéssel szerzett – képesség miatt, amelynek birtokában a bonyolult tényállásokat a jogász úgy tudja feldolgozni, hogy jogilag egyértelmű kérdést lehessen feltenni. Egészen általánosan megfogalmazva: a szakképzett jogászok előtérbe kerülésének szükségszerű feltétele volt a peres eljárás racionalizálása. Ennyiben a gyakorló jogászoknak a jog üzemszerű működtetéséhez fűződő érdekei találkoztak az érintett magánszemélyek érdekeivel, elsősorban a polgárok érdekeivel, de a nemesekéivel is. A római jog *materiális* meghatározásainak átvétele viszont éppen a 'legmodernebb' érintetteknek, a polgároknak nem állt érdekében; a középkori kereskedelmi jog és a városi földbirtokjog intézményei sokkal jobban megfeleltek az érdekeiknek. Az elkerülhetetlenül mindinkább szakszerűen működtetett joggal együtt a római jogot csak az általános *formális* tulajdonságai segítették mindenütt győzelemre, ahol nem volt erős érdekek által védelt saját nemzeti jogi képzés, mint Angliában”. (JSZ, 165-166.).

Ott ugyanis tapasztalati úton, a mesterség gyakorlása közben kialakított angol jogban az igazságszolgáltatás szereplői (ügyvédek és a közülük kikerülő bírák) hordozzák a jog alakítását. Eredetileg az írásbeliség kizárólagos letéteményesei, a klerikusok közül kikerülő és királyi törvényszékeken keresetért dolgozó emberek az ügyvédek, akik nem kaptak jogi képzést. Később a laikus ügyvédek kerültek előtérbe, akik igyekeztek céhjellegű monopolhelyzetet kialakítani (XV-XVI. század), szigorú rendi etikettel (felvételi autonómia, a növendékidő eltöltése minimális honoráriummal, stb.). „A céhtestületi iskolákban csupán az egyetemi oktatással vívott versengés miatt folytak előadások: amikor az iskolák monopolhelyzetbe kerültek, ezek rögtön kezdtek megszűnni, és végül teljesen abbamaradtak. Ettől kezdve tisztán a tapasztalaton alapuló gyakorlati előképzés folyt, és ez – ahogy az ipari céhekben is – széles körű specializálódáshoz vezetett. A jogi tanításnak ez a fajtája természetesen azt eredményezte, hogy a korábbi döntésekhez és analóg esetekhez kapcsolódtak, s a jogot formálisan kezelték. Már az ügyvédek kézműves jellegű szakosodása megakadályozta a teljes joganyag szisztematikus áttekintését. A jogi gyakorlat azonban önmagában nem is racionális rendszerezésre, hanem a gyakorlatban felhasználható, az érintettek tipikusan egyéni szükségleteihez igazodó szerződési és kereseti sémák kialakítására törekedett. Ezért hozta létre azt, amit római földön a „kautelar-joggyakorlatnak” neveztek. Ezért folyamodtak továbbá például olyan fikciók alkalmazásához a peres eljárásban, amelyek megkönnyítették, hogy az új eseteket a már ismertek alapján osztályozzák, és ezek mintájára hozzanak döntést, valamint más hasonló gyakorlati manipulációkhoz is. A jogi gyakorlat fejlődését előidéző immanens motívumok nem hoznak létre racionálisan rendszerezett jogot, (vagy) egyáltalán, akárcsak korlátozott értelemben vett racionalizálást a jogban. Azok a fogalmak ugyanis, amelyeket a jogi gyakorlat kialakított, olyan egyszerű, szokásos, a mindennapi tapasztalat számára szemléletesen megragadható – és ebben az értelemben formális – tényállásokhoz igazodtak, amelyeket a jogi gyakorlat lehetőleg egyértelmű külső jegyek alapján elhatárolt egymástól, és az előbb említett módszerrel az igényeknek megfelelően tágabban értelmezett. Ezek azonban nem olyan általános fogalmak voltak, amelyeket a szemléletestől való elvonatkoztatással, logikai értelmezéssel, általánosítással és alárendeléssel képezünk, és szillogisztikusan – normaként – alkalmazunk. A tisztán tapasztalati alapon működő jogi gyakorlat és tanítás *mindig csak az egyediről az egyedire következtet, és soha nem akar az egyeditől általános tételekhez eljutni, hogy azokból az egyedi döntést levezesse.* (Kiemelés tőlem – Sz. P.) Működése inkább

ahhoz kötődik, hogy egyrészt hogyan sikerül kiforgatni a szavakat, minden oldal igényének megfelelően magyarázni, kiterjeszteni az értelmüket, másrészt – amennyiben ez nem elégséges – sikerül –e rámutatni az 'analógiára' vagy valamilyen ténylegesen alkalmazott fikcióra. Ha eléggé rugalmasan alkották meg azokat a szerződési és kereseti sémákat, amelyeket a jogügyletekben érintettek gyakorlati szükségletei megkövetelnek, akkor a hivatalosan érvényes jog nagymértékben meg tudta őrizni archaikus jellegét, és a legnagyobb gazdasági változások is végbemehettek anélkül, hogy formailag megváltoztatták volna.” (JSZ, 113-114.)

Weber itt is az összehasonlítás módszerével mutatja ki az esetjog egyediről egyedire, analógizálva haladó indukciós, de korlátozottan általánosító, rendszerező (E/k/) jogalkalmazói jogképződést és a kontinentális jogi gondolkodásnak az indukció útján (E/á/) általános tételekhez és normákhoz eljutó (jogalkotói) és azokból az egyedi esetekre deduktív (Á/e/), jogalkalmazói következtetéseket levonó jogtechnikáját.

A jogfejlődés fő vonalának megértése szempontjából nem szükséges, hogy végigkövessük a Jogszociológia 4.§.-át, amely a jogi gondolkodás további típusait és a jogi honoráciorok bemutatását adja. Weber a jogászjog anyagi szubsztrátumának, szociológiai közegének gondos tanulmányozásán keresztül itt is sok ismerethez juttatja el olvasóit. A jogi szféra önállóságának hangsúlyozásával alighanem egyik előfutáraként a mai jogi konstruktivista, autopoetikus felfogásoknak (Cs. Kiss – Karácsony, 1994.).

A gazdasági feltételek

Válasszunk szét a pontos analízis érdekében két weberi állítást. Azt az állítást, hogy képzett jogászok nélkül soha seholy sem létezett fejlett jog – nem kívánjuk kétségbe vonni, mert maradéktalanul osztjuk. Azt a másikat azonban, miszerint a gazdasági és társadalmi feltételek csak közvetett hatásával szemben a jogászság belső kvalitásai határozzák meg a jog fejlődését, már probléma tárgyát képező disszkušzióvá kell alakítanunk. Az egyik kitüntetett szerepet játszó terep, ahol Weber felfogását konkretizálja és igazolja, az az angol jog. Mégpedig az a tulajdonsága, hogy a kapitalista gazdasággal szemben is őrzi saját alacsony fokú racionalizáltságát. A kontinentális és az angol jog különbségét az általános uralmi struktúra és az ebből levezethetően különböző társadalmi presztízs viszonyok mellett a szerző a jogász rend viszonyaiban és az eltérő politikai fejlődésben keresi. Az angol jogi gondolkodás jellemzése után (JSZ, 192-194.), konklúziója szerint: „Mindent egybevetve egy olyan jogszolgáltatás képe tárul elénk, amely mind a materiális jog, mind a peres eljárás legalapvetőbb formális sajátosságait tekintve annyira eltér a kontinentális jog struktúrájától, amennyire az a teokratikus kötöttségtől és a patrimoniális hatalmaktól megszabadult, szabadon működő, világi igazságszolgáltatás keretein belül egyáltalán lehetséges. Az mindenestre biztos, hogy az angol jogtalálás zömében nem olyan „jogi tételeket alkalmaz”, amelyeket a logika segítségével a törvényi előírások tartalmából nyert, ahogy a kontinentális jogtalálás teszi. Ezeknek az eltéréseknek gazdasági és társadalmi szempontból is meglehetősen érezhető következményei voltak – de mindig csak egyedi következményei, nem olyanok, amelyek a gazdaság egészének struktúráját megváltoztatták volna. A kapitalizmus kibontakozását ebben inkább csak két mozzanat segítette elő: először az a körülmény, hogy a jog kialakítása zömében azoknak az ügyvédeknek a kezében volt, akik közül a bírók kikerültek – tehát egy olyan réteg alakította a jogot, amely a magánjellegű ügyekben érintett vagyonosok, főképpen kapitalisták szolgálatában állt, és anyagilag közvetlenül belőlük élt. Számításba kell venni továbbá – ezzel összefüggésben – azt a körülményt, hogy a londoni birodalmi bíróságokon koncentrált jogszolgáltatásnak olyan hatalmasak voltak a költségei, ami lényegében majdnem azt jelentette, hogy a vagyontalanoktól megtagadták az igazságszolgáltatást. A lényegében egyforma kapitalista fejlődés mindenestre nem volt képes kiegyenlíteni ezeket a jog milyenségében mutatkozó rendkívül éles ellentéteket. És egyáltalán nincs is semmilyen látható törekvés arra,

hogy a jog és a jogszolgáltatás struktúráját a kapitalista gazdaságból eredő motívumok alapján megpróbálják a kontinentális viszonyokhoz igazítani. Ahol viszont a kétféle jogszolgáltatásnak és a kétféleképpen kialakított jognak módja volt versengeni egymással – mint Kanadában –, az angolszász típus fölénybe került, és viszonylag gyorsan kiszorította a számunkra megszokott módozatokat. ...*A kapitalizmust mint olyant tehát döntően semmi sem motiválta arra, hogy a jog racionalizálásakor annak a formának kedvezzen, amely a középkori egyetem romanista képzésében alakult ki, és a kontinens nyugati részére azóta is jellemző maradt*” (kiemelés Tölem – Sz. P., JSZ, 194-195.)

Kritikai észrevételek

Mennyiben állja ki Weber teorémája a tények kritikáját? A válasz attól is függ, hogyan nézzük a tényeket. Ugyanis az összehasonlító jogtudomány kereteiben világossá vált: a római-germán jogcsalád és a common law mai rendszerei az azonos polgári jogtípus különböző variánsait jelentik, ahol a tradíciók ereje miatt sincs összeolvadás (Eörsi, 1975.), noha két valós tendencia is megfigyelhető. Egyfelől a törvényhozás jelentősége az angol jogban az utolsó száz évben annyira előretört, hogy legalábbis a századfordulótól már jogforrási értelemben sem tekinthető a statute law alacsonyabb rendűnek, mint a common law és az equity (R. David, 1974., 346-347. pontok). Tehát a Weber korában még csak kezdődő, de általa nem észlelt változások kiteljesedtek, s ezt a tőkés modernizáció okozta, melyet csak tovább erősített az EU-hoz való angol csatlakozás (1972). Másfelől pedig, szemben az előzővel, a fordított fejleményt, az EU jog esetjogiasodási tendenciáját, Weber nem láthatta. Ennek erőteljes gazdasági és kereskedelmi aspektusai vannak. Végeredményben egyfelől a bíró alkotta precedensjog kontinentalizálódása, törvényi joggal való kiegészülése Angliában és a törvényi jog luxemburgi EU bíróság általi esetjogi konkretizációja (tartalmiasodása) másfelől, egyfajta jogtechnikai jogközeledést jelent, anélkül, hogy a jogcsoport szintű különállás megszűnne.

A jogfejlődési utakra vonatkozó finomításokon túl, Weber magyarázó sémájának értékével szemben két alapos oknál fogva is kritikusan kell eljárunk. Egyrészt pozícióját a gazdaság és a jog viszonyát illetően, melyet egyfelől Rudolf Stammlerrel, másfelől a marxi felfogással szemben fejtett ki, nem igazán lehet meggyőzőnek találni.⁴ Másrészt, számunkra úgy tűnik, további új fejlemények sem illeszkednek a gazdaság szerepére vonatkozó elgondolásába. Például az Európai Közösségek azért hoztak létre önálló, a nemzetállami joggal szemben elsőbbséget élvező jogrendszert, hogy a *gazdasági integráció és a közös piac célkitűzésének* megvalósulását segítsék elő (Kende, 1995:346.). Az áruk, tőkék, szolgáltatások és részben a munkaerő szabad áramlásának szükségletére jön létre, politikai akaratelhatározásból az EGK integráció, amely megteremti a közös jogintézményeket⁵. E fejlemény szempontjából a gazdaság szükségletei döntő – és nem harmadlagos – tényezőnek bizonyultak, akkor is, ha az egyediség síkján a nemzeti jogrendszereknek ettől még nem kell és lehet egybeesniük. Azaz ezek működtetésének a nemzeti hatóságokkal való kapcsolatában már érvényesülnek olyan intézményes momentumok, melyek Webert igazolandó, *a maguk egyediségében* az adott ország jogi kultúrájához, dogmatikai és jogtechnikai sajátosságaihoz igazodnak. Ebben a vonatkozásban, de csak ebben, éppen az a rugalmas helyzet, melyet Weber a gazdaság és a jog viszonyával foglalkozva *máshelyütt* maga is leírt, nevezetesen, hogy: „, valamely tényállás jogi rendje a jogászai gondolkodás szemszögéből alapvetően különböző lehet anélkül, hogy ez jelentékenyen érintené a gazdasági viszonyokat, ha a gazdaságilag fontos vonatkozásokban az érdekeltek számára a gyakorlati eredmény ugyanaz marad” (Weber, 1967:120.)⁶ Az EGK

⁴ Behatóan tárgyalja Peschka (1975: 115-134.)

⁵ Az Európai Közösségek intézményrendszere és jogforrásai in: Az EK kereskedelmi joga (szerk.: Király Miklós), ELTE ÁJTK, 2. Kiadás, Budapest 1996:13-43.

⁶ Némiképp eltérő hangsúlyú magyar fordítását adja ugyanennek: GT 2/1. 1992:30. 3. pont, amely a jogi kényszer jelentősége és határai a gazdaságban címmel és nézőpontból tárgyalja a jog és a gazdaság összefüggését.

szerződés 189.§.-a ugyanezt az eredményközpontú elvárás fogalmazza meg a jogharmonizációs direktívák tekintetében.

Elemzésünk summázata: az *általánosság* síkján végeredményben a gazdasági körülmények, szükségletek döntő módon előtérbe állnak és ezt a szükségletet felismerő és támogató politikai akaratnak vannak jogi, intézményalkotó konzekvenciái, melyet itt az eredményközpontú azonosság követelménye fejez ki. A megoldások, az *egyedi* konkrétumok síkján viszont jobban érvényesülnek a jogász elrendezés, a külső forma meghatározottságok és képzési hagyományok. Ha a módszertani individualizmus felől nézzük a dolgokat, akkor az utóbbi mozzanatok, ha a lényegtípusokba gondolkodó szemlélet jegyében, akkor az előbbi, általános tendenciák válnak túlsúlyossá. Előbbi megengedi, utóbbi szemlélete viszont kizárja, hogy különböző korszakok és társadalmak per definitionem formálisan irracionális jogait egy kategóriába, a formálisan irracionális jogi ideáltípusba rendezzük.

Materiális ellentendenciák és értékelésük a jogfejlődés formális racionalizációjában

A jogfejlődésben az irracionálistól a racionális felé haladó mozgást Weber úgy fogja fel, mint amiben a formális racionalizáció a fő tendencia, melyet át-átörnek antiformalis, materiálistelemek, de nem problémátlanul.

A modern jog formális vonásait olyan fejleménynek vélte, amely egyrészt összhangban áll a jog kettős (gazdasági és hivatal) racionalitásával⁷, s melyet erkölcsi, politikai, szociális tartalmak, elvek felől csak veszélyeztetni lehet. Másrészt a jogász szakszerűsítésben kiteljesedő formalizmus mellett a jogban olyan békés eszközökkel vívott érdekarc lehetőségét látta, amely megvédi attól, hogy más, ettől eltérő igények kielégítésének eszközévé váljék. Mindazonáltal a 'materiális' és a 'formális' viszonyát a szerző számos helyütt ellentmondásos és csak relatíve elváló viszonyként jellemzi, ahol azonban a fő tendencia érvényre juttatását mégiscsak a formálisan racionális hordozza.

Miért tekintette a korában uralkodó jogi pozitivizmust (v.ö. JSZ, 181-182.) és jogász formalizmust (JSZ, 197-198.) kitüntetett mércének, azok után, hogy könyve 7.§.-ban, a forradalmi természetjog szülöttjét, a Code civilt előbb materiális természetjogként írja le, egy sajátos racionalizmus megnyilvánulásaként, ahol jogszabályok mellett szokásjogi tapasztalat, gyakorlatias jogtételek, az emberi és a polgári jogok posztulátumai, jog fölött álló természetjogi maximák egyaránt vannak (JSZ, 172-173.), hogy aztán a természetjog osztályvonatkozások felőli elemzésénél, a formális és a materiális természetjog – egyébként sem tiszta – típusainak elválasztása után a forradalom által teremtett természetjog formális vonásait emelje a jogfejlődés láthatatlan trónjára?

A modern jog formális vonásait összegzendően, könyve záró lapjait érdemes felidézniük: „A jog formális tulajdonságainak fejlődése tehát mindenképpen sajátosan ellentétes vonásokat mutat. Szigorúan formálisnak és az érzékelhetőhöz tapadónak mutatkozik a jog, ameddig az üzleti forgalom biztonsága ezt kívánja, ám az üzleti forgalom lojalitása érdekében nem formálisan fejlődik, amennyiben a felek akaratának logikai értelmezése vagy az „etikai minimum” értelmében vett „jó kereskedelmi erkölcsök” ezt diktálják. Ezen túlmenően azok a hatalmak is mind a formális fejlődéssel ellentétes fejlődési pályára kényszerítik, amelyek nem azt várják a jogi gyakorlattól, hogy békés eszközökkel vívott érdekarc legyen, hanem másfajta igényt támasztanak vele szemben. Tehát erre kényszeríti a társadalmi osztályérdekek és az ideológusok által követelt materiális igazságosság, erre kényszerítik a politikai uralom bizonyos

⁷ E kettős racionalitást a fejedelmi és a polgári rétegek érdekszövetsége felől vezette le. Érdekszövetség, amely nem jelent mindig közvetlen együttműködést, de a jog formális racionalizálódásának legfontosabb hajtóerői közé tartozott az, hogy a polgári rétegeknek a magángazdaságba gyakorolt racionalizmusa – elsősorban a szerződések jogilag kötelező szavatolása – *összetállkozott a hivatalnoki igazgatás haszonelvű racionalizmusával*, melyet a fejedelmi kincstár érdeke sarkallt. (v.ö. JSZ, 159-160.).

– ma is hatékony – formái, különösen az autokratikus és a demokratikus formák, valamint az ezeknek megfelelő nézetek a jog céljával kapcsolatban, és az is, hogy a „laikusok” olyan igazságszolgáltatást követelnek, amely érthető a számukra. Végül pedig, bizonyos esetekben – mint láttuk – magának a jogászai rendnek az ideológiailag megalapozott hatalmi igényei is a formális fejlődéssel ellentétes fejlődési pályára kényszerítik a jogot. De bárhogy alakuljon is e hatások közepette a jog és a jogi gyakorlat, a technikai és gazdasági fejlődésnek minden körülmények között – és minden laikus bíraskodás dacára – az a következménye, hogy a laikusok körében elkerülhetetlenül egyre nő a tudatlanság: a laikusok egyre kevésbé ismerik a technikai tartalmában tekintve állandóan duzzadó jogot. A jognak tehát elkerülhetetlenül (az) a sorsa, hogy szakszerűvé válik, és hogy a mindenkor érvényes jogot egyre inkább racionális – ennél fogva célracionálisan bármikor átalakítható és minden szentséget nélkülöző – technikai apparátusnak tekintik”. (JSZ, 197-198.)

Ha például a jelenleg több mint 6 000 hatályos jogszabályból⁸, tehát több tíz, ha nem százezer normából és jogtételből álló, még a szakemberek számára is csak egyes részterületein áttekinthető és ismert magyar jogrendszerre gondolunk, Weber igazolandó, itt is adva van a laikusok számára majdhogynem hozzáférhetetlen, technikailag egyre duzzadó joganyag. Mégsem problémátlanok álláspontjai, melyeket ezen igazán nehéz megválaszolni a kérdésekre kidolgozott. Néhány ellenvetésünk az itt felvetődött kérdésekre, a lezárhatóság igénye nélkül, a következőképpen hangzik.

Módszertanilag mit látok itt kulcskérdéseknek?

Ad 1. Miért látta a varázslat lehetőségének esetleges visszatértét a gazdaság célracionális világához képest a materiális 'Wertrationalität'-ben? Azért, mert 'a célracionális álláspontjáról nézve minden értékracionális irracionális' (GT, 1987:54.) elve vezette. De ez nem minden tekintetben meggyőző. Álláspontját – a fő tételt illetően – a saját munkásságával is problematizálhatjuk (Szigeti J., 1991:8-9.).

Ha a 'Zweckrationalität' esetén cél és érték között adekvát eszköz van, mert az eszköz a gondolatilag megelölegezett célt valósítja meg, tehát a cél, az eredmény felől determinált a cselekvés, akkor az értékracionális cselekvés esetén kétségtelenül lazább a kapcsolat az eredménnyel, de a cselekvés ettől még vezethet eredményre. Megengedve, hogy valóban az irracionális felé lehet elmozdulni akkor, ha a cselekvés az abszolút érték rangjára emelt értéken – érzületen, jón, vallási értéken motiválódva – egyoldalúan orientálódik. Egyetértőleg emeljük ki azt a mozzanatot, hogy Webernél racionális cselekvés az irracionális mértéke és nem fordítva. A fő tétel mégis túláltalánosító. A 'Gazdaságtörténet'-ben elemzett, Simon Stevin-féle *mérlegkészítés* célracionális cselekvés a kapitalista vállalkozó részéről (KJK, 1979: 223.), de ettől a tőkefelhalmozás szempontjából fontosabb, racionálisabb-e a könyvelés, mint protestáns etika értékracionális? Lehet hogy egyik, lehet hogy másik fontosabb, de *aligha irracionális a megtakarítási hajlandóságot és szorgalmat motiváló protestáns erkölcs* e folyamatban. *Tehát a célracionális álláspontjáról nézve sem minden értékracionális cselekvés irracionális – s ez az amit a weberi tétel nem csak hogy nem tartalmaz, hanem ki is zár.*

Mutatis mutandis, ezért se a gazdaságban, sem pedig a jogban nem lehet értékracionális mozzanatokot eleve, a funkciótól függetlenül az irracionális gyanújával szemlélni. Például a 'justum pretium' kánonjogi, materiális természetjogi elve történetileg arra a sorsra jut, amit Weber leír (JSZ, 179.), csak hogy sok modern jogrendszer ismeri a 'laesio enormis' elvét (Dömötör, 1995/96, 58-64.), a felén túli sérelem elvét, – a magyar PTK 201.§. (2)-ben antiszinallagmatikus szerződésként tartalmazza – ami ettől még a bírói gyakorlatban közel sem

⁸ 1990-ben 4839, 1996-ban már 5899 darab hatályos jogszabályt tartott nyilván az Igazságügyi Minisztérium Jogi és Informatikai Főosztálya.

vezet kádi bíraskodáshoz, irracionálisba való visszaeséshez, ahogy Weber többször érvel. Mint ahogy az sem, hogy a jóhiszemű eljárás jogelvi, materiális követelményét nemcsak ott, például a magyar jogban lehet alkalmazni, ahol ezt öröklést kizáró okként jogszabályi formába öntik, hanem az Egyesült Államokban is ez a helyzet, ahol a „saját rosszhiszemű magatartására, előnyök szerzése végett senki sem hivatkozhat” jogelvvvel – tételes kimondás nélkül is – kizárta a bíróság azt, hogy az örökhagyó életére törő várományos börtönbüntetése letöltése után beülhessen az örökségbe – alkalmazhatjuk immáron összehasonlítva Roscoe Pound példáját. A materiális elvek alkalmazása egyrészt kiküszöbölhetetlen (és nemcsak a forgalomban tanúsított üzleti erkölcs bevett elveinek körében, ami Weber elismer, JSZ,187.), másrészt önkényes alkalmazásuk lehetősége csak a veszélyét, de nem feltétlenül a valóságát teremti meg a szubjektív, irracionális jogalkalmazásnak. *Tehát a célracionális – ideáltipikus cselekvés – módszertani elvének érvényességi körén való túlterjesztése abba az irányba vitte Webert, hogy a jog materiális, értékrationálisát kifejező megoldásokat az irracionális irányába visszaeső lépésnek tekintse.* Ahogy azonban ez a polgári természetjoggal sem következett be, és a materiális természetjog meg-megújul azóta is, azonképpen a szocialista természetjog sem szükségképpen irracionális, hanem olyasmi, ami tárgyasulásra, anyagi, eljárás jogi, jogorvoslati és egyéb komplex – szervezeti és jogászai szerepekből álló – intézményesülési megoldásokra vezethet. Más kérdés, hogy Weber, miután ragyogóan elemzi a materiális természetjog irányába mutató döntő fordulatot, sokféle kispaszti szocialista természetjogot mutathat be akként, mint amelyek a jogi racionalizmus felszámolásának is kedvezhetnek.⁹

Ad 2. Hasonló problémák vethetőek fel az *uralomszociológia* álláspontján is, ti. Weber a formális legalitást kielégítőnek vélte. Ezért a legális uralom egyszersmid legitim is – gondolta. Valójában: egy rendszer legitimációját elősegíti egy legális rend kiépítése, de a formális legalitástól nem lesz önmagában, értékmentesen legitim.. A fasizmus után már semmiképp sem tartható álláspont kritikáját fogalmazta meg a Habermas, a szociális jogállam lehetősége kapcsán (1973 és 1992), és mások is így tettek (Bayer, 1997: 98-99.). A jogi formalizmus kritikája ennyiben itt is jogosult.

Értékelés

Weber mindenképpen gondolatgazdag jogfejlődési sémáját hogyan értékelhetjük a *ma* álláspontjáról? Hiszen Ő a késői individuál-liberális kapitalizmus korában jutott alkotói pályája csúcsára, s Jogszociológiáját is az első világháború előtt írta. Azóta a polgári termelési mód és annak jogrendszerei is jelentős változásokon mentek át. A szabadverseny kor kodifikációi és a monopolizált valóság szülte jogfejlesztési válságtendenciákat Weber antiformális elemek megjelenéseként, a szabadjogi irányzat fellépése nyomán, ha némiképp absztrakt formában is, de még tudatosította (Kulcsár, 1976:98-99.). Viszont azóta a szervezett kapitalizmus jóléti államainak periódusa, amelyre az áttérés a Nagy válsággal kezdődött, s a II. világháború után vált uralkodó berendezkedéssé a fejlett centrum országokban, nem törte szét sem a racionális jogot, sem a demokratikus kereteket. Szimptomatikusan az 1973-74-es válságig nyugaton ebben a korszakban éltek. Azóta a globális kapitalizmus új kihívás elé állította a nemzetállami berendezkedésre és szabályozási technikákra építő keynesiánus jóléti államokat, a kínálati gazdaságtanra és a monetarizmusra építő gazdaság- és társadalompolitikájával, az állam varázstalanításával és a jogrendszer deregulációjával bizonyos értelemben újra hasonlítani kezd az egykori helyzethez. Ezen helyzet miatt sok minden érvényeset és sok minden túlhaladottat találhatunk munkássága egészében csakúgy, mint jogracionális teorémájában.

⁹ Azt, hogy Weber itt a materiális, szocialista természetjogként mennyiben orientálódott a korabeli kispolgári szocializmusokon illetőleg a munka közvetlenül társadalmiságán alapuló, a szerződési szabadság formális elvét kizáró álláspontokon, bemutattuk a 2.3 alfejezetben.

A nyugati racionális állam kialakulási területein meghatározott értelemben tovább folytatódott a *jog materiális tartalmainak egy olyan humanizációja*, amely leginkább a büntetési nemek és a büntetési célok – a megtorlás helyett visszatartás és nevelés – vonatkozásában jelentős. A talio és a testcsonkító büntetések e térségben már Weber korában is ismeretlenek voltak, s hogy – e hosszú távon, a 'longe durée' álláspontjáról látható fejleménnyel szerzőnk nem foglalkozott, ez talán annak tudható be, hogy a büntetőjog intézményeit és az ezen a területen bekövetkezett fejleményeket jogszociológiája alig-alig¹⁰ érinti, lévén hogy döntően a magánjog és a közjog egyéb, nem büntetőjogi területein mozog¹¹. Az utóbbi több mint nyolcvan évben pedig olyan relatív büntetési teóriák és gyakorlat alakult ki a büntető jogban, melyek a speciális prevenció és a reszocializáció vonatkozásában juttatnak a korábbiaknál nagyobb szerepet a tettes egyéniségéhez is igazodó nevelésnek¹² – noha ennek anticipálását természetesen nem kérhetjük számon Weberen, mint ahogy annak előre látását sem, hogy mára az egységesülő Európában a halálbüntetés már nem létezik. Az állam büntető hatalma az emberi méltóság okán és az igazságszolgáltatás csálthatatlanságának dogmájával való szakítás után nem terjedhet ki az élet fizikai kioltására. Mindez megnyilvánulása a jog materiális racionalizációs tendenciájának – de a formálisan racionális eljárások keretei között. Utóbbi követelmény jelentőségét hangsúlyozzunk, mert e nélkül kétségtelenül a varázslat alóli feloldódást megelőző állapotába eshetne vissza a jog. Viszont nem esik vissza azért, mert egy régi kornak, tartalomnak megfelelő formalizmust áttör, ha új formalizmust, intézményesedést, tárgyi jogterületet teremt, mint ahogy ez az információs jogokkal, környezetvédelmi joggal, versenyjoggal vagy a szociális jogok területén megtörtént.

A formális racionalizáció körében Weber konstataulta a jogorvoslati rendszer tökéletesedését. Ez a jogalkalmazást érintő fejlemény egészült ki, fejlődött tovább *a jog belső, öntisztító mechanizmusainak a jogalkotásra* való kiterjeszkedésével, amely az alkotmánybíráskodás formájában a jogszabályok alkotmányossági kontrollját intézményesíti. (Tekintettel arra, hogy a kontinens első alkotmánybíróháza csak 1920-ban született meg Ausztriában, ezt sem számonkérően, hanem tárgyi súlya okán említjük). Azt azonban le kell szögeznünk, hogy az alkotmányos normakontroll és az alapjogi bíráskodás *egyaránt jelenti a formális és a materiális racionalizációs fok, a jogrendszer önreflexiójának magasabb fokra jutását*. Olyasmit, ahol a materiális elvek garanciákkal körülhatárolt és eljárási oldaláról szabályozott jelenléte aligha viszi vissza a jogot a varázslat alóli felszabadulást megelőző, önkényes, irracionális jogszolgáltatás állapotába.

¹⁰ Két kivétel: Az ex delicto keresettel, az őseredeti igazságszolgáltatás azon kiindulópontjával, ahol nem vált el a represszió a reparációtól (JSZ, 12.) és a büntető igazságszolgáltatás jury bíráskodással egybekapcsolódó formájával Weber többhelyütt is foglalkozik. De csakis saját problémafelvetése szempontjából, s ezért az a laikus jogérzékre, gyakran irracionális érzületre alapozó jogszolgáltatás, a 'kádi igazságszolgáltatás' példajaként szerepel (JSZ, 1995:154, 194, 195.).

¹¹ A jogelméleti, jogfilozófiai irodalomban sem ritkaság az ilyen típusú egyoldalúság. Hiszen például Michel Foucault könyvei (1990., 1994.) éppen fordítva, szinte kizárólag a büntetőjog intézményeivel, kérdéseivel, az állami büntetőhatalom kritikai megközelítésével foglalkoznak, úgy, hogy sokszor teljesen észrevétlenül a jog egészére nézve vonnak le általánosító következtetéseket. Megjegyzendő: Foucaultnál gyakoriak a jogtörténetileg legalábbis bizonytalan vagy elnagyolt érvelések, míg Weber tárgyi tudása az említett területeken meghökkentően gazdag.

¹² Felismerve azt, hogy a börtön a visszaeső bűnözővé válás melegágya, alakultak ki a szabadságvesztés körülményeit enyhítő, eltávozásos megoldások.

Pokol Béla

Bevezető megfontolások a jogforrások jogelméleti elemzéséhez

A jogfilozófiai, a jogszociológiai és az általános jogdogmatika felőli megközelítések sokasága a jog forrásainak kérdéseiről több tipológiát hozott létre már az 1900-as évek első évtizedeire. Alf Ross 1929-be megjelent és már klasszikusnak számító összegzése három eltérő megközelítésre redukálta a jogforráselméleteket. A jogi norma kauzális megközelítése a “honnan ered?” kérdésre keresi a választ a jog forrásait vizsgálva. A “mitől nyeri érvényességét?”-kérdés jellemzi a jogforráselméletek másik csoportjának megközelítését, és végül a “honnan ismerhetjük meg?”-kérdésre koncentrálnak az elméletek harmadik csoportja (Ross 1929:290). A három csoportot közelebbről megismerve azt látjuk, hogy az elsőbe azok tartoznak, amelyek jogszociológiai módon az után kérdezik, ami okozatilag egy jogrendszerbeli tartalmat létezéshoz juttatnak. Pontosabban kifejezve azon okok után, amelyek olyan cselekmények felé, amelyek egy jogban jogteremtők, meghatározó erővel bírnak. Ilyenek a tradíciók, elterjedt vallási vagy morális nézetek, gazdasági erőviszonyok, osztályérdekek stb. A másodikba a jog alapjának etikai meghatározói után kérdezik, amelyek a jognak morális erőt kölcsönöznek. Pl. isten akaratára, az észre, egy szerződésre, egy elismerésre etc. alapozó jogforráselméletek. Végül a harmadik csoportba a jog felismerési alapja után kérdezők tartoznak. Jelzi, hogy e harmadik mind a két első jogfelfogásnál felmerül, ti. hogy az övéket s fel kell valahogy ismerni, tehát mint megismerési forrás is mindegyikben kell, hogy legyen valamilyen tényező. Így ez az alapvető kiindulópont.

Átfutva Ross saját jogforrás- és jogfelfogásáról adott összefoglalóját azt lehet mondani, hogy egy köztes álláspontot igyekszik elfoglalni Kelsen és a szociológiai (pl. Ehrlich, Kornfeld) jogfelfogás között. A jog a társadalmi valóság változó tényei és az abból kiszakadó totalitás (lényegében értelmi rendszert ért alatta!) által meghatározott társadalmi normatömeg. Nem helyes Kelsen egyetlen alapszabályból dedukálódó és kibomló jogrendszer felfogása - mondja - helyette a társadalmi realitásra alapozott totalitást kell a jognak tekinteni, és akkor nem egy egyszerű logikai levezetés a jog, hanem egy átfogó összefüggésrendszer (“durchgehende Zusammenordnung”). "Der Systemlogik besteht in der durchgehenden Zusammenordnung". Ebből következik, hogy egyetlen végső jogforrás maga a a rendszer, ti. az átfogó összefüggésrendszer

Ross felfogása szerint a jog csak a teljesen konkretizáltan kimondott jog, és így az absztrakt jog még csak hipotézis megítélése szerint. Minden norma csak az összefüggésrendszer fényében nyeri el értelmét, ezért is a végső jogforrás maga a rendszer. Másik oldalról a szociológiai jogfelfogástól is elhatárolja magát Ross, melynek hívei a társadalmi tények meghatározásában feloldják a jogot. Ezzel szemben: “...a faktikus jelenség csak a rendszerbe betagolással nyeri el jogi minőségét.” (Ross 1929:311). Tehát a kelsen-i pozitívizmus Scyllája és szociológiai jogfelfogás Charybdise között lehet megtalálni a helyes utat - mondja.

Jelzi még hogy nem a tételezettség adja a jog minőségét, hanem a társadalmi mozzanat, vagyis hogy a norma szokásjogilag jogként működik, ez adja a döntő mozzanatot, és a tételezett jog is ezzé válva válik joggá. “In letzter Instanz ist alles Recht “Gewohnheitsrecht”.”

Végülis Ross a jogteremtő meghatározókat elemzi a jogforrások címszava alatt, és ezek között végsőnek a rendszert teszi, e mellett a törvényhozó és a bíró önálló jogteremtő tényező. Hogy egy tényező pontosan csak deduktívan konkretizálja a törvény kereteit vagy azon kívül önálló jogteremtő, az attól függ, hogy az adott jogi összefüggésre milyen meghatározó létezik.

Ugyanis a jog összefüggésrendszere nemcsak deduktívan hanem induktívan is épül folyamatosan. (Ross 1929:32). Vagyis a jogforrásokat a rendszer ("durchgehende Zusammenordnung"), a bírói döntések és a törvényhozói döntések adják.

A mai német szerzők közül Klaus Adomeit vall hasonló felfogást, igaz ő még a közvéleményt is mint végső jogforrást fogja fel. Megítélése szerint a jognak négy jogképződési helye van: a törvényhozóknál, a bíráltnál, a jogdogmatikusoknál és a közvéleménynél. "Die vier Rechtsbildungsinstanzen sind prinzipiell gleich würdig, ihre Emanationen als Recht wiederzufinden." Ezért hibás Kelsen leszűkítése a törvényhozóra, mint egyetlen jogforrásra (Adomeit 1986:199).

A magyar jogirodalomban Peschka Vilmos foglalkozott a legrészletesebben a jogforrások problémáival (Peschka 1965; 1995) és rendszerint az ő összegzése határozta meg a legerősebben az elmúlt évtizedekben más magyar szerzők fejtegetéseit is. Idézi materiális/formális jogforrás disztinkcióra Salmond-ot: "A formális jogforrás az, amiből a jogszabály ereje és érvényessége származik. Ez az, amiből a jogok hatalma ered. A materiális források viszont azok, amelyekből a jogok anyaga, nem pedig érvényessége származik." (Peschka 1995:15). Ezután az újkantiánus belső/külső jogforrás disztinkciót idézi Somló Bódog Jogi alaptanából: "A belső jogforrás azt a tényezőt jelenti, amelyből a jog származik, a külső jogforrás pedig azt a megnyilvánulási formát, amelyben a jog megjelenik." (Peschka 1995:16.) Jelzi, hogy ez utóbbi nem más mint a materiális/formális disztinkcióból az utóbbi (formális) további belső kettébontását jelenti, és ezzel a materiális jogforrás eltüntetését is egyben. Ezután összegez Peschka és azt mondja, hogy bizonyos jogforrás fogalmak a jog genézise szempontjából szemlélik a jogforrásokokat, míg mások a jog megismerési forrása szempontjából fogalmazzák ezt meg. Így a jogforrások genetikai és gnoszeológiai fogalmaiban összegezhetjük a sok eltérő fogalmat. Szabó Miklós ugyanezt tárgyalva, a sok megközelítést két csoportba fogja össze, és a jogképződés módjait tematizáló jogforráselméletekre egyrészt és a jog hordozóira, ezek megismerhetőségére koncentráló elméletekre másrészt redukálja a különböző elméleteket. Ez bizonyos szempontból Peschkával egyezik, ám megítélése szerint ezt a legjobban Bodenheimer Jurisprudence c. könyve adja vissza a formális/anti-formális jogforrások elkülönítésével. (Szabó 1995:33).

Visszatérve Peschka disztinkciójára: "Aligha kétséges, hogy míg a genetikai jogforrásfogalom a jogalkotási folyamatra, addig a gnoszeológiai jogforrás fogalma inkább a jog realizálódási, alkalmazási folyamatára koncentrál" - írja, miután jelezte, hogy a tárgyi jog és az alanyi jog különbségét szem elé hozva is meg kell nézni a genetikai/gnoszeológiai jogforrásfogalom kettébontását (Peschka 1995:18). Összegezve e gondolatokat akkor a "genetikai jogforrás fogalom--törvényalkotás--tárgyi jog"-sorozat mellett a "gnoszeológiai jogforrás--jogalkalmazás--alanyi jog"-- sorozat képe bontakozik ki az elemző előtt. E cikkben ezzel szemben azt szeretnénk állítani, hogy jobb ha a teljes jogforrás problematikát a jogalkalmazó bíró posztjára helyezkedve nézzük meg. Ti. onnan teljes vertikumban látható a jog, persze csak akkor, ha elég széles a jogkoncepciónk, és a jogot több rétegben fogjuk fel!

A jogforrások a többretegű jog koncepciójában

A jog forrásainak elméleti tematizálását döntő módon befolyásolja az adott szerzőknek a jog egészéről vallott koncepciója, és attól függően, hogy szélesebben vagy szűkebben húzzák meg a jog határait, illetve, hogy hová teszik a hangsúlyokat a jog össz-szerkezetének leírásában, áll elő a keret a jogforrások tematizálására. Az általunk vallott jogkoncepció a jog többretegűségéből indul ki, és a jog értelmi összefüggésrendszerét három hagyományos értelmi rétegben (szövegréteg, jogdogmatika, bírói kazuisztika) illetve az utóbbi időkben ezek fölé telepedő alkotmányos alapjogi rétegben látja megragadhatónak (Pokol 1989, 1998, 1999). A "három plusz egy" jogréteg arányai és egymáshoz való viszonya empirikusan is vizsgálható az egyes modern jogrendszerekben, és egy sor eltéréssel ugyan, de mindenhol kimutathatók ezek a rétegek.

A jog számára forrásként számbajövő tényezők teljességét akkor lehet a legszélesebben behozni a vizsgálódásba, ha az ítélkező bíró szintjén helyezkedünk el vizsgálódásainknál. A jog rétegeinek összegződése ugyanis mintegy vertikumként működteti a jogot, amelynek nyugvópontja az egyes eseti döntéseknél jön mindig létre. Persze fontos, hogy csak a bírói döntés szintjére helyezkedjünk, és ne az ő pozíciójába bele, mivel a bíró szükségszerűen az eset prizmáján keresztül leszűkítve figyeli meg a jogot, míg a külső elemző nem szűkítheti le a szemszögét, és pl. a jogalkotás és az alapjogi réteg viszonyát illetve mindkettő és a jogdogmatika viszonyát is be kell fognia elemzésébe. A bírói döntés csak mint egy vertikumon végigfutó értelmi meghatározódás utolsó láncszeme jelent jó vizsgálódási pozíciót a jog rétegeinek együttes elemzése számára. A bírói döntésre rendszeresen ható tényezők, amelyeket írottjogi (alkotmányi, törvényi etc.) előírások tesznek kötelezővé, vagy ezek hiányában szokásjogként szankcionáltan jelentenek kényszert a bírák számára, adják azt a széles kört, melyek egy jogrendszerben jogforrásként jönnek számba.

A legfrissebb nemzetközi szintű felmérések szerint (MacCormick/Summers 1991, 1997) az egyes jogrendszerekben a bírákra a következő meghatározók jelentenek – írottjogi vagy szokásjogi - kényszert döntéseik kialakításánál: 1. Államhatalmi normák (alkotmány, törvények, rendeletek, önkormányzati rendeletek etc.) 2. Törvényhozói, alkotmányozói, jogalkotói akaratot-szándékot kifejező döntés-előkészítő anyagokban rejlő iránymutatások. 3. Alkotmánybírósági döntéssel létrehozott normatív meghatározók. 4. A legfőbb bírói fórum különböző típusú döntései és/vagy ebből bírói gyakorlattá szilárduló normák. 5. Bevett jogtudományi véleményekben jelentkező normatív iránymutatások.

Az egyes európai jogrendszerekben az ebből az öt jogforrásból származó normatív meghatározók eltérő arányban kifejlődve határozzák meg a bírákat döntéseik kialakításánál. Pl. míg Svédországban nagyon erős a törvény-előkészítési anyagokban rejlő normatív iránymutatások szerepe az egyes bírói döntések formálásában, addig ez máshol gyengébben vagy egyáltalán nem jelenik meg jogforrásként (lásd Peczenik/Bergholz 1991:311-358). Ugyanígy van jogrendszer ahol majd minden felsőbbirósági döntésben van hivatkozás valamilyen felmerülő jogi dilemma eldöntésénél bevett (uralkodó) jogtudományi véleményre és ezt tartalmazó tanulmányra, monográfiára (pl. Németországban) míg máshol ez formálisan is tiltott, és nem hozható fel az ítélet indokolásában (pl. Franciaországban). És ugyanezek az

eltérések kimutathatók a bírói precedensjog és a bírói gyakorlat jogforrásként elismerésénél az egyes országok között.

A következőkben azt az utat választjuk az öt jogforrás működésének bemutatásában, hogy elsősorban a magyar jogrendszerre összpontosítunk, és egy-egy jogforrás elemzésénél villantunk fel néhány összehasonlító utalást más jogrendszerek felé.

A jog forrásai a magyar jogrendszerben

A magyar jogrendszert illetően különösen fontos, hogy a formáljogilag - alkotmányban vagy törvényben – rögzített jogforrások mellett a szokásjogi rögzítettséggel rendelkező jogforrásokat is bevonjuk a vizsgálódásba, ha nem akarjuk elvéteni a hazai jogi élet realitásait. Jelezni kell, hogy a magyar jogforrási helyzet bemutatásánál azokra az empirikus felmérésekre támaszkodunk, melyek az elmúlt évek tekintetében összesen mintegy kilencszáz, Bíróügyi Határozatok-ban megjelent felsőbbbírói döntés alapján elemezték a magyar bírák ítélkezését (lásd Pokol 1999b, 2000).

(Az államhatalmi normák (alkotmány, törvény, rendelet stb.) mint jogforrások) A magyar jogrendszerben a bírák és a jogot eseti jelleggel kimondó más döntéshozók számára az államhatalmi normák központi szerepet játszanak. A különböző jogágakat tekintve egy skálán elhelyezve legerősebb az állami normák szövegéhez kötöttség - vagyis a szövegréteg által kifejezésre jutó értelemhez kötöttség - a közigazgatási jogban, ezután a büntetőjogban és némileg oldottabban a polgári jogban. (A közigazgatási bíráskodás szöveghez kötöttségéhez lásd: Dudás 1997, a büntetőjogot és a polgári jogot illetően Pokol 1999b, 2000). Az erős szöveghez kötöttség a közigazgatási jogban azt jelenti, hogy itt a jog forrása leszűkül az államhatalmi normákra, és a többi forráson keresztül nem éri a bírót vagy más jogalkalmazót normatív iránymutatás. Többek között ebből is következik az állami közigazgatási normák (törvényi rendelkezések, rendeleti előírások stb.) részletező jellege. Csak így válik lehetővé ebben az elrendezésben az eseti jog kimondásánál az előre kiszámítható beszűkítés iránya, a kiszámítható jogszolgáltatás biztosítása. A büntetőjogban a viszonylag szintén erős szöveghez kötöttség - az itt használt absztrakt fogalmak és nyitott értékeléseket tartalmazó kifejezések alkalmazása miatt – csak további jogforrásokból származó értelmi meghatározók bekapcsolása mellett lehetséges, és csak ezekkel együtt válik lehetővé a kiszámítható bírói döntés és jogszolgáltatás. Ugyanez a polgári jognál még inkább jellemző.

Az államhatalmi normák jogforrási jellegénél kell még jelezni az alkotmány korlátozott megjelenését az eseti jogalkalmazói döntéseknél. A magyar jogrendszerben - szemben pl. az amerikaival vagy részben a némettel – az alkotmány jogforrási szerepe a törvényhozás és más állami jogalkotói folyamatok felé jelenik meg, és a törvényi rendelkezések, a rendeleti előírások formálásánál fejt ki hatását. (Vagy amennyiben “nem fejt ki eléggé hatását”, és az adott jogszabály megalkotásánál nem veszik figyelembe az alkotmány előírásaiból származó útmutatásokat, akkor az alkotmánybírói döntésével megsemmisíti azt.) Az egyes bírói

ítéletekben azonban már nem jelentenek külön orientálódási pontot az alkotmányi előírások, hanem már csak a törvényi rendelkezésen keresztül, abba beleolvadva éri el ezek a bírákat. Az 1989-es rendszerváltást követően, amikor felbukkant a hazai jogban az alkotmánybíráskodás intézménye, ebbe az irányba ösztönözte a magyar bírói kart és a jogalkalmazói szférát – korábbi évtizedek hagyományai mellett – egy irányadó alkotmánybírói döntés is 1991-ben, amely kimondta, hogy az alkotmánybírói nem kívánja megkérdőjelezni a Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazás irányítási monopóliumát, és döntéseivel mindig magára az alkalmazandó jogszabályra korlátozódik. (lásd az 57/1991-es AB határozatot). Szemben pl. a németekkel, akik felállították az eseti jogalkalmazó számára az alkotmánykonform értelmezés elvét és előírták ennek főbb összetevőit. A németek ezzel bevonták az alkotmány előírásait (és vele az alkotmánybírói döntéseket) a bíró és más jogalkalmazó döntéseinek meghatározásába. Míg magyar - anélkül, hogy ezt szándékozta volna – kirekesztette e döntésével az alkotmány szintjét és az alkotmánybírói döntéseket a bírói ítéletek meghatározásából.

(A törvény-előkészítési anyagokban található normatív iránymutatások jogforrási jellege) Az államhatalmi normák létrehozására irányuló jogalkotási folyamatokban a modern demokratikus államokban egy sor dokumentum keletkezik, melyek az egyes jogalkotási folyamat végén elfogadott jogszabály értelmi összefüggéseire informatív erővel rendelkeznek. Ezért már nagyon korán felmerült a kérdés, hogy mennyiben veheti vagy kell figyelembe vennie a bírónak ezeket a dokumentumokat az adott jogszabály alkalmazásánál. Tiltás ezen a téren formálisan is csak az angol jogrendszerben található, de tiltás nélkül is meglehetősen ritkán fordul elő a modern jogrendszerekben, hogy a bírák ezekhez fordulnának. A szórványos előfordulás mellett elsősorban a svéd jogrendszer az, ahol viszonylag nagyobb gyakorisága van ennek. Épp ezért itt a törvénytörvény mellett mindig publikálják erre rendszeresített közlönyökben az egyes törvények előkészítésénél keletkezett dokumentumokat (a törvény koncepcióját tartalmazó irányelveket, melyeket a szakminisztérium készített el a törvény-előkészítés kezdőpontjaként, a parlamenti bizottsági vitákban felmerült véleményeket összegző dokumentumot stb.) és a végén együtt kiadják ezeket az elfogadott törvénytörvényvel, mintegy annak “alátéteként”. E hagyomány miatt a svéd törvények szövegében levő értelmi meghatározások, normatív iránymutatások absztraktabb szinten maradhatnak, mert az előkészítési anyagokban levő támpontok szolgálnak részletezésként (lásd Bergholz/Peczenik 1991: 327).

A magyar jogrendszerben elvont módon néha felmerül a bírói ítéletekben a törvényhozó akaratára, “nyilvánvaló szándékára” utalás, de ennek bizonyítékként soha nem található törvény-előkészítési anyagokra utalás. E helyett a törvény miniszteri indokolásra történik néha hivatkozás a bírói ítéletekben, de hát annak kevés köze van a tényleges parlamenti szándékokhoz, és inkább a miniszteri előkészítő apparátus akaratát fejezik ki. (A magyar országgyűlési vitákban az indokolás nem is tartozik a módosítási javaslatokkal érinthető szövegfelülethez, ezzel szemben a törvénytörvények finomítására sokszor tömegesen kerül elfogadásra módosító javaslat a törvények országgyűlési vitáiban.) Mindenesetre észlelhető, hogy a miniszteri indokolásra hivatkozások is háttérbe szorultak az utóbbi években a bírói ítéletekben, míg az 1970-es években még gyakorinak volt ez mondható (lásd Pokol 1999b).

(Az alkotmánybírói döntések jogforrási jellege) A törvények és más jogszabályok létrehozásánál nem lehet eléggé hangsúlyozni a hazai alkotmánybírói döntések jogforrási jellegét. A törvény-előkészítési munkák egyik fontos aspektusát jelenti a vonatkozó

alkotmánybírói döntésekben rejlő normatív iránymutatások elemzése, és a törvényjavaslat vagy más jogszabálytervezet tartalmának e szerinti alakítása. A szinte korlátlan folyamodási jog az Alkotmánybíróság felé és az Alkotmánybíróság széles jogszabály-megsemmisítési joga - vagy az elfogadott törvény kihirdetésének megakadályozása ennek alkotmányellenességének minősítésével – a legnagyobb súlyt biztosítja az alkotmánybírói döntések jogforrási jellegének az államhatalmi normák alkotásának szintjén. Am a már jelzett 57/1991-es alkotmánybírói döntés által lehetővé téve (amit a Legfelsőbb Bíróság nagy meglepéssel nyugtázott és saját döntésével megerősített az alsóbb bíróságok felé, lásd pl. a 1998/223 BH-t) kialakult az a gyakorlat, hogy az alkotmánybírói döntések érvei és a bennük rejlő normatív iránymutatások nem kapnak helyt az eseti bírói döntésekben. A több száz felsőbbbírói döntés elemzése azt mutatta, hogy alig két-három esetben történt alkotmánybírói döntésre hivatkozás, és amikor nagy ritkán alkotmányos alapjogi értelmezés merül fel a legfelsőbb bírói fórum döntésében, akkor is alapvetően más hangsúlyok határozzák meg az értelmezést, mint ami az alkotmánybíráknál felfedezhető.

Összegezve tehát: az alkotmánybírói döntések jogforrási jellege döntően a törvényi rendelkezések kialakítása felé jelenik meg, és ezután már csak ezek által abszorbeálódva továbbítódnak az eseti bírói döntések felé.

(A Legfelsőbb Bíróság döntéseinek jogforrási jellege) Itt különösen fontos kiemelni az írottjogi rendelkezések és a szokásjogi rögzítettség eltéréseit. Formáljogi síkon az alkotmány 47.§-a rendelkezik a Legfelsőbb Bíróság egyik döntési formájának, a jogegységi határozatnak kötelező jellegéről a bíróságok felé, azaz ennek jogforrási szerepéről. Ez az alkotmányi rendelkezés 1997 október 1.-én lépett hatályba, és az eddigi időpontig az írott jog szintjén a legfőbb bírói fórum két másik döntési formája, az irányelv és az elvi döntés volt kötelező a bíróságokra. Az e formákban megjelent normatív iránymutatásokat a bírák kötelesek voltak a releváns törvényhelyek kereteiben felmerülő jogi dilemmák eldöntésénél figyelembe venni, és ezek szerint eldönteni ezeket. Az 1997 októbertől bevezetett új jogegységi határozati forma óta az írott jog szintjén ezek már nem kötelezők a bírák számára, de az empirikus felméréseink szerint változatlanul kötelezőnek tekintik a bírák ezeket, és ha ezt nem teszik, akkor a Legfelsőbb Bíróság bírái a fellebbezési vagy felülvizsgálati eljárásban eléjük kerülő ilyen ítéletet jogszabálysértés címén megsemmisítik (lásd Pokol 2000). Az írottjogi rögzítettségéből tehát a szokásjogi rögzítettség és szankcionálás szintjére átkerülve, de nem kevésbé jogforrásként szerepelnek ma is az elvi döntések és az irányelvek. És az e döntési formákban sok év alatt felhalmozódott normaanyag léte miatt nem is alakulhatott a helyzet másképp, hisz eltűnésük esetén az absztrakt törvényhelyek között naponta felmerülő jogi dilemmák sokezeres tömegét másképp döntenék el az ország egyes helyein, ami hamar káoszt idézne fel a jogszolgáltatásban.

Azt lehet mondani, hogy e két döntési forma arra a szintre került, ami a Legfelsőbb Bíróság kollégiumi állásfoglalásait mindig is jellemezte. Ugyanis az ebben a döntési formában megjelent legfőbb bírói normák soha nem rendelkeztek az írottjogi rögzítettség szintjén jogforrási jelleggel, de szokásjogilag szankcionálva már évtizedek óta azokká váltak. A felsőbbbírói döntéseket elemezve azt lehetett megállapítani, hogy mintegy az esetek ötödében van hivatkozás az elvi döntésekre, irányelvekre és kollégiumi állásfoglalásokra, és bármelyik releváns norma követésének elmaradását, amely e három döntési forma valamelyikében megjelent, ítéletmegsemmisítés vagy megváltoztatás követi a fellebbezés

vagy a felülvizsgálat (régebben: törvényességi óvásra indított eljárás) folyamán (lásd Pokol 1999b; 2000).

E jellegváltozás létrejöttében szerepet játszott az említett 1997 októberi alkotmánymódosítás felemás jellege. Ugyanis az elvi döntésekben és az irányelvekben felhalmozódott normaanyag sorsáról ez a módosítás nem rendelkezett, és azáltal, hogy törölte e döntési formák kötelező jellegét, még nem válaszolta meg azt a felmerülő kérdést, hogy mi lesz az ilyen formákban felhalmozódott normaanyaggal. Ha az lett volna a cél, hogy megszüntessék az egyedi ügyekben ítélező bírák döntési szabadságát beszűkítő legfelsőbb bírói normaanyagot, akkor - a kialakult normaanyag léte miatt - ennek eltiltását is ki kellett volna mondani. (Persze mint említettük, ekkor országos szinten nagyon hamar megszűnt volna az egységes ítélezés.) Ha pedig az új jogi forma, a jogegységi határozat keretébe akarták volna átömlesztetni ezeket, akkor egy időhatár tűzésével felhatalmazhatták volna az új jogegységi tanácsokat, hogy egy szelektálás után, mint jogegységi határozatokat hirdessék ki és léptessék hatályba a korábbi normaanyagot. És akkor a harmadik döntési formában, a kollégiumi állfoglalásokban létező normaanyagot is áttemelhették volna ide egy szelektálás után. Mivel ez elmaradt, ám a bírói hierarchia változatlanul a Legfelsőbb Bíróság irányítása alatt maradt, így spontán módon ment végbe a jellegváltás, és a formáljogilag kötelező jogforrásokból szokásjogilag rögzített jogforrásokká váltak. Új normaanyagot mindenesetre már nem alkotnak e formákban a legfőbb bírúink, és e normák módosítása már csak a jogegységi határozatokban megy végbe.

A három elemzett, legfőbb bírói jogforráson túl találhatunk még egy negyedik jogforrási formát, ez pedig a Legfelsőbb Bíróság eseti döntéseiből megszilárduló bírósági gyakorlatokban ragadható meg. Ezen a téren az elmúlt évtizedekben jelentős változások mentek végbe. Empirikus felméréseink szerint az 1970-es években a büntetőjog területén vetődött fel viszonylag ritkán (kb. a büntető bírósági ítéletek tizedében) a törvényhelyek által nyitvahagyott jogi dilemmák eldöntésére a vonatkozó korábbi legfőbb bírói eseti határozatokban megjelenő iránymutatásra hivatkozás és döntés, míg a polgári ítéletekben ez szinte teljesen hiányzott ekkor. Ezzel szemben az 1990-es évekre már - évről-évre növekvő módon - a büntető ítéletek majd felében, míg a polgári felsőbbbírói döntések egyötödében alapítják az ítéletet a törvényi rendelkezések mellett ezekre (lásd Pokol 1999b; 200). A szankcionálás erősségét jelzi, hogy sokszor törvénysértésnek minősítik a Legfelsőbb Bíróság bírái, ha az eléjük kerülő alsóbb szintű ítéletekben nem követték a korábbi releváns eseti döntéseiket illetve az ezek köré kialakult bírói gyakorlatot. Bár egyetlen eseti döntést még nem tekintenek kötelezően követendőnek, de ha már több ilyen felsőbbbírói döntés kimondott egy normatív iránymutatást, akkor mint bírói gyakorlatot kötelezőnek tekintik azt, és szankcionálnak a Legfelsőbb Bíróság bírái az eléjük került ügyekben.

Összegezve tehát a Legfelsőbb Bíróság döntései között létező jogforrásokat a jogegységi határozatot mint írottjogilag kötelező, az elvi döntést, az irányelvet és a bírósági gyakorlatlatta szilárduló legfőbb bírói eseti döntéseket mint szokásjogilag kötelezőnek tekintett és szankcionált jogforrást kell kiemelni.

(Jogtudományi véleményekben kialakuló normatív iránymutatások jogforrási jellege) A kialakult jogdogmatikai fogalmi rendszerek és osztályozások összefoglalásait jogi tankönyvek, monográfiák és tanulmányok tartalmazzák, és ezeket nagy mértékben figyelembe

veszik a jogszabályok megalkotásánál. De ezen túl magában a jogászai szocializációban is átadásra kerülnek ezek a kategóriarendszerek, osztályozások a jogászság egészében, és a jogalkotásban résztvevő jogászok evidens módon használják ezeket. Ugyanígy az újonnan kibomló alkotmányos alapjogi réteget működtető alkotmánybírói döntések számára is fontos támpontokat jelentenek az egyes alapjogok összefüggéseit illetve az alapjogi bíráskodás átfogó kérdéseit elemző tanulmányok megállapításai a legtöbb országban, ahol van alkotmánybíráskodás.

A bírói döntés szintjére települő vizsgálódás ezek mellett azt kívánja feltárni, hogy az egyes bírói döntések kialakításánál, az absztrakt törvényhelyek adott esetre konkretizálásánál milyen szerepet játszanak a jogtudományi vélemények, iránymutatások?

A kiindulópontunknál már jelzett álláspont szerint akkor tekinthető jogforrásnak valamely normatív iránymutatást tartalmazó tényező, ha ez formáljogilag előírtan vagy szokásjogilag kényszerítő erővel ruházódik fel az eseti bírói döntés vagy más jogalkalmazói döntés kialakítására. Így a most vizsgálandó kérdés az, hogy a törvények, a precedensek, a bírói gyakorlat, az alkotmánybírói döntések mellett megjelenik-e a bírói ítéletekben a jogtudományi iránymutatásokra hivatkozás az egy-egy törvényhely által nyitvahagyott jogi dilemmák eldöntésénél, és ennek gyakorisága eléri-e azt a szintet, amikor a kényszerítő erő képzelet is társul már ehhez? Ha egy jogrendszeren belül ezt a szintet eléri a releváns jogtudományi iránymutatásokra hivatkozás gyakorlata, akkor legalábbis a bevett jogtudományi iránymutatások jogforrásnak tekintendők.

A modern jogrendszereket vizsgálva azt lehet látni, hogy nagy eltérés van ezen a téren. Több országban tilos a bírák számára a jogtudományi véleményekre hivatkozás, pl. Angliában, Franciaországban. Lengyelországban név szerint nem lehet szerzőre hivatkozni egy-egy jogtudományi vélemény felidézésénél a bírói döntésben, de releváns jogtudományi vélemények említhetők (lásd Wróblewski 1991:267). Mindenesetre nem tűnik elterjedtnek a lengyeleknél sem ez a forma. Németországban azonban nagyon gyakori a felsőbbbírói ítéletekben a felmerülő jogi dilemmák eldöntésénél a releváns jogtudományi szerzőkre és műveikre hivatkozás.

Itt kell kitérni az “uralkodó vélemény” fogalmára, mivel ez a németeknél bevett jogforrásnak tekinthető. A német bíróságok ugyanis - még a Begriffsjurisprudenz múlt századi fénykorában kialakultán - sokszor hivatkoztak döntési alapként az “uralkodó tanra” (“herrschende Lehre”) egy-egy törvényhely alkalmazása közben. Az “uralkodó tan” tiszta jogtudósi terméként és ezt reprezentáló szerző vagy szerzők azonosításával terjedt el a joggyakorlatban. Az 1900-as évektől kezdve, ahogy a fogalomjogászat és vele a tisztább jogtudósi dominancia háttérbe szorult és a felsőbbbírói jogalkotó szerepe nőtt meg velük szemben, az uralkodó tan az “uralkodó vélemény” (“herrschende Meinung”) váltotta fel. És ez már a bírói gyakorlat által befogadott jogtudósi véleményt jelzi. Ebben a formában meglehetősen gyakori ma is a németeknél a felsőbbbírói ítéletekben a “hM”-re (“herrschende Meinung”-ra) hivatkozás (lásd Drosdeck 1989). A bírói gyakorlattal felerősített jogtudósi iránymutatás tehát a gyakoriság és szokásjogi szankcionáltság miatt Németországban jogforrásnak tekinthető.

A magyar jogrendszerben - a lefolytatott empirikus vizsgálatok szerint - a jogtudósi iránymutatások nem tekinthetők jogforrásnak. A több száz felsőbbbírói döntés elemzése azt mutatta, hogy alig egy-két esetben található nálunk “jogirodalmi véleményre” hivatkozás. Új vonást jelent azonban ezen a téren a jogegységi határozatok most formálódó döntési stílusa. Itt ugyanis nagyon markánsan megjelenik a jogi dilemmák eldöntésénél a jogtudományi

körökben felmerült vélemények elemzése - konkrét szerzőkkel és művekkel - és sokszor ezek valamelyikére támaszkodva döntenek el a felmerült jogi kérdéseket. A jogegységi határozatok kis száma - alig huszonöt született a bevezetés óta eltelt két év alatt - azonban még nem tesz lehetővé megalapozott állítást ezen a téren. Am ha ez a forma lábra kap, és a Legfelsőbb Bíróság meglévő normaanyagának módosítási szükségletei felgyorsítják ezek kiadását, akkor ez a döntési stílus elterjedve egy idő után szokásjogi szankcionáltságot adhat az uralkodó jogtudományi véleményeknek a többi bírói szinten is. A Legfelsőbb Bíróság döntési stílusa ugyanis hosszabb távon minden országban meghatározza az egész bírói hierarchia döntési stílusát is.

Összegezve a jogforrások helyzetét a hazai jogrendszerben az államhatalmi normák, ezen belül elsősorban a törvények jogforrási szerepe mellett a Legfelsőbb Bíróság négy jogforrását (az írottjogi rögzítettséggel rendelkező jogegységi határozatot, és a szokásjogi rögzítettség szintjén levő elvi döntést, irányelvet valamint a bírói gyakorlattá szilárdult legfőbb bírói eseti döntéseket) kell említeni; a kifejezetten a jogalkotás szintje felé irányuló (és az eseti bírói döntések felé megállított) alkotmánybírói döntések "megfelelő" jogforrási jellegét és végül kezdődő jelleggel a jogtudományi iránymutatások jogforrási szerepét kell kiemelni.

Irodalom

Adomeit, Klaus (1986): Objektivität im Recht. In: ders.: Normlogik-

Methodenlehre - Rechtsphilologie. Duncker und Humblot, Berlin. S. 199-204

Drosdeck, Thomas (1989): Die herrschende Meinung - Autorität als Rechtsquelle. Duncker und Humblot. Berlin.

Dudás Gábor (1997): A jogértelmezés lehetőségei a magyar közigazgatási bíráskodásban. Magyar Közigazgatás 1997/10. 599-607. p

MacCormick, Neil/R. S. Summers ed.(1991): Interpreting Statutes. A Comparative Study. Dartmouth.

MacCormick, Neil/R. S. Summers ed.(1997): Interpreting Precedents. A Comparative Study. Dartmouth.

Peczenik, A./G. Bergholz (1991): Statutory Interpretation in Sweden. In: MacCormick/Summers ed.(1991): Interpreting Statutes. A Comparative Study. Dartmouth. 311-358 p.

Peschka Vilmos (1965): Jogforrás és jogalkotás, Akadémia Kiadó.

Peschka Vilmos (1995): Jogforráseleméleti problémák és az alkotmány. In: Rác Attila (szerk.): Jogforrások az alkotmányban. KGJ Budapest 1995, 13-40 p.

Pokol Béla (1989): A jog rétegei. Jogtud. Közlöny 1989/2.

Pokol Béla (1998): Jogbölcséleti vizsgálódások. (Második, bővített kiadás). Nemzeti Tankönyvkiadó.

Pokol Béla (1999): A jog szerkezete. Rejtjel Kiadó. (Új kiadás)

Pokol Béla (1999b): Felsőbírósági jogértelmezés Magyarországon. Jogtud. Közlöny 1999/11.

Pokol Béla (2000): A bírói precedensjog rétege. Magyar jog 2000/5. (Megjelenés alatt).

Ross, Alf (1929): Theorie der Rechtsquellen. Ein Beitrag zur Theorie des positiven Rechts auf Grundlage dogmenhistorischer Untersuchungen. Leipzig und Wien. Franz Deuticke Verlag.

Szabó Miklós: A jogforrás. In: Szabó M. (szerk.): Bevezetés a jog- és államtudományokba. Bibor K. Miskolc 1995, 27-52 p.)

Wróblewski, Jerzy (1991): Statutory Interpretation in Poland. In: MacCormick/Summers ed.(1991): Interpreting Statutes. A Comparative Study. Dartmouth.

Takács Péter

Valahol Európában*

A jugoszláviai háborús bűnösök pereit

Amikor az 1989-es máltai csúcstalálkozón George Bush és Michail Gorbacsov megtárgyalta Kelet-Európa demokratikus átalakulásának és a német egység lehetőségének világpolitikai összefüggéseit, még senki sem sejtette, hogy a következő fél évtizedben a kartográfusoknak mennyi dolga lesz. Nemcsak a belnémet határt kellett ugyanis kiradirozniuk, hanem számos más helyen is át kellett rajzolniuk az államok alakzatát. Mint később kiderült, a máltai csúcstalálkozón született megállapodás a jaltai rendszer hattyúdala volt: néhány évre rá megszűnt a Szovjetunió, visszanyerte függetlenségét mintegy tucatnyi ország, és - mutatva a történelmet formáló emberek kísérletező kedvét - számos olyan állam született, amely korábban sosem létezett. A kartográfusok persze a legtöbb helyen csak akkor kezdhették meg munkájukat, miután elült a fegyverek zaja.

Különösen Jugoszlávia felbomlása volt fájdalmas. Ezt az országot mesterségesen hozták létre 1918-ban, s fennállásának mintegy hetven éve alatt egyetlen politikai rendszer sem tudta elérni, hogy az ott élő népek közös hazájuknak tekintsék. Föderatív jellegű államszerkezete ellenére mindig a szétesés veszélyével kellett szembenéznie. Kivételt jelentett ez alól az a három évtized, amikor a második világháborús partizánmozgalmat szervező Josip Broz Tito személyes tekintélye és ügyesen egyensúlyozó politikája - egy kommunista intézményrendszer keretei között - hatékonyan megakadályozta a tagállamok önállósodási törekvéseit. A vörös korszakban megvalósult integráció ugyanakkor nem számolta fel a különböző régiók közötti gazdasági, s az egyes népek közötti kulturális és vallási különbségeket. Jugoszláviában a politikai határok sosem igazodtak pontosan az etnikai határokhoz - többek között azért sem, mert számos vegyes népességű terület létezett. Az itt élő népek már az elmúlt évszázadokban sok sebet ejtettek egymáson, melyeket a "jugoszlávizmus" ideológiája nem gyógyíthatott be; a csetnikek, usztrasák és a hasonló csoportok által okozott sérelmeket pedig az 1980-ban véget ért titói politika is csak a szőnyeg alá söpörte, semmint orvosolta. Ilyen előzmények után nem csoda, hogy a jaltai biztonsági rendszer megszűnésével Jugoszlávia - leírhatatlan emberi szenvedések kíséretében - egyszerűen szétesett.

A felbomlás *pro forma* azzal kezdődött, hogy 1991. június 25-én két tagköztársaság - Szlovénia (egy korábban tartott népszavazásra tekintettel) és Horvátország (a parlament kétharmados többségű döntése alapján) - kihirdette függetlenségét. Ez többek között azt jelentette, hogy hatóságaik átvették a határok és a légtér ellenőrzését, "területvédelmi erőik" pedig körbevették a szerb vezetés alatt álló szövetségi hadsereg laktanyáit. A szövetségi hadsereg erre mozgósította egységeit és megszállta a stratégiaileg fontosabb pontokat, többek között körülvette Ljubljánát. Szlovénia esetében az erődemonstrációnak és az ún. tíznapos háborúnak az Európai Közösség diplomáciai közvetítése vetett véget: az új állam - mintegy ötven ember életének árán - néhány hónap alatt ténylegesen is függetlenné vált.

Horvátország elszakadása fél évig tartott. Itt ugyanis jelentős szerb kisebbség élt (többnyire Kelet-Szlavóniában, Baranyában és Krajnában), mely - részben a múlt keserű tapasztalataira emlékezve - nem akart horvát politikai hatalom alá kerülni. A horvát rendőrök és a szerb fegyveresek között polgárháborús konfliktus tört ki, melybe a szövetségi hadsereg az utóbbiak oldalán avatkozott be: támogatta a szerb szabadcsapatokat, bombázta Zágrábot, lőtte a tengerparti Dubrovnikot és ostrom alá vette a Duna-menti Vukovárt. Az ENSZ közvetítésének köszönhetően a harcoló felek 1992. januárjában tűzszünetet kötöttek, s a nemzetközi békefenntartó erők megérkezésével Horvátország - elveszítve ugyan korábbi területének mintegy harmadát - függetlenné vált. A szerbek által lakott területeken Knin fővárossal kikiáltották a Krajnaini Szerb Köztársaságot (*Republika Srpska Krajina*), amelyet az új Jugoszlávián kívül soha senki nem ismert el. A horvát-szerb háborúban tizenötezer ember halt meg, és kétszázezer (többnyire a szerb területekről elmenekülő horvát) vált hajléktalanná. Az anyagi károkat körülbelül 20 milliárd dollárra becsülték. Vukovárt például a szerb és a horvát csapatok (egymást felváltva) teljesen szétlőtték: a tízezer épületből egy sem maradt ép, s a korábban ötvenötezres városban a háború végén kétezer civil élt.

A legkegyetlenebb háború 1992 áprilisában kezdődött Bosznia-Hercegovinában. Etnikai és vallási szempontból e tagköztársaság népessége igen megosztott volt: 44% bosnyák (muzulmán), 31% szerb (ortodox) és 17% horvát (többnyire katolikus) élt itt - a városokban vegyesen, a falvakban többnyire elkülönülten, de egymással nem összefüggő területeken. A törékeny egyensúlyt egy kollektív elnökség biztosította, melyben az egyes nemzetek képviselői (3-2-2) vétójoggal rendelkeztek. Alija Izetbegović köztársasági elnök javaslatára a bosnyák és horvát politikusok - nem törődve a szerb vétójoggal - a Jugoszláviától való elszakadás kérdésében 1992 elejére népszavazást írtak ki. E referendum eredményeként, melyet a szerbek egyébként bojkottáltak, az állam vezetői 1992. március 3-án függetlennek nyilvánították Boszniát. Az ország fővárosa a vegyes népességű Szarajevó lett. A szerbek ekkor autonóm körzeteket hoztak létre, s kikiáltották a Boszniai Szerb Köztársaságot (*Srpske Republike Bosne i Hercegovine*). Ennek az államszerű képződménynek a Szarajevótól mintegy húsz kilométerre fekvő Paléban 65 képviselővel saját "parlamentje" volt (mely többnyire katonai vezetőkkel állt), elnöke a hazafias verseket író pszichiáter, Radovan Karadžić lett, hadseregének parancsnoki teendőit pedig Ratko Mladić tábornok látta el. E hadsereg létszáma (körülbelül 80-100 ezer fő) megközelítette a hivatalos bosnyák államét (110 ezer fő), technikai felszereltsége pedig (300 tank, 180 páncélozott autó, 480 ágyú, 30 rakétavető, 50 repülőgép, 36 helikopter és 8 föld-föld rakéta) mintegy háromszorosan felülmúlta azt. Igen sok Szerbiából érkező önkéntes támogatta, s a még Boszniában állomásozó szövetségi hadseregen keresztül állítólag az "anyaországból" látták el munícióval és utánpótlással is. A politikai elemzők feltételezése szerint a szerbek hosszú távú célja a három szerb "köztársaság" egyesítésével egy ún. Nagy-Szerbia létrehozása volt. Eszerint Karadžić csupán Szerbia első számú vezetőjének, Slobodan Miloševićnek volt az embere. Mladić hadserege - a szerbek "iszlám agresszivitással" szembeni védelmére hivatkozva - néhány héten belül ellenőrzése alá vonta az ország területének kétharmadát. A boszniai horvátok ugyancsak alapítottak egy "államot" Herceg-Boszna Horvát Közössége (*Hrvatska Zajednica Herceg-Bosne*) néven, melynek nem volt ugyan "parlamentje", de Mate Boban személyében volt "elnöke", valamint egy kb. 50 ezer fős hadserege, amit sokak szerint Horvátországból támogattak, formálisan azonban a Horvát Védelmi Tanács (HVO), illetőleg Milivoje Petković tábornok irányítása alatt állt. A bosnyák katonai erőket állítólag a muzulmán világból látták el fegyverrel. Mindhárom hadseregnek számos "különleges alakulata" volt, melyek lazán kötődtek a vezérkarokhoz, s gyakorlatilag szabadcsapatokként

tevékenykedtek. A legismertebb a szerb *Panteri* (Párducok) volt, amit egy bizonyos Arkan kapitány - Zeljko Ražnjatović - vezetett.

A "területfoglalások" során a bosnyák és a horvát erők eleinte szövetségben álltak, később azonban közöttük is ellentétek alakultak ki. A boszniai háborúban így mindenki harcolt mindenki ellen, s miközben a politikai megoldást célzó diplomáciai tárgyalások eredménytelenül folytak, a szembenálló felek egyre kegyetlenebb módszereket alkalmaztak. A fő cél a homogén nemzetiségi területek kialakítása volt, amit "etnikai tisztogatásokkal" kívántak elérni. Ezzel az eufémisztikus kifejezéssel arra szoktak utalni, hogy ha valamelyik fél elfoglalt egy területet, az ott élő más nemzetiségű lakosságot gyűjtőtáborokba zárta, elűldözte vagy megölte. Ebben különösen a szerb csapatok jártak élen, a "balkáni gyűlöletspirál" következtében azonban ellenfeleik sem maradtak ártatlanok. A szerbek leghírhedtebb vesztőhelye Prijedor és Banja Luka között található keratermi és omarskai, a bosnyákoké pedig a Szarajevóhoz közeli tarcini tábor volt. Hasonló táborok másutt is működtek, így például a Konjic melletti Celebićiben, a Száva menti Brčkonál, valamint Trnopoljében és Bosanski Šamacban. E gyűjtő- és internálótáborokban - melyeket az ott uralkodó viszonyok és elkövetett kegyetlenségek miatt az európai közvélemény koncentrációs táboroknak nevezett - több tízezer ember vesztette életét. Miközben a nemzetközi ellenőröknek néhány szabályszerűen berendezett és működtetett menekülttábor mutatott meg, másutt éhezették, verték, kínozták és gyilkolták a foglyokat. Előbb-utóbb persze sok mindenre fény derült; a szerbek sušicai tábora például úgy vált ismertté, hogy egy dezertált őr, Pero Popović a nyugati sajtónak adott interjúiban beszámolt az ott történekről. Így derült ki az is, hogy e tábor - melynek parancsnoka Dragan Nikolić, a boszniai szerb "titkosrendőrség" tagja (ismertebb nevén "a Jenki") volt - 1992. szeptember végéig Mile Jacimović, a közelben állomásozó jugoszláv szövetségi hadsereg egyik őrnagya "felügyelte". A moszlim foglyokat egy ipari hangárban gyűjtötték össze, ahol az ittás táborparancsnok minden éjszaka találomra kiválasztott, majd kivégzett közülük néhányat. A táborokban és a győztes csaták után nők és fiatal lányok százait erőszakolták meg, gyakran csoportos nemi erőszak keretében. A harcok során egy-egy kisebb falu polgári lakosságát teljesen kiirtották, s a halottakat tömegsírokban hantolták el. Az egyiket később a Srebrenica melletti Čerskánál fedezték fel. E környéken ma is léteznek feltáratlan tömegsírok, s számuk állítólag meghaladja a százat. Azt is feltételezik, hogy a srebrenicai vérengzést - melynek során egyes információk szerint egy nap alatt háromezer ember halt meg - Ratko Mladić irányította (akit egyébként külföldi újságírók ugyanebben az időben többször láttak békésen társalogni Tom Karremans alezredessel, a környéken tartózkodó ENSZ-békefenntartók vezetőjével). A srebrenicaihoz hasonló, bár annál kevesebb áldozatot követelő öldöklésekre került sor Goraždénál, Fočánál, Višegradnál, a Lašva folyó völgyében, valamint Brčkonál is, mely Karadžić szerint "jellegzetesen szerb város", noha az 1991-es népszámlálási adatok szerint a 88 ezer lakosból 44 % volt bosnyák, 25 % horvát, 20 % pedig szerb. Gyakran azért hurcoltak el lakóhelyükről civileket, hogy túszként használják, vagy hadifoglyokra cseréljék őket. A nagyobb városokban orvlövészek tevékenykedtek, hogy bizonytalanná tegyék az ott lakók életét és menekülésre ösztönözzék őket. A téli hidegben százezrek éheztek és maradtak ruha nélkül, s a katonák nem kímélték a gyermekeket sem. A szerb csapatok sokszor megakadályozták, hogy a nemzetközi segélyszállítmányok eljussanak a bosnyák területekre; 1994-ben például a Szarajevó körüli hegyekből gránáttal lőtték a segélycsomagokért sorban állókat.

Boszniában tehát a titói vörös korszakot fekete követte, s a második világháború után ez az öldöklés volt az európai történelem legnagyobb tragédiája: három év alatt 200 ezer ember halt meg, s mintegy 2 milliónak kellett elhagynia otthonát. Az anyagi károkat 80 milliárd dollárra becsülték. A vérontásnak az 1995 végén tartott daytoni konferencián elfogadott megállapodás

vetett véget, mely egyebek mellett a béke nemzetközi katonai erőkkel való biztosításáról is rendelkezett.

A boszniai háború idején más fontos eseményekre is sor került. 1992 tavaszán ténylegesen is önállóvá vált a függetlenségét már 1991. november 20-án kihirdető Macedónia. Ez volt egyébként az egyetlen tagköztársaság, mely békés módon tudta elhagyni az egykori Jugoszláviát - állítólag azért, mert Mladić, akinek felesége macedón, megtagadta a fegyveres beavatkozásra vonatkozó parancs végrehajtását. 1992. április 27-én kikiáltották a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, mely két tagállammal (Szerbia és Montenegró) és két korlátozottan autonóm területtel (Vajdaság és Koszovó) rendelkezik. Gyakran Kis-Jugoszláviának nevezik, bár a nemzetközi közösség nem ismeri el Jugoszlávia jogutódjaként. A boszniai szerb hadsereg támogatása miatt az ENSZ még 1992. májusában kereskedelmi embargót rendelt el ellene, szeptemberében pedig a Közgyűlés kizárta tagjai sorából. A bajok forrását egyesek a Balkán történeti hagyományaiban, mások a szerb nemzeti karakterben vagy a többséget hatalmába kerítő nacionalizmusban, ismét mások pedig ennek "hangszerelőjében", Slobodan Milošević személyében látják. E kommunistából lett populista népszerűt - aki a nyolcvanas évek elején egy belgrádi bankban dolgozott (s a romantikus elképzelések szerint ma is jól bánik a külföldi bankszámlákkal) - a hatalom megszállott "technokratájának" tekintik. Előbb Szerbia, majd Jugoszlávia köztársasági elnöke lett, s a délszláv háborúk különböző szálai nagy valószínűség szerint az ő kezében futottak össze. Sokan annak ellenére is "diktátornak" tartják, hogy választások révén került jelenlegi pozíciójába, s a többség demokratikus úton akár el is mozdíthatná.

A negyedik jelentősebb háború 1995 májusában tört ki, amikor a megerősödött Horvátország egy gyors akcióval lerohanta Krajínát. A két napig tartó harci cselekmények következményeként mintegy 150 ezer szerb - a "Krajínai Szerb Köztársaság" lakosságának kétharmada - menekült el otthonából, többnyire Szerbiába, ahonnan egy részüket a Vajdaságba és Koszovóba telepítették. A horvát csapatok egyes helyeken a menekülők közé lőttek; utóbb azt állítva, hogy fegyveresek voltak közöttük, akik rájuk támadtak.

Az ötödik jugoszláviai háborút a mintegy 90%-ban albánok lakta Koszovó önállósodási törekvése váltotta ki 1998 végén. E törekvések láttán a szerb vezetés korlátozta a korábban is részleges autonómiát és a kisebbségi jogokat, amire viszont az albánok fegyveres alakulatokat kezdtek szervezni. A belgrádi vezetés ekkor - a rend fenntartására és az "ösi szerb föld" védelmére hivatkozva - Koszovóba küldte a szövetségi hadsereget, melynek egységei megtorló és megfélemlítő akciókba kezdtek. A hadsereget több félkatonai szabadcsapat támogatta, akik albán családok ezreit űzték el otthonukból. A világ közvéleménye egy második boszniai háborútól tartott, s a nemzetközi közösség 1999 tavaszán katonai eszközökkel is beavatkozott a konfliktusba: a NATO bombázni kezdte Kis-Jugoszláviát. A bombázásokra a szerb hadsereg az elnyomó akciók fokozásával válaszolt, aminek eredményeként albánok százezerei menekültek el szülőföldjükről a környező országokba. E sorok írásakor [1999. május 31-én] még nem tudható, hogy a konfliktus mikor és hogyan ér véget.

Itt tart ma Jugoszlávia felbomlása, mely talán még mindig nem ért véget. Az elmúlt nyolc év folyamán Európának olyan jelenségekkel kellett (újból) szembenéznie, amelyeken civilizációs öntudata szerint már túllépni látszott: "etnikai tisztogatás", "szabadcsapatok", "orvlövészek", "koncentrációs táborok", "tömegsírok". Egyes becslések szerint 1991 és 1999 között

egymillió ember halt meg, s mintegy ötmillió menekült el lakóhelyéről. Az éhenhalt gyermekek, a megerőszkolt nők és a hegyekben megfagyott öregek pontos számát senki sem ismeri.

A nemzetközi közösség különböző szereplői - így az ENSZ, az Európai Közösség, a NATO és az EBEÉ (majd EBESZ) - több alkalommal is megpróbáltak beavatkozni a válságba: Szerbia ellen kereskedelmi embargót rendeltek el, Szarajevót és más boszniai városokat "védett területté" nyilvánították, élelmiszer- és gyógyszersegélyeket küldtek, diplomáciai közvetítést vállaltak és katonai erőkkel próbálták biztosítani a részleges megállapodásokat. Ám rendszerint késlekedve, bizonytalankodva és összehangolatlanul cselekedtek, aminek több oka volt. A legfontosabb talán az, hogy a jaltai rendszer megszűnése után nem jött létre hatékony nemzetközi biztonsági rendszer, s a nagyhatalmak - valószínűleg látva a közép-európai befolyási övezeteik átrendeződését is - sokáig húzódoztak a legfájdalmasabb lépés, a katonai beavatkozás megtételétől. E lépést végül is nem az ENSZ, hanem a NATO tette meg, ezért jogszerűségét sokan vitatják: ellenzői arra hivatkoznak, hogy a nemzetközi jog nem engedi meg a fegyveres erő alkalmazását a Biztonsági Tanács felhatalmazása nélkül; helyeslői pedig azt állítják, hogy a humanitárius szükséghelyzet alkalmasint igazolhatja az állami szuverenitás korlátozását.

A jugoszláviai konfliktus kapcsán mindazonáltal az Egyesült Nemzetek Szervezete sem tétlenkedett. A Biztonsági Tanács 1991 és 1993 között számos határozatban foglalkozott a válsággal: elítélte a humanitárius nemzetközi jog megsértését, és úgy ítélte meg, hogy a háborúk veszélyeztetik a nemzetközi békét és biztonságot. Erre tekintettel az 1993. február 22-én elfogadott 808. számú határozatában - az ENSZ Alapokmány VII. fejezetére utalva - kifejezésre juttatta egy nemzetközi büntetőtörvényszék felállításának szándékát, és felkérte a főtitkárt alapokmányának kidolgozására. Három hónappal később, 1993. május 25-én, a 827. számú határozatával létrehozta azt a Nemzetközi Törvényszéket (*International Tribunal*, gyakran használt nem hivatalos elnevezéssel: *International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia; ICTY*), melynek feladata a humanitárius nemzetközi jogot súlyosan sértő cselekedetek elkövetőinek megbüntetése, amennyiben azokra a volt Jugoszlávia területén 1991. január 1. és a Biztonsági Tanács által később meghatározott időpont között került sor. Ezen időpont meghatározására még nem került sor. A törvényszék Hágában működik. Alapokmányát - mely rendelkezik joghatóságáról, megállapítja felépítését és eljárásának főbb szabályait, valamint meghatározza a büntetendő cselekedetek körét - a Biztonsági Tanács fogadta el a 827. (1993) számú határozat mellékleteként. A részletes eljárási és bizonyítási szabályokat az alapokmány felhatalmazása alapján maguk a bírók alkották meg 1994-ben, illetőleg módosították később több alkalommal, legutóbb 1998-ban.

A törvényszék létrejöttének rendkívüli jelentősége a nemzetközi jog, az emberi jogok, valamint a büntetőjog terén első pillantásra is nyilvánvaló: Nürnberg óta ez az első eset, amikor háborús bűncselekmények elkövetőit egy nemzetközi fórum vonja felelősségre.

A hágai törvényszék persze több szempontból különbözik a nürnbergitől. Így mindenekelőtt abban, hogy *polgári* testület, míg a nürnbergi katonai bíróság volt; nem szabhat ki halálbüntetést, míg a nürnbergi megtehetette azt; s csak az *egyéni* felelősség kérdését vizsgálja, szemben a nürnbergi eljárással, melynek során a kollektív bűnösség kérdései is felvetődtek. Fontos különbség az is, hogy az alapítókmány szerint a háború indítása nem büntetendő, csupán a *hadviselés módja* az. Továbbá: amíg Nürnbergben a vádlott felelőssége távollétében

is megállapítható volt, addig Hágában az *in absentia* eljárás tilalma érvényesül; s amíg a II. világháború utáni ítéleteket nem lehetett megfellebbezni, addig Hágában fellebbezésre és felülvizsgálatra is mód van. Lényeges eltérés az is, hogy Nürnbergben - ahogy mondani szokták - a győztesek szolgáltattak igazságot, Hágában pedig a nemzetközi közösség egészének nevében járnak el. A hágai törvényszéknek - az ENSZ főtitkára szavaival élve - "politikai megfontolások nélkül" kell működnie, s bíráskodási tevékenységében nincs alárendelve a Biztonsági Tanácsnak.

A büntetendő cselekedetek körét az alapokmány a genfi és a hágai jogra, az ún. genocídium-egyezményre, valamint a nürnbergi gyakorlatra tekintettel négy fő csoportban határozza meg. A Nemzetközi Törvényszék olyan személyek ellen jogosult eljárni, akik (a) szándékos emberöléssel, kínzással vagy embertelen bánásmóddal; szenvedés, illetőleg súlyos testi vagy lelki sérelem szándékos okozásával; vagyontárgyaknak a katonai szükségletek által nem indokolt, jogtalan és önkényes elpusztításával vagy eltulajdonításával; hadifoglyok vagy polgári személyek ellenséges haderő szolgálatába kényszerítésével, illetőleg a pártatlan és szabályszerű tárgyaláshoz való joguktól történő szándékos megfosztásával; végül polgári személyek jogellenes kitoloncolásával, bebörtönzésével vagy túsul ejtésével "súlyosan megsértik" az 1949-es *genfi egyezmények* rendelkezéseit. A törvényszék jogosult eljárni azok ellen is, akik (b) megsértették a *háború jogát és szokásait*. Az alapokmány az e körbe tartozó cselekmények körét (az erre való utalás nélkül) az 1907-es hágai egyezményből és annak mellékleteiből vette át, s úgy fogalmazott, hogy az ilyen jellegű szabályszegés magában foglalja a városok és falvak önkényes vagy katonai szükségletek által nem indokolt pusztítását és lerombolását; a vallási, oktatási, művészeti és tudományos célú intézmények szándékos megkárosítását; a köz- és a magántulajdon fosztogatását; valamint az olyan fegyverek alkalmazását, amelyeket szükségtelen szenvedés okozására fejlesztettek ki. Mivel a hágai jog lényegében szokásjogi jellegű, a háború jogának megsértése - az alapokmány szavaival - "magában foglalja" e magatartásokat, de "nem korlátozódik kizárólag ezekre". A büntetendő cselekmények harmadik csoportját (c) a *népirtás*, illetőleg az arra irányuló szövetkezés, az arra való felbujtás, annak kísérlete, vagy az abban való bűnrészesség jelenti. Népiirtást az követ el, aki valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával megöli a csoport tagjait, vagy súlyos testi, illetőleg lelki sérelmet okoz számukra; a csoportra megfontolva olyan életfeltételek erőszakol rá, amelyek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése; olyan intézkedéseket tesz, amelyek megakadályozzák a csoporton belüli születéseket; valamint erőszakos módon más csoporthoz viszi át a csoport gyermekeit. E bűncselekmények meghatározásakor az alapokmány (külön utalás nélkül) az 1948-as genocídium-egyezmény szövegét vette át. Végül, a törvényszék jogosult eljárni (d) az *emberiség elleni bűncselekmények* elkövetői ellen, vagyis felelősségre vonhatja az olyan személyeket, akik "nemzetközi vagy belső, fegyveres konfliktus során" a polgári lakosság ellen meghatározott bűncselekményeket követtek el; így embereket megöltek, kitoloncoltak, leigáztak, bebörtönöztek, kínoztak, megerőszakoltak, illetőleg politikai, faji vagy vallási alapon üldöztek. Az emberiség elleni bűncselekmények ilyen meghatározása csak annyiban tér el a nürnbergi törvényszék alapokmányát jelentő Londoni Kartától, amennyiben megkívánja a fegyveres konfliktus során való elkövetést, de a bűncselekmény bizonyításához nem követeli meg az azzal való összefüggés meglétét (s e vonatkozásban tulajdonképpen a Szövetségi Ellenőrző Tanácsnak a Nürnberg utáni perek alapjául szolgáló egyik rendelkezését követi).

E bűncselekményekért nemcsak az felel, aki elkövette azokat, hanem az is, aki megtervezte, előkészítette, megparancsolta, aki megtervezésükhöz, előkészítésükhöz, illetőleg végrehajtásukhoz segítséget nyújtott, vagy azok elkövetésére mást felbujtott. A "parancsra

tettem" és a "tettet más követte el" jellegű védekezés lehetőségét az alapokmány a 22-es csapdájára emlékeztető módon zárja ki. Egyfelől kimondja, hogy nem mentesül a felelősség alól, aki előjárója vagy kormánya parancsának megfelelően járt el (bár ez enyhítő körülményként figyelembe vehető), másfelől pedig úgy rendelkezik, hogy ha a bűncselekményt alárendelt személy követte el, az nem menti fel előjáróját, amennyiben "tudta, vagy tudnia kellett volna, hogy alárendeltje ilyen bűncselekmény elkövetésére készül vagy azt már véghezvitte", és a cselekmény megelőzése vagy az elkövető megbüntetése végett elmulasztotta megtenni "a szükséges és indokolt intézkedéseket".

A Nemzetközi Törvényszéknek az egyes nemzeti bíróságokkal párhuzamos, de azokéval szemben elsődleges joghatósága van, ami azt jelenti, hogy az eljárás bármely szakaszában kérheti az utóbbiakat egy már megkezdett ügy átengedésére. Az államok továbbá - fogalmaz az alapokmány - "kötelesek együttműködni" a törvényszékekkel, s teljesíteniük kell a tanúk kihallgatására, okiratok átadására, személyek felkutatására, letartóztatására és átadására vonatkozó jogsegélykérelmét. Erre egyébként a Daytoni egyezményt aláíró államok a békeszerződésben külön is kötelezettséget vállaltak. A kiszabott szabadságvesztést - mely akár életfogytig is tarthat - az erre jelentkező és a törvényszék által kiválasztott államban hajtják végre, amennyiben börtönviszonyai megfelelnek a nemzetközi egyezményekben előírt követelményeknek. Ilyen hajlandóságot eddig a Svédország, Norvégia, Finnország, Olaszország, valamint (nyilvánvalóan vallási-politikai okból, ám a törvényszék tisztviselői által nem kitörő lelkesedéssel fogadva) Pakisztán és Irán jelzett.

A vádolt személyek kiadását Jugoszlávia valamilyen ürüggyel eddig szinte mindig megtagadta, bár korábban e téren Bosznia-Hercegovina és Horvátország sem mindig jeleskedett, a "Boszniai Szerb Köztársaság" pedig még hamis papírokat is kiállított számukra. A kiadási kérelem megtagadása esetén a törvényszék csak annyit tehet, hogy formálisan értesíti a Biztonsági Tanácsot; miként ezt akkor tette, amikor Radovan Karadžić egy ideig állítólag Kis-Jugoszlávia területén tartózkodott. A nemzetközi közösség egyéb szervei persze más módon is nyomást gyakorolhatnak az egyes államokra: Horvátország magatartása például akkor változott meg - s a rossz nyelvek szerint ekkor adta ki a boszniai vérengzések egyik mellékszereplőjét, Zlatko Aleksovskit -, amikor sejtették vele, hogy ha nem működik együtt Hágával, esetleg nem kapja meg a megígért mintegy félmilliárd dollárnyi hitelt. Az egyes Jugoszláv utódállamok egyébként sokáig szerették volna "saját szervezésben" lebonyolítani a felelősségre vonást, s köztörvényes bűncselekmények miatt mind Szerbiában, mind Boszniában elítéltek olyan személyeket, akiknek magatartása az alapokmány szerint másként minősülne. Az ilyen eljárásoknak olykor az volt a céljuk, hogy megvédjék az illetőt a nemzetközi büntetőjogi felelősségre vonástól, ami persze ellentétes az alapokmánnyal, s annak alapján nem jelenti a nemzetközi jogi felelősségre vonás elmaradását. A nemzeti (állami) bíróságok általi felelősségre vonásnak ugyanakkor - az alapokmányban meghatározott feltételek megléte esetén - nincs nemzetközi jogi akadálya. A jugoszláv utódállamokban folyt eljárásokon kívül eddig három ilyen perre került sor. Novislav Đajićnak egy müncheni bíróság előtt kellett azért felelnie, mert egy szerb szabadcsapat tagjaként Foča mellett 1992-ben részt vett 27 muzulmán kivégzésében és 14 másik (máig) ismeretlen helyre való elhurcolásában. 1993-ban Németországba távozott, ahol 1996-ban letartóztatták, s vádat emeltek ellene emberölés és népiirtás miatt. Nikolo Jorgićnak 22 muzulmán kivégzéséről egy düsseldorfi bíróság előtt kellett számot adnia; egy G. nevű személyt pedig a svájci Lausanneban vontak felelősségre a jugoszláviai harcok során tanúsított magatartásáért. Az utódállamok vezetői körében jellegzetes attitűd, hogy mindig csak a másik ország polgárait szeretnék megbüntetni vagy Hágában látni. Ez egy időben kölcsönös feljelentgetésekhez vezetett: Muhamed Šaćirkeji egykori bosnyák belügyminiszter például Slobodan Miloševićet vádolta

azzal, hogy közvetlenül is felelős a boszniai vérengzésért; a "Boszniai Szerb Köztársaság" vezetői Alija Izetbegović ellen szóló dokumentumokat adtak át a törvényszék főügyészének; a "Krajnai Szerb Köztársaság" egykori elnöke, Milan Martić a horvát köztársasági elnök, Franjo Tuđman ellen vádaskodott, Tuđman pedig Martić ellen tett "feljelentést".

Az alapokmány szerint a Nemzetközi Törvényszéknek három szervezeti egysége van: az első fokon, illetőleg fellebbviteli fórumként eljáró *bírói tanácsok*, a *főügyész*, valamint a *hivatal*.

Az eredetileg tizenegy, jelenleg tizennégy bíró első fokon három, másodfokon pedig öttagú tanácsokban jár el. A bírókat az ENSZ Közgyűlése választja négy évre azon "nagy erkölcsi tekintélyű, pártatlan és becsületes személyek" köréből, akik hazájukban megfelelnek a legmagasabb bírói tisztség betöltéséhez megkívánt követelményeknek. 1993-ban a Közgyűlés egy amerikai, egy ausztrál, egy Costa Rica-i, egy egyiptomi, egy francia, egy kanadai, egy kínai, egy olasz, egy malajziai, egy nigériai, egy olasz és egy pakisztáni bírót választott meg. A törvényszék elnöke az olasz Antonio Cassese volt. 1997-ben hét új bírót választottak és négyet újraválasztottak, 1998-ban pedig - a munkaterhek növekedésére tekintettel - a Biztonsági Tanács felemelte a bírók számát, hogy egy harmadik első fokú tanács is működhessen a korábbi kettő mellett. Jelenleg a törvényszék tagja a marokkói Mohamed Bennouna, az olasz Antonio Cassese, a francia Claude Jorda, az ausztrál David Anthony Hunt, a brit Richard George May, az amerikai Gabrielle Kirk McDonald, a zambiai Florence Ndepele Mwachande Mumba, a kolumbiai Rafael Nieto Navia, az egyiptomi Fouad Abdel-Moneim Riad, a jamaicai Patrick Lipton Robinson, a portugál Almiro Simoes Rodrigues, a guyanai Mohamed Shahabuddeen, a malajziai Lal Chand Vohrah és a kínai Tieya Wang. Az elnöki tisztséget Gabrielle Kirk McDonald tölti be, helyettese Mohamed Shahabuddeen. Az első fokú és a fellebbviteli tanácsok tagjai rendszeresen váltják egymást. E rotációs rendszer helyességét egyesek vitatják, mondván: egy rendszerint első fokon ítélező, de kivételesen fellebbviteli ügyben is eljáró bíró nem könnyen bírálja felül kollégái ítéletét, mert attól tart, hogy legközelebb az ő döntését is könnyebben megváltoztatják.

A főügyészt - akinek feladata a törvényszék elé állítandó személyek felkutatása és vád alá helyezése, s akit munkájában több tárgyaló ügyész segít - a Biztonsági Tanács nevezi ki négy évre. Szolgálatának letelte után újra kinevezhető; erre azonban eddig nem került sor, mert a tisztség első viselői (a venezuelai Ramón Escovar-Salamon és a dél-afrikai Richard J. Goldstone) idő előtt lemondtak. A főügyészi feladatokat 1996 októberétől a kanadai Louise Arbour látja el. Arbour asszony sokkal agilisabb elődeinél (amikor átvette hivatalát hét vádlott volt őrizetben, jelenleg huszonöt), s módosította a vádemelés politikáját is: a mellékszereplők helyett a szervezők és a magas rangú parancsnokok, illetőleg a rendkívül brutális tettek elkövetőinek felelőssége vonására törekszik.

A törvényszék hivatali apparátusa 1993-tól kezdődően - dacolva a nemzetközi közvélemény bírálataival is - folyamatosan bővül. 1993-ban a bírók mellett összesen egy-két jogi előadó és négy szerződéses titkárnő dolgozott. Négy évvel később - amikor még csak egy ítélet született, s az is beismerő vallomás alapján - a személyzet létszáma 362 volt. Jelenleg 729 hivatalnok (jogi előadó, elemző, vizsgáló, sajtóreferens, tolmács), 14 kisegítő alkalmazott és 24 gyakornok dolgozik a hágai épületben. A költségvetés hasonló ütemben emelkedett: a törvényszék működése 1993-ban 276 ezer, 1994-ben 10 millió, 1997-ben mintegy 50 millió, 1999-ben pedig 94 millió dollárjába került az ENSZ-nek. Ezen kívül számos állam és nemzetközi szervezet támogatta a hágai intézményt közvetlen pénzbeli és tárgyi

adományokkal (többek között számítógépekkel); 1997-ben például 8 millió dollár értékben. Ha azt vesszük, hogy e sorok írásakor egyetlen olyan személy tölti jogerős szabadságvesztés-büntetését, akit Hágában ítélték el, akkor jogosnak tűnik a felvetés, hogy a törvényszék kissé drágán működik. Az efféle bírálatokban ugyanakkor van egy kis túlzás is, hisz az elmúlt hat évben a törvényszéknek számos feladatot kellett megoldania; például elfogadta eljárási rendjét, több ügyben megkezdte vagy már be is fejezte a bizonyítást, helyi irodákat nyitott az egykori Jugoszlávia területén, megállapodásokat kötött egyes államokkal az ítéletek végrehajtására vonatkozóan, és így tovább. A fő probléma mindazonáltal éveken át az volt, hogy a jugoszláv hatóságok nem, vagy csak nehézkesen működtek együtt a főügyessel, ezért nem volt vádlott, akinek az ügyét meg lehetett volna tárgyalni. Működésének első két évében például egyetlen őrizetbe vett vádlottja sem volt. E helyzet az elmúlt két évben jelentősen megváltozott. Sokat mond e tekintetben azon napok száma, amit a bírók tényleges ülésével töltöttek: ez 1994-ben három, 1995-ben huszonegy, 1996-ban százharmincegy, 1997-ben pedig százhetvenhat nap volt.

A főügyészek hat év alatt 89 személy ellen emeltek nyilvánosan vádat, összesen 26 vádiratban. Közöttük van Radovan Karadžić, Ratko Mladić és Milan Martić, valamint Ivica Rajić és Blagoje Simić, akik ellen a törvényszék nemzetközi elfogatóparancsot (*international arrest warrants*) adott ki. Jelenleg mind az öten szabadlábon vannak. Hasonló módon körözik Dragan Nikolićot, a sušicai tábor parancsnokát, valamint a vukovári vérengzés három felelősét, Mile Mrkšićet, Veselin Šljivančanint és Miroslav Radićot is. Az egykori Jugoszláv Néphadsereg e magas rangú tisztjeit (egyikük jelenleg nyugdíjas, másikkuk "üzletember", a harmadik pedig továbbra is katonaként szolgál valahol) azzal vádolják, hogy - a vukovári polgármesterrel, Slavko Dokmanovićtal együtt - 1991-ben ők irányították a vukovári kórház 260 betegének és dolgozójának a közeli Ovčara-birtok ra történt elhurcolását, ottani megkínzását és legyilkolását. Rajtuk kívül a vádiratokban - többek között - Duško Sikirića, Vinko Martinović, Radomir Kovać, Radovan Stanković, Zoran Marinić, Dusan Knezević, Dragan Fustar, Zoran Vuković, Zeljko Meakić, Gojko Janković, Ranko Cesić, Damir Došeć, Janko Janjić, Mladen Naletilić, Momcilo Gruban, Dragan Zelenović, Goran Borovnica, Dragan Kulundzija, Dragoljub Prcac, valamint Nenad és Predrag Banović neve szerepel. Vádolják továbbá Zeljko Ražnjatovićot, *alias* Arkan kapitányt, aki először Kelet-Szlavóniában, aztán Boszniában védte a szerb érdekeket, s a híradások szerint 1999 tavaszán Koszovóban tevékenykedett. A legújabb fejlemény, hogy 1999. május végén - Jugoszlávia NATO általi bombázásának napjaiban - (nyilvánosan) vád alá helyezték Slobodan Miloševićet és négy másik jugoszláv vezetőt.

Több személy ellen egyébként a főügyész úgy emelt vádat, hogy nem hozta nyilvánosságra (*sealed indictment*). Ilyenkor bírói jóváhagyással nemzetközi elfogatóparancsot adnak ki, s a vádat csak ennek foganatosítása után közlik nyilvánosan. E különleges megoldást - melynek jogszerűségét egyesek vitatják - azért vezették be, hogy a vádemelésről értesülve a körözött személy ne rejtőzhessen el. Alkalmazása néhány esetben problémákhoz is vezetett. Simo Drljača például a vádról - állítólag - mit sem tudva megpróbált ellenállni az őt letartóztatni akaró IFOR-katonáknak, akik lelőtték. A vukovári Slavko Dokmanovićot pedig, akit a szerbek nem adtak ki Hágának, egy Horvátországban működő UNTEAS-egység gyakorlatilag törbeccsalta, és a szerb-horvát határon fogta el. Dokmanović ügyvédje azon az alapon vitatta e lépés jogszerűségét, hogy a békefenntartók e csoportjának csak horvát területen lett volna joga lépéseket tenni letartóztatása érdekében.

A nyilvánosságra hozott esetekben bizonyítási nehézségek vagy más okok miatt 18 fő vonatkozásában utóbb elejtették a vádat; téves azonosítás miatt pedig 2 személy letartóztatását szüntették meg. Négy vádlott (Stipo Alilović, Djorđe Dukić, Slobodan Miljković és Simo Drljača) letartóztatása előtt meghalt, egy (Milan Kovačević) a hágai fogdában szívrohamot kapott; Slavko Dokmanović pedig 1998-ban öngyilkos lett. Jelenleg hatvanhárman állnak vád alatt. Közülük huszonöten (többek között Dragoljub Kunarać, Radislav Krstić, Miroslav Tadić, Simo Zarić, Miroslav Kvočka, Mlado Radić, Zoran Zigić, Milojica Kos, Milorad Krnojelac, és Stevan Todorović) egy hágai börtön elkülönített celláiban várják tárgyalásuk kezdetét vagy az ítélethozatalt; egyikük (Milan Simić) betegségére tekintettel szabadlábon, egy másikuk (Tihomir Blaškić) pedig háziőrizetben van. A letartóztatásokat eddig részben Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Németország és Ausztria nemzeti hatóságai, részben a nemzetközi békefenntartók foganatosították, több vádlott azonban önként jelentkezett. Ezt először - és meglehetősen nagy sajtónyilvánosság mellett - Tihomir Blaškić tette meg 1996 áprilisában, akit később mások is követtek, például a Kordić, Kupreškić és Čerkez ügyek vádlottjainak többsége. Állítólag abban bíznak, hogy a főügyész nem tudja majd bizonyítani az ellenük felhozott vádakát.

Az első fokú tanácsok 1999. május 31-ig öt ügyet zártak le; négy alkalommal bizonyítási eljárás után, egy esetben beismerő vallomás alapján hoztak ítéletet. Az öt ügyben hét vádlott büntetőjogi felelősségét állapították meg, egyet pedig felmentettek. Az ítéletek közül mindeddig egy emelkedett jogerőre - az, ami beismerő vallomás alapján született.

A legismertebb hágai perben Duško Tadićnak kellett tetteiért felelnie. Tadićot 1994-ben tartóztatták le Németországban, ahol eljárást is indítottak ellene, a hágai főügyész kérésére azonban Németország - a szükséges jogszabályok megalkotása után - 1996-ban átengedte a joghatóságot a Nemzetközi Törvényszéknek. Képviselője ezt a törvényszék alapokmánya által is megfogalmazott *non bis in idem* elvére hivatkozva kifogásolta, mondván: az eljárás Németországban már megkezdődött. A panasszal kapcsolatban azonban az eljáró tanács úgy foglalt állást, hogy a többszöri eljárás tilalmát kimondó szabály az adott esetben azért nem alkalmazható, mert a nemzetközi törvényszéknek a nemzeti bíróságokkal szemben elsődleges joghatósága van, s Tadićot a német bíróság még nem ítélte el. A vád szerint a szerb Tadić Kozarać faluban részt vett a nem szerb lakosság elűzésében, melynek során két személyt megölt, több helyi lakost pedig az omarskai táborba hurcolt, ahol alkalmi örként kegyetlenül verte a foglyokat. Kegyetlenkedett a rabokkal a keratermi és a trnopoljei táborokban is, ahol ugyancsak örként teljesített "szolgálatot". Áldozatainak egy részét korábban személyesen ismerte. Állítólag részt vett több nő csoportos megerőszakolásában, a rabok megalázásában és a szexuális megkínzásában is. Tadić tagadta a vádakát, s arról kívánta meggyőzni a törvényszéket, hogy közlekedésrendészeti feladatokat ellátó katonaként csak a foglyok összegyűjtésében, őrzésében és az egyik táborból a másikba való átszállításában vett részt. A bizonyítási eljárásra - melynek keretében 116 tanút hallgattak ki, és 386 bizonyítékot terjesztettek elő - 1996. május 7. és november 28. között került sor. Minthogy az áldozatok egy része vonakodott a tanúskodástól, a vád egyik tanúja pedig hamis vallomást tett, amit a védelem ügyesen leleplezett, az ügyésznek csak azt sikerült bizonyítania, hogy Tadić tevékenyen részt vett a polgári lakosság elűzésében, s jelen volt a csoportos nemi erőszakok és a foglyokkal szembeni más kegyetlenkedések alkalmával, azt azonban nem, hogy ez utóbbiakban aktív szerepet játszott. Az első fokú tanács a háború jogának és szokásainak megsértése, valamint az emberiség elleni bűncselekmények elkövetése miatt 1997. május 7-én bűnösnek mondta ki a vádlottat, s 1997. július 14-én húsz év

szabadságvesztésre ítélte. Tadić fellebbezett; a fellebbviteli tanács még nem döntött bűnösségéről.

1998 végén elsőfokon befejeződött az ún. Celebići ügy is, melyben a Celebići-táborban 1992 folyamán elkövetett gyilkosságok és kegyetlenkedések miatt négy bosnyákot állítottak a törvényszék elé: Zdravko Muciót, a tábor parancsnokát, Hazim Delićet, Mució helyettesét és későbbi utódát, Ezad Landžot, az egyik őrt, valamint Zejnil Delaciót, a boszniai hadsereg ún. taktikai egységének parancsnokát, aki koordinációs tevékenységet végzett a körzetben. A vádlottak közül kettőt Ausztriában tartóztattak le 1996-ban. A per másfél évig tartott; ez idő alatt 122 tanút és 9 szakértőt hallgattak meg, s mintegy 16 ezer oldalnyi jegyzőkönyvet készítettek. A csaknem ötszáz oldalas ítélet szerint a vád bebizonyította, hogy Delić gyilkosságokkal, kínzásokkal és nemi erőszakkal tizenhárom alkalommal megsértette a genfi egyezményeket, az eljáró tanács ezért őt 20 évi szabadságvesztésre ítélte. Landžo a háború jogának és szokásainak tizenhétrendbeli megsértéséért (amit ugyancsak gyilkosságokkal, kínzásokkal és nemi erőszakkal valósított meg) 15 év szabadságvesztést kapott; büntetési tételének megállapításakor azonban az eljáró tanács enyhítő körülményként figyelembe vette, hogy a tettek elkövetésekor még huszadik életévét sem töltötte be, s szülőfalujában a szerbek követtek el hasonló cselekményeket honfitársaival szemben. Mució táborparancsnokot 7 év szabadságvesztésre büntették, ami azzal magyarázható, hogy a meghallgatott tanúk szerint személyesen nem vett részt a gyilkosságokban és a kínzásokban, s nem erőszakolt meg senkit. Delaciót felmentették, minthogy - az indokolás szerint - koordinátorként nem rendelkezett tényleges hatalommal a Celebići-tábor felett. Az ítélet ellen mindhárom elítélt, Delić esetében pedig az ügyész fellebbezett.

1998. június 8-án kezdődött Anto Furundžija ügye, melyben "csak" nyolc tanút hallgattak ki, és húsz tárgyi bizonyítékot vizsgáltak meg, ezért a bizonyítási eljárás hat napig tartott, s az ítélet még az év vége előtt megszülethetett. A tárgyaláson bebizonyosodott, hogy a 23 éves Furundžija, a *Jokerek* néven ismert paramilitáris szervezet egyik egységének parancsnokaként 1993. május 15-én megkínzott egy asszonyt (kihallgatása közben törét a combjához nyomva megfenyegette, hogy ha nem mond igazat, azzal a vaginájába hatol), s nem akadályozta meg, sőt végignézte, hogy alárendeltje ezek után egy gumibottal megverje, majd orális és vaginális közösülésre kényszerítse a szerencsétlent. Az első fokú tanács Furundžiját a háború jogának és szokásainak megsértése miatt 10 év szabadságvesztésre ítélte. Enyhítő körülményként figyelembe vette fiatal életkorát, büntetlen előéletét, valamint azt, hogy gyermeke van. Az ítélet ellen Furundžija fellebbezett.

A negyedik ügyben a horvát Zlatko Aleksovskit, egy hírhedt mostari börtön, a *Heliodrom* parancsnokát vádolták azzal, hogy 1993-ban - amikor a Lašva folyó völgyében a HVO támadást indított a moszlim polgári lakosság ellen - az általa felügyelt intézményben olyan rendszert alakított ki, amelyben az örök szándékosan kegyetlenkedtek az ott fogva tartott muzulmán és szerb elítéltekkel, több esetben testi szenvedést és egészségkárosodást okozva nekik. A vád szerint a börtönparancsnok megsértette a genfi egyezményeket, valamint a háború jogát és szokásait. Az eljáró tanács 64 tanú meghallgatása és 176 bizonyító dokumentum mérlegelése után az előbbi vádat nem találta megalapozottnak, az utóbbit viszont igen, s ezért Aleksovskit - aki az ítélet meghozatalakor (1999 tavaszán) két év, tíz hónap és huszonkilenc napja volt őrizetben - két év hat hónap szabadságvesztésre ítélte. Az előzetes fogvatartásra tekintettel a büntetést letöltöttnek tekintette, és elrendelte az elítélt szabadon bocsátását. Aleksovski ennek ellenére fellebbezett, amihez - az ítélet súlyosbítását kérve - az ügyész is csatlakozott.

A törvényszék fellebbviteli tanácsa jelenleg négy ügyet tárgyal: azokat, amelyekben az első fokú tanácsok bizonyítási eljárás után hoztak ítéletet. Az egyetlen jogerős ítélet 1999. május 31-ig Dražen Erdemović ügyében született, aki beismerő vallomást tett. A hágai igazságszolgáltatás malmai azonban az ő esetében sem örültek valami gyorsan. Erdemovićot a háború jogának és szokásainak megsértésével, valamint emberiség elleni bűncselekmények elkövetésével vádolták. Vallomásában elismerte, hogy fegyvertelen moszlimokkal erőszakoskodott, Srebrenica eleste után pedig osztagának tagjaként (egy olyan akcióban, amelyben öt óra alatt több száz polgári személyt végeztek ki) több embert megölt. Ezért az első fokú tanács 1996. november 29-én tíz év szabadságvesztésre ítélte, amit ő a körülményekre tekintettel roppant súlyosnak tartott. Fellebbezést nyújtott be a büntetés mértéke ellen, melyben arra hivatkozott: nem tudta, hogy vallomásával a két vádpontból a súlyosabb bűncselekmény elkövetését is elismerte. A fellebbviteli tanács 1997. október 7-én úgy határozott, hogy egy másik első fokú tanácsnak újra kell tárgyalnia az ügyet, mert a vallomás előtt a vádlottat nem tájékoztatták kellő módon a következményekről, ezért nem volt tisztában azzal, hogy milyen bűncselekmény elkövetését ismeri be. Erdemović az 1998. január 14-én tett újlagos vallomásában elismerte, hogy megsértette a háború jogát és szokásait, mire az ügyész elejtette ellene az emberiség elleni bűncselekményre vonatkozó vádat, így 1998. március 5-én öt év szabadságvesztést szabtak ki rá. Enyhítő körülményként figyelembe vették, hogy a boszniai háborúban nem töltött be vezető szerepet (gyakorlatilag közkatonaként szolgált), a bűncselekmények elkövetésekor 23 éves volt, családja van, s beismerő vallomásában őszintén megbánta tettét. Dražen Erdemović 1998 augusztusától egy norvégiai börtönben tölti büntetését, ahonnan - minthogy két év előzetes fogvatartását is beszámítják - 2001-ben szabadul.

Hasonló eljárási probléma egyébként Goran Jelisić ügyében is felvetődött, ahol az első fokú tanács már úgy döntött, hogy az (enyhébb büntetéssel járó) emberiség elleni bűncselekményekre vonatkozó beismerő vallomás alapján csak azután szabja ki a büntetést, ha lefolytatta a (súlyosabb büntetéssel járó) népirtás vádjával kapcsolatos bizonyítási eljárást is. Érdekes itt megjegyezni, hogy a népirtás viszonylag ritkán szerepel a vádak között, aminek talán az az oka, hogy ebben az esetben az ügyésznek bizonyítani kell az eredményre vonatkozó célszót is, ami nem könnyű feladat. A nyilvánosságra hozott vádiratokban a főügyész eddig Radovan Karadžićot, Ratko Mladićot, Radislav Krstićet, Zeljko Meakićot, Goran Jelisićet, valamint a keratermi tábor parancsnokát, Duško Sikirićát vádolta népirtással. Nem szerepel a népirtás ugyanakkor a Slobodan Milošević-vel szembeni vádiratban.

A Nemzetközi Törvényszék első fokú tanácsai előtt jelenleg négy eljárás van folyamatban. 1997. június 24-én kezdődött Tihomir Blaškić tábornok pere, akit azzal vádolnak, hogy 1992/93-ban a HVO részéről ő irányította a Lašva folyó völgyében élő polgári lakosság elleni támadást, melynek eredményeként muzulmánok ezrei menekültek el otthonukból. Eljárásjogi szempontból az ügy érdekessége az, hogy a tanács egy sajátos végzésben (*subpoena duces tecum*) büntetés terhe mellett bizonyos iratok átadására kívánta kötelezni Horvátország védelmi miniszterét, valamint Bosznia-Hercegovina egyik vezető tisztségviselőjét. A horvát miniszter, Gojko Šušak nemzetbiztonsági okokra hivatkozva nem adta ki az iratokat, s az államok szuverenitására utalva megkérdőjelezte a törvényszék azon jogát, hogy bármire is kötelezze egy szuverén állam tisztségviselőjét. A vitát lezáró határozatban - melyhez az egyik bíró (Gabrielle Kirk McDonald) különvéleményt csatolt - a fellebbviteli tanács úgy foglalt állást, hogy a törvényszék kötelezheti az egyéneket és az államokat (ellenszegülés esetén azonban az utóbbiakat nem kényszerítheti), az államok meghatározott tisztségviselőinek azonban nem adhat utasítást. Bizonyító iratok beszerzése végett továbbá nem az egyes tisztségviselőket, hanem magukat az államokat kell megkeresnie, amelyek hivatkozhatnak

ugyan nemzetbiztonsági szempontokra, ám kifogásaik megalapozottságát törvényszék - akár az iratokba is betekintve - mérlegelheti.

1998 augusztusában tartották az ún. Kupreškić-per első tárgyalását, melyben hat rendfokozat nélküli horvát katonát (Drago Josipovićot, Vladimir Santicót, Dragan Papićot, valamint három testvért: Mirjan, Vlatko és Zoran Kupreškićot) vádolnak azzal, hogy a közép-boszniai Vitez környékén 1993-ban gyilkosságokat követtek el és kegyetlenkedtek a polgári lakossággal. A múlt év novemberében kezdődött Goran Jelisić pere, aki a brčkoi terror egyik vezérlakja volt, ez év áprilisában pedig az ún. Kordić-Čerkez ügy, melyben a boszniai horvát vezetés legmagasabb köreihez tartozó Dario Kordićot, és egy horvát szabadcsapat parancsnokát, Mario Čerkezt vádolják azzal, hogy Bosznia-Hercegovina különböző városaiban és falvaiban 1991 és 1994 között négy alkalommal emberiség elleni bűncselekményeket követtek el, nyolc alkalommal megsértették a genfi egyezményeket, s tízszer a háború jogát és szokásait.

A törvényszék egyébként mind ügyészi, mind bírói szakban gyakran egyesít, illetve elkülönít bizonyos ügyeket, ami a bűncselekmények csoportos elkövetésére és bizonyításuk nehézségeire tekintettel érthető. A táborokban az örök gyakran váltották egymást, egyesek pedig (például Zoran Zigić vagy Duško Tadić) két-három táborban is tevékenykedtek. A bizonyítási eljárást illetően a törvényszék vegyíti a bizonyítékokat a bíróság előtt csak gondos mérlegelés után felhasználni engedő *common law* hagyományokat (ahol ezzel az esküdtek befolyásolását kívánják kizárni) és a bizonyítékként csaknem mindent felhasználni engedő kontinentális jogrendszerek megoldásait. Az első időszakban, így a Tadić-per kezdetén, a védelem indítványára történész és katonai szakértők véleményét is kikérték például Jugoszlávia felbomlásának okairól, a jugoszláv hadsereg vezetéséről és más általános kérdésekről, amire újabban nem kerül sor. Az ítélező tanácsok bizonyító anyagként fogadják el a helyszíni meghallgatások jegyzőkönyveit, vagy a törvényszék helyi megbízottja előtt tett tanúvallomásokot (melynek kapcsán a Blaskić ügyben védői indítványra még abban is dönteni kellett, hogy elfogadható-e a vallomás, ha a tanú azóta meghalt). A törvényszék ugyanakkor nem enged meg bármilyen bizonyítást: amikor Hazim Delić védője a vádlott által több alkalommal is megerőszakolt két asszony egyikének szexuális előéletével kapcsolatos bizonyítékokat akart előterjeszteni (egyébként arra vonatkozóan, hogy korábban abortusza volt), akkor az eljáró tanács ezt nem tette lehetővé. 1996-tól továbbá a törvényszék vizsgálóbizottságokat küld a helyszínre, például a tömegsírok feltárása végett, melyek jelentéseit bizonyítékként kezeli. A tanúkihallgatások egy részét újabban műholdas videókonferenciák révén bonyolítják. A modern *high tech* és a tanúvallomásokból előtűnő ősi barbárság e sajátos kombinációja eleinte sokakat meglepett. Gyakran alkalmazzák a tanúvédelem különböző formáit is; így a részleges (a nyilvánosság előtti) vagy a teljes (a vádlottra és védőjére, vagy csak az előbbire kiterjedő) névtelenséget, az eltorzított hanggal vagy képpel lejátszott videofelvételeket, s kellő garanciák mellett elfogadják az álnéven tett tanúvallomásokot is. A vádlottak jogaira hivatkozva a védők rendszerint kifogásolják e módszereket - olykor sikerrel, olykor sikertelenül. Az anonimitást a védőügyvédek számára többször feloldották; az egyik esetben azonban a védő szivárogtatta ki a tanú azonosításához szükséges adatokat (amiért az eljáró tanács komoly összegre bírságolta). A bírók kizárására vonatkozó indítványt eddig három alkalommal terjesztettek elő. Egyszer azért, mert elfogultnak tartották a bírót a *subpoena duces tecum* végzés kapcsán megfogalmazott különvéleménye miatt; másodszer azért, mert két bíró (Claude Jorda és Fouad A. Riad) több olyan tanácsnak is tagja volt, amelyek egymással összefüggő ügyeket tárgyaltak, s ez az indítvány szerint kihatott pártatlanságukra. A harmadik ügyben Odio Benitot kívánták kizárni az ítélezésből, aki bíróvá választása után Costa Rica elnökhelyettese lett. A védelem szerint e magas "politikai funkció" következtében Benito asszony hazájában nem tölthetné be a

legmagasabb bírói tisztséget, s mivel a kérdéses időben Costa Rica a Biztonsági Tanács tagja volt, a hágai bírói székben politikai funkciót gyakorol. A törvényszék mindhárom indítványt elutasította, s a döntés helyessége a harmadik esetben talán vitatható.

Az ilyen és ehhez hasonló problémák mellett érdemes végiggondolni a Nemzetközi Törvényszék működésével kapcsolatos legáltalánosabb kérdéseket is. Ezek közül itt háromra utalok: a törvényszék megalapításának jogszerűségével kapcsolatos aggályokra, a büntetendő cselekedeteknek az alapokmány által adott meghatározásával kapcsolatos problémákra, külön kiemelve a hagyományosan nemi erkölcs elleninek nevezett bűncselekmények kérdését, valamint legfőbb politikai vezetők felelősségre vonásával kapcsolatos vitára.

Többen felvetik, hogy a törvényszéket nem a nemzetközi jog előírásainak megfelelően alapították meg. Ennek azért van nagy jelentősége, mert ha így lenne, az kihatna mind az államok, mind a vádlottak azon kötelezettségére, hogy ismerjék el joghatóságát. A problémát e tekintetben az okozza, hogy a törvényszéket a Biztonsági Tanács hozta létre, s nem az ENSZ Közgyűlése vagy az államok egy e célból összehívott konferenciája. Az ENSZ Alapokmánya felhatalmazza ugyan a Biztonsági Tanácsot a "feladatainak elvégzéséhez szükséges" *kisegítő szervek* létrehozására, ám a humanitárius nemzetközi jog érvényre juttatását nem sorolja e feladatok közé. Tadić ügyvédje erre tekintettel állította azt a vádemelés után, hogy a Biztonsági Tanács túllépte hatáskörét, ezért a törvényszék nem ítélezhet védelem felett. Az indítványt az első fokú tanács elutasította, bár meglehetősen különös indokolással: az abban foglalt felvetést olyan "politikai kérdésnek" minősítette, ami jogilag nem ítéltető meg. A fellebbezési tanács - érdemben helybenhagyva a döntést - módosította az indokolást, és úgy vélte, hogy a probléma jogi jellegű, mely jogi választ kíván, hisz a Biztonsági Tanács döntései is alá vannak vetve a jogszerűség követelményeinek. E jogi válasz keretében egyebek mellett arra utalt, hogy az ENSZ Alapokmánya szerint a Biztonsági Tanács feladata a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, márpedig a Jugoszláviában történtek veszélyeztették azt. Ebben az értelemben a törvényszék megalapításakor a Biztonsági Tanács feladatait látta el, tehát jogszerűen cselekedett. Ezt ugyanakkor - a konkrét ügyektől függetlenül - a szakirodalomban néhányan azon az alapon vitatják, hogy az emberi jogok megsértése rendszerint nem veszélyezteti a nemzetközi békét és biztonságot (bár más okból fel kell lépni ellene). Mások ezzel szemben úgy vélik, hogy ahol súlyosan megsértik az emberi jogokat, ott a nemzetközi béke és biztonság is veszélyben van.

Ezen érvekre és az ENSZ Alapokmányban foglaltakra tekintettel ezek után az olvasónak kell eldöntenie, hogy a Nemzetközi Törvényszéket *jogszerűen alapították-e meg*. Az ezzel kapcsolatos állásfoglalás során talán mérlegelni kell azt is, hogy milyen következményekkel járt volna az, ha a Biztonsági Tanács - melynek bizonyos döntései egyébként az Alapokmány szerint minden tagállamra nézve kötelezőek - 1993-ban a törvényszék felállítását a Közgyűlés elé utalja, vagy nemzetközi konferenciát hív össze ezért. A Közgyűlés valószínűleg még ma is vitatkozna egyes kérdéseken, az e célból összehívott konferencián elfogadott egyezményt pedig az annak érvényesítéséhez esetleg nélkülözhetetlen államok egy része talán nem ratifikálná. Ám aki könnyen dönt el jogi kérdéseket ilyen vagy ezekhez hasonló következmények alapján, az mérlegelje azt is, hogy a törvényszék 1993-as megalapítása végül is szinte semmit sem akadályozott meg Boszniában, s a kilátásba helyezett felelősségre vonásnak aligha volt visszatartó vagy elrettentő hatása.

Ugyanilyen nehéz kérdéseket vetnek fel a törvényszék alapokmányának azon rendelkezései, amelyek meghatározzák a büntetendő cselekedeteket. Problémát jelenthet például, hogy körük nem terjed ki a béke elleni bűncselekményekre, vagyis a háborúindítást nem büntetik. Ha megtennék - mondják egyesek - a vádlottak között lenne Alija Izetbegović, sőt (Krajina 1995-ös lerohanása miatt) Franjo Tuđman is, s a főügyésznek minden bizonnyal könnyebb dolga lenne a Slobodan Milošević elleni vád bizonyításakor. Ám másfelől az is igaz, hogy a háborúindítás büntetésének előírása szinte végeláthatatlan politikai vitákra adna okot az egykori Jugoszláviából létrejött államok között.

Komolyabb probléma ennél, hogy a büntetendő magatartásokat meghatározó rendelkezések dogmatikailag számos vonatkozásban kidolgozatlanok. A nemzetközi büntetőjog szakértői felvetik például, hogy az emberiség elleni bűncselekményeket és a népiirtást megvalósító magatartások *részben átfedik egymást*, s ezekben az esetekben ugyanazt a magatartást a törvényszék különböző tanácsai eltérően minősíthetik. Büntetőjogi kérdésekben - mondják - nem megengedhető ilyen mértékű diszkréció. A háború jogának és szokásainak súlyos megsértésére vonatkozó tilalom továbbá olyan *általános klauzulának* tűnik, amire szinte mindig lehet hivatkozni, ha a másik három rendelkezés nem alkalmazható. Problémák adódhatnak abból is, hogy a genfi egyezmények rendelkezéseinek súlyos megsértése, a háború jogának és szokásainak megsértése, valamint az emberiség elleni bűncselekmények - szemben a népiirtással - csak *fegyveres konfliktus* idején és azokkal összefüggésben követhetők el; ennek megállapításához viszont az ilyen konfliktust el kell határolni a "felkeléstől", "lázadástól", vagy a békeidőben is előforduló "banditizmustól" és "szervezett fosztogatástól".

További kérdés - amint az egyes perekben később felvetődött -, hogy az egykori Jugoszlávia egész területén általában megfigyelhető "fegyveres konfliktus" fogalma alkalmazható-e azon cselekedetekre, amelyeket egy-egy *viszonylag békés régió*ban követtek el. Komoly bizonytalanságot jelent az is, hogy a jugoszláviai háborúkat vajon "belsőnek" vagy "nemzetközinek" tekintjük-e. A genfi egyezményekben meghatározott súlyos jogsértések tilalma ugyanis - az ún. közös 3. cikkben foglalt tilalmak kivételével - csak a nemzetközi fegyveres konfliktusokra vonatkozik, s az arra épülő vádat a védelem könnyen semlegesítheti, ha bebizonyítja, hogy a Jugoszlávia területén zajlott összecsapások nem tekinthetők ilyennek. Nyilvánvaló persze, hogy az eredendően belső konfliktus egy bizonyos időponttól nemzetközivé vált. De vajon mit kell ilyen időpontnak tekinteni: az egyes államok függetlenségének kikiáltását, azok más államok, illetőleg a nemzetközi közösség általi elismerését, vagy a tényleges önállóság megszerzését? E három időpont között néhány esetben egy-két év is eltelt, ezért sokszor nehéz megállapítani, hogy az ezen időszakban elkövetett cselekményekre alkalmazható-e a genfi egyezmények. Ugyanígy vitatható, hogy a Horvátország és a "Krajinai Szerb Köztársaság", illetve a Bosznia-Hercegovina és a "Boszniai Szerb Köztársaság" közötti fegyveres konfliktusok belső-e vagy nemzetköziek. A genfi egyezmények közös 3. cikkei persze tilalmakat fogalmaznak meg a "nem nemzetközi jellegű" fegyveres konfliktusok bizonyos eseteire is, ám a sebesültek és a betegek mellett csak az "ellenségeskedésben közvetlenül részt nem vevő" személyekkel kapcsolatban, s e csoport szabatos meghatározása bizonyos (például a gerilla-háborúra emlékeztető) viszonyok között ugyancsak felvethet nehézségeket.

A genfi egyezmények megsértésének vádja kapcsán Tadić védője az állította, hogy az áldozatok nem voltak az egyezmény által védett személyek, ami a minősítés elengedhetetlen feltétele, mivel nem kerültek megszálló hatalom uralma alá, s a boszniai konfliktus 1992-ben nem volt nemzetközi jellegű. Az első fokon eljáró tanács 2:1 arányban hozott közbenső

határozatában - melyhez McDonald bírónő különvéleményt csatolt - el is fogadta ezt az érvelést. A fellebbezési tanács ezzel szemben úgy látta, hogy a genfi egyezmények súlyos megsértéséhez, a háború jogának és szokásainak megsértéséhez, valamint az emberiség elleni bűncselekmények elkövetéséhez az is elégséges, ha a bűncselekmény szoros kapcsolatban áll azzal az ellenségeskedéssel, amely a konfliktusban részt vevő felek által ellenőrzött más területen zajlik. A Celebići ügyben az első fokú tanács már úgy ítélte meg, hogy 1992 folyamán Boszniában fegyveres nemzetközi konfliktusra került sor.

E kérdések kapcsán az olvasónak azt kell mérlegelnie, hogy a bűncselekmények meghatározásakor és az egyes bűncselekmények egymástól való elhatárolásakor a törvényszék alapokmányának megszövegezői *körültekintően jártak-e el?*

A fentiek esetleg azt sugallják, hogy nem; ám távolról sem biztos, hogy az így kialakított vélemény helyes. A tényállási elemek jelenleginél részletesebb leírása ugyanis - bár jobban megfelelne a *nullum crimen sine lege anteriori* elvének - jelentős mértékben megnövelné a bizonyítási terheket, s megkönnyítené a vádlottak, illetve ügyvédek dolgát. A probléma más szavakkal úgy is megfogalmazható, hogy helyes-e a bírókra bízni olyan kérdések megoldását, amelyeket a nemzeti (állami) jogrendszerekben rendszerint a törvényhozók döntenek el? Az egyes bűncselekmények szabatos meghatározás mellett ide sorolható a *büntetési tételek* azokhoz való hozzárendelése is. Erről az alapokmány csak annyit mond, hogy a szabadságvesztés feltételeinek meghatározásakor a törvényszék a volt Jugoszlávia bíróságainak általános szabadságvesztés-kiszabási gyakorlatát veszi alapul, s a büntetés kiszabásakor "figyelembe veszi a büntett súlyát és az elítélt személyi körülményeit".

Az alapokmány továbbá nem definiál fontos alapfogalmakat, például azt, hogy mikor tekinthető a lakosság "polgárinak". Ezért megkérdendő - miként azt az egyik vádlott védője meg is tette -, hogy nem teszi-e alaptalanná a "polgári lakosság" üldözésével kapcsolatos vádat az, ha a civilek között katonák is vannak. S ha e szempont megfontolásra érdemes, vajon hány katonának kell a lakosság körében ahhoz lennie, hogy az már ne minősüljön "polgárinak"? Az egyik ügyben nem volt egyértelmű annak megítélése sem, hogy az egymástól viszonylag elszigetelt, térben és időben izolált cselekedetek csak akkor alapozzák-e meg az emberiség elleni bűncselekmény vádját, ha egy átfogó és szisztematikus támadás részei, avagy enélkül is. További kérdés, hogy konkrét esetekben mit jelent a "leigázás", vagy - miként a Furundžija ügyben felvetődött - "kínzásnak" számít-e az, ha egy asszonynak a kihallgatás során azt mondják, hogy megerőszakolják, ha nem mondja el, hogy mit tud a faluja környékén elrejtőzött katonai egységekről.

A törvényszék gyakorlatában egyébként kiemelt jelentőségre tettek szert a szexualitással összefüggő erőszakos bűncselekmények, s az emberi jogok megsértését állító vádak középpontjában igen gyakran a nőkkel szembeni kegyetlenkedés áll.

A háborúkban persze - mondják - mindig erőszakoskodnak a nőkkel. Jean Bodin 1576-ban így fogalmazott: a katonák "feldúlják az országot, kifosztják a parasztokat, felégetik a falvakat, ... kirabolják a városokat, halomra gyilkolják a jókat és a gonoszokat, fiatalokat és öregeket, minden korú és minden nemű emberi lényt, megerőszakolják a nőket, ... meggyalázzák a szent helyeket, lerombolják a templomokat, káromolják Istent, és lábbal tipornak minden isteni és emberi törvényt." A boszniai háború "hadviselő felei" azonban - vethető ellen - nem akármikor, hanem a XX. század végén, a civilizációs küldetésére és humanitárius elkötelezettségeire egyre többet adó Európa szeme előtt tiporták lábbal az isteni és emberi törvényeket, s korábban szinte ismeretlen mértékben gyalázták meg a nőket. A

szexuális erőszak sokszor nem a katonák nemi vágyának kielégítését, hanem az ellenfél megalázását szolgálta, s - a Radovan Karadžić elleni vádirat megfogalmazása szerint - az etnikai tisztogatás eszköze volt.

Csaknem minden gyűjtőtábornak voltak női részlegei, egyes táborokat pedig kifejezetten nemi erőszak elkövetésére alakítottak ki. Trnopoljében például egy volt fogoly tanúvallomása szerint esténként megjelentek a környékbeli katonák, kiválasztották a nekik tetsző nőket, majd kivitték őket a hálótermekből és erőszakoskodtak velük. Volt, akit heten erőszakoltak meg; másokat kevesebben, de nyilvánosan. A legfiatalabb áldozat tizenkét éves volt. A különböző perek során elhangzott tanúvallomások alapján bebizonyosodott, hogy a nemi erőszak a mindennapi élet része volt a keratermi és a fočai táborokban is. Ez utóbbi női részlegét a városi rendőrkapitány, Dragan Gagović felügyelte, aki társaival - Dragoljub Kunarac-tyal és Gojko Janković-tyal - együtt gyakran maga is megerőszakolt foglyokat. Az örök mintegy szívességből gyakran engedték be a táborokba barátait vagy a közelben állomásozó katonai osztagok tagjait. A fočai Partizán Sportszarnokban azzal fenyegették az ott fogvatartott a muzulmán asszonyokat, hogy ha ellenállnak, megkeresztelik őket. Az erőszak gyakran kényszerített teherbe ejtéssel társult, s a katonák azt vetették oda áldozataiknak, hogy most majd szerb, horvát vagy bosnyák gyerekük lesz. Sok nő kórházba került, ahol a másik nemzet orvosai megalázó kommentárok kíséretében kezelték őket, s nem ritkán érzéstelenítés nélkül hajtották végre az abortuszt. Hágában megjelent olyan tanú is, akinek az elszenvedett kilenc nemi erőszak miatt sosem lehet gyermeke. Az ideiglenes gyűjtőhelyként használt fočai gimnáziumban több megerőszakolt asszony öngyilkosságot követett el. A Celebići-táborban - ahol egyébként a kínzásokhoz elektromos áramot is használtak - a kihallgatások során Landžo hegesztőpisztollyal közeledett a nők nemi szerve felé.

A nők leigázásának és szolgává tételének sajátos módja volt az, amikor az átvonuló szabadcsapatok szálláshelyeül szolgáló panziókban és hotelekben dolgoztatták őket. A Miljevina Hotelt üzemeltető Radovan Stanković például társaival együtt három hónapig tartott fogva, dolgoztatott és rendszeresen megerőszakolt kilenc nőt és lányt. A Radomir Kovać elleni vádirat szerint több helyen adták, vették és cserélték a női foglyokat. A nők ellen elkövetett bűncselekményeket az eddigi ítéletek rendszerint emberiség elleni bűncselekménynek (s nem a háborús szokások megsértésének) minősítik, mely külön is nevesíti a nemi erőszakot.

A feminista szerzők felvetik, hogy a hágai perek a férfiak és nők viszonyát illetően is különböznek a nürnbergiektől. Amíg Nürnbergben férfiak ítéleztek (döntő többségükben) férfiak felett, olyan bűncselekmények elkövetése miatt, amelyek esetén a tettesek és az áldozatok nemének legtöbbször nem volt különösebb jelentősége, addig Hágában - ahol a bírók egy része nő - a vádak tárgyát meglepően gyakran olyan bűncselekmények képezik, amiket férfiak követtek el nők ellen.

Szexuális erőszakot és megaláztatást ugyanakkor a boszniai háborúban férfiaknak is el kellett viselniük. A Bosanski Šamac-i táborban például Stevan Todorović arra kényszerített egy (utóbb tanúvallomást tévő) rabot, hogy erőszakolja meg fogolytárását. Ugyanezt tette másokkal felettese, Blagoje Simić is. A 20 évi szabadságvesztésre ítélt Delić esetén a genfi egyezmény megsértésének egyik esete abban állt, hogy felláció elkövetésére kényszerített férfiakat. A lukai táborban Ranko Cesić azzal fenyegetett meg egy muzulmán, hogy megöli, ha nem erőszakolja meg fivérét. A legszomorúbb sors mindazonáltal a bosnyák Firket Harambasićnak jutott, akit két tanú egybehangzó állítása szerint először meztelenre vetkőztettek és megverték, majd egy gödörbe löktek más férfiak közé, amit katonák álltak

körül. Az önmagukból kivetközve ordító és fegyvereikkel fenyegetőző hangadóik ezek után azt mondták a hágai iratokban H. tanúként szereplő férfinak, hogy lelövik, ha nem kezdi el nyalni Harambasić *anusát*, a korábban már megvert G. tanúnak pedig azt parancsolták, hogy ütlegelje genitáliáit, majd feküdjön lábai közé és harapja le azokat. Miután a végsőkig kimerült és rettegő G. ezt megtette, szabadon engedték. Az esetről "jelen volt" Duško Tadić is, ám az ügyészek nem sikerült bizonyítani, hogy aktív módon részt vett Harambasić bántalmazásában, illetőleg H. és G. kényszerítésében. Az ilyen és ezekhez hasonló cselekmények minősítésekor a vádiratok nem egységesek. Egyesekben a genfi egyezmények szerinti "embertelen bánásmód", "kínzás", és "súlyos testi vagy lelki sérelem szándékos okozása" áll, másokban a háború jogának és szokásainak megsértése, ismét mások pedig emberiség elleni bűncselekménynek tekintik a történeteket.

A feminista szerzők nyomán felvethető, hogy a természetes nemi erkölcs elemi követelményeinek legdurvább megsértését vajon nem kellene-e önálló bűncselekményi tényállásként megfogalmazni a nemzetközi büntetőjogban? Aki elfogadja e javaslatot, az a "háborús bűnös" fogalmát azokra is szívesen kiterjesztené, akik hatalmi helyzetükkel visszaélve a szexualitást illetően vetköznek ki emberi mivoltukból. A másik álláspont szerint e gaztettek elkövetői a jelenleg hatályos büntető rendelkezések alapján is elítélhetők, új tényállás megfogalmazására tehát nincs szükség. Bár a felvetés pusztán elvi jellegű, mégis megkérdendő, hogy melyik álláspont helyes?

A még lezáratlan hágai perek egy harmadik - elméleti és elvi szempontokat is érintő - kérdése úgy fogalmazható meg, hogy a háborúkban történtek miatt felelősségre vonhatók-e, s ha igen, milyen feltételek teljesülése esetén, Jugoszlávia *legfelsőbb politikai vezetői*. A törvényszék alapokmányának ismeretében a válasz nyilvánvaló: felelősségre vonhatók, ha bizonyíthatóan szerepet játszottak az ott büntetendőként meghatározott cselekedetek elkövetésében (például arra parancsot adtak), azokról tudtak, vagy tudniuk kellett volna, de nem tették meg a megelőzésükhöz szükséges intézkedéseket, vagy nem tettek semmit az elkövetők megbüntetésé végett. Ám problémát jelenthet, hogy a vádemeléssel együtt járó teendőket miként lehet foganatosítani, s hogyan lehet bizonyítani a vádat, ha az illető vezetők történetesen (még) hivatalban vannak. Az ilyen kérdéseknek külön súlyt ad az, hogy e sorok írása előtt néhány nappal a Nemzetközi Törvényszék főügyésze nyilvánosan is vád alá helyezte Jugoszlávia öt vezetőjét: Slobodan Milošević köztársasági elnököt, Nikola Sainović jugoszláv miniszterelnököt, Dragoljub Odjanović jugoszláv vezérkari főnököt, Milan Milutinović szerb elnököt és Vljako Stojiljković szerb belügyminisztert. Az eljárás sikere vagy kudarca valószínűleg kihat a nemzetközi büntetőbíráskodás jövőjére is.

A vádemeléssel kapcsolatos döntés mind tartalma, mind "időzítése" miatt heves vitákat váltott ki. Egyesek szerint túl későn került rá sor, mások szerint pedig túl hamar - abban az értelemben legalábbis, hogy esetleg kedvezőtlenül hat a koszovói helyzet rendezésére. Az ENSZ főtitkára, Kofi Annan "elhamarkodott döntésnek" minősítette azt, mások pedig "különösnek" tartják, hogy Jugoszlávia NATO általi bombázása idején került rá sor (nagyjából akkor, amikor az egykori chilei diktátor, Augusto Pinochet, az angolok "vendégszeretétét élvezve" Margaret Thatcherrel teázott). Szerintük a vádemelés, illetőleg a vád nyilvánosságra hozatala politikai megfontolásokon alapult. Nyilvánvalóan így vélekedik maga Milošević is, aki egy Spiegel-interjúban már 1996-ban azt fejtegette, hogy a hágai tribunál nem jogi, hanem politikai fórum. Sokan azt kérdezik, hogy ha a bombázások sikerrel járnak, aláírhat-e tűzszüneti megállapodást, békeszerződést, illetőleg más nemzetközi egyezményt olyan vezető, akit egy elismert nemzetközi fórum háborús és emberiség elleni bűnök elkövetésével vádol. Az aggodalmaskodók még azt is felvetik, hogy - ha a perre

egyáltalán sor kerül - Milošević felett vajon ítélezhet-e olyan tanács, amelynek NATO-országokból származó tagjai vannak.

A vádirat szerint Miloševićnek és társainak nem általában a jugoszláviai háborúkért, hanem a koszovói "Patkó" hadművelet során történelemért kell felelniük; így többek között a Račak melletti mészárlásért, valamint azért, mert a jugoszláv hadsereg és a szerb szabadcsapatok elűldöztek otthonából csaknem egymillió albánt. A vádat szemtanúk állításai, valamint az amerikai és angol titkosszolgálatok által készített légifelvételek, s az általuk lehallgatott és dekódolt rádióüzenetek támasztják alá. Miloševićet egyébként először az amerikai külügyminisztérium nevezte háborús bűnösnek még 1992 elején, nem sokkal a vukovári betegelemészárlása után, amelyre állítólag ő adott utasítást, vagy legalábbis jóváhagyta azt. A nemzetközi politikai közvélemény őt tekinti a délszláv háborúk "fővédnökének", bár mindenki tudja, hogy ezt egy bírósági tárgyalóteremben - ahol az újságírói szintű bizonyosságok nem elegendők - nem lehet könnyen bebizonyítani. A bizonyítékokkal egyébként többen a koszovói vád kapcsán is elégedetlenek.

A fő kérdés e tekintetben az, hogy a valóban terhelő bizonyítékok, ha vannak, a jugoszláv irattárakban találhatóak, ám ezekhez a törvényszék csak akkor jut hozzá, ha Miloševićet eltávolítják tisztségéből. Ennek lehetősége újra azt veti fel: egy hivatalban lévő állami vezető nemzetközi bíróság elé állításához - melyre most kerülne sor először a történelemben - vajon elegendő-e az egyének felelősségre vonását lehetővé tévő feltételek megléte?

* Részlet a szerző *Nehéz jogi esetek* című gyűjteményéből [előkészületben], mely jogelméleti és jogbölcseleti kérdéseket felvető eseteket mutat be egyetemi hallgatók számára. A feldolgozás módját és a tartalmat illetően a 2000 első felében megjelenő gyűjtemény előszava ad részletes eligazítást. Itt annyit jegyzek meg, hogy a jogesetgyűjtemény didaktikai szempontból Rudolf Jhering: *Civilrechtsfälle ohne Entscheidungen* (magyarul: *Magánjogi esetek*. Bp. Franklin, ford.: Schwartz Gusztáv, 1886) c. művét, stílusát illetően A. P. Herbert: *Uncommon Law*. London, Methuen, 1935 (újra nyomva: ²1955, ³1969; németül: *Rechtsfälle - Linksfälle*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966), tartalmilag pedig Kenneth Kipnis (szerk.): *Philosophical Issues in Law. Cases and Materials* (Englewood Cliffs, NJ., Prentice Hall, Inc., 1997) című művét veszi alapul.

A feldolgozás a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott Nemzetközi Törvényszék (*International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia; ICTY*) [Hága] következő ügyeit veszi alapul: Tadić, Celebići, Furundžija, Aleksovski, valamint Blaškić, Kupreškić, Čerkez-Kordić és Erdemović ügyek. Az esetek feldolgozása lezárva: 1999. nyarán. Internet-forrás:

<http://www.un.org/icty>.

Megjegyzem, hogy a perek *teljes* anyaga ma még nem hozzáférhető. A törvényszék felállításáról és működéséről alapos tájékoztatást adnak az ENSZ Biztonsági Tanácsa és Közgyűlése részére benyújtott éves elnöki jelentések; *Annual Report[s]*, UN Doc IT/68 (1994), UN Doc A/50/365-S/1995 (1995), UN Doc A/51/292-S/1996/665 (1996) és UN Doc A/52/375-S/1997/729 (1997) számon; lásd

<http://www.un.org/icty>.

A Biztonsági Tanács 827. (1993) számú határozatát Magyarországon az 1996. évi XXXIX. törvény hirdette ki; a bíróság alapokmánya annak mellékletében hivatalos fordításban olvasható. Az 1990-es években egyébként egy másik *ad hoc* jellegű nemzetközi büntetőbíróságot is felállítottak: a Biztonsági Tanács 1994. november 8-án elfogadott 955. számú határozata alapján a ruandai háború során elkövetett bűncselekmények tetteseit ugyancsak nemzetközi törvényszék (*International Criminal Tribunal for Rwanda; ICTR*) vonja felelősségre. A joggyakorlat egységesítése végett az ICTY főügyésze az ICTR főügyészi feladatait is ellátja. A Nemzetközi Büntetőbíróság (*International Criminal Court; ICC*) megalapításáról szóló 1998. július 17-i római egyezményt illetően lásd a

nürnbergi perhez fűzött jegyzeteket. Érdemes megjegyezni azt is, hogy Bosznia-Hercegovina még a Nemzetközi Törvényszék felállítása előtt, 1993. március 20-án pert indított Kis-Jugoszlávia ellen az ENSZ állandó Nemzetközi Bírósága előtt, egyebek mellett népirtás miatt. A kereset szerint Jugoszlávia tevékenyen részt vett a boszniai szerbek felfegyverzésében és segítséget nyújtott az ott tevékenykedő szabadcsapatoknak. Jugoszlávia azon az alapon kérte a kereset elutasítását, hogy a bosnyák kormány nem aláírta a genocídium-egyezménynek, Boszniában polgárháború folyt, s Belgrád és Szarajevó még nem ismerték el egymást. Az állandó bíróság ennek ellenére megkezdte az eljárást (mely elvileg akár Jugoszlávia háborús kártérítési kötelezettségének kimondásához is vezethet), jelezve: a jugoszláv vezetők egyénileg is felelhetnek a másik hágai fórum előtt. E gyűjtemény kéziratának lezárása [1999. május 31.] után viszont Jugoszlávia nyújtott be keresetet a Nemzetközi Bírósághoz több NATO-tagállam ellen az ország bombázása miatt, az okozott károk megtérítését is kérve [lásd erről Valki László: 'Mellékhadszíntér', *Élet és Irodalom*, 43 (1999) 24. 9. o.]. 1999 nyarán egyébként két további vádlottat tartóztattak le Ausztriában, s Horvátország is kiadott Hágának egy olyan személyt, akit a főügyész háborús bűncselekmény elkövetésével vádol. 1999 őszétől főügyészi teendőket a svájci Carla Del Ponte látja el, a törvényszék elnöke pedig Claude Jorda. Jugoszlávia felbomlásának történelmi folyamata 1996-ig igényesen összefoglalja Juhász József: *A délszláv háborúk*. Bp. Napvilág, 1997. A feldolgozás során támaszkodtam a *Heti Világgazdaságban* 1991 és 1998 között megjelent tudósításokra, s nagy segítséget jelentett Vér Trisztán joghallgató újvidéki sajtószemléje. A törvényszék joghatóságáról, felépítéséről és eljárásának főbb szabályairól lásd Silek Rita tanulmányát: 'A jugoszláviai nemzetközi büntetőtörvényszék joghatósága, szervezete és eljárása', *Jogtudományi Közöny*, 53 (1998) 5. 151-161. o., melyre több helyütt támaszkodtam, s melynek szerzőjétől néhány szakkérdésben segítséget kaptam; valamint Georg H. Aldrich: 'Jurisdiction of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia', *American Journal of International Law [AJIL]*, 90 (1996) 64-69. o. A törvényszék működésének összefoglaló értékelését nyújtja Sean D. Murphy: 'Progress and Jurisprudence of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia', *AJIL*, 93 (1999) 57-97. o. (további részletes irodalommal), melynek számos szempontját hasznosítottam. Köszönettel hasznosítottam továbbá Lamm Vanda észrevételeit a kézirattal kapcsolatban, aki egyebek mellett felhívta figyelmemet az egykori Jugoszlávia által is aláírt genfi egyezmények ún. közös 3. cikkére, mely a szerződő felek "területén keletkező nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközések" esetén az "ellenségeskedésben közvetlenül részt nem vevő" személyekkel kapcsolatos bánásmódot illetően ír elő tilalmakat; lásd *A háború áldozatainak védelmére Genfben 1949. augusztus 12-én kötött egyezmények*. Bp. KJK, 1955. 21-22., 49-50., 73-74. és 139-140. o. A kérdés megítéléséhez célszerű figyelembe venni továbbá a genfi egyezményeket kiegészítő két jegyzőkönyvet is (szövegüket lásd az azokat Magyarországon kihirdető 1989. évi 20. törvényerejű rendeletben), melyekhez Jugoszlávia is csatlakozott. A II. kiegészítő jegyzőkönyv ugyanis "továbbfejlesztve és kiegészítve" az egyezmények közös 3. cikkét további előírásokat és tilalmakat fogalmaz meg a kormányok és (a felelős parancsnokság alatt álló, valamely ország területének egy része felett ellenőrzést gyakoroló, ezért folyamatos és összehangolt harci tevékenységet folytatni képes) "kormányellenes fegyveres erők", illetőleg más szervezett fegyveres csoportok közötti belső konfliktusokra vonatkozóan. A perek egyes kérdéseivel kapcsolatban lásd még M. Leight: 'Use of Unnamed Witnesses against Accused', *AJIL*, 90 (1996) 235-238. o., valamint Kely D. Askin: 'Sexual Violence in Decisions and Indictments of the Yugoslav and Rwandan Tribunals. Current Status', *AJIL*, 93 (1999) 97-123. o. A nemzeti (állami) bíróságok előtt lefolytatott perek összefoglalását lásd *AJIL*, 92 (1998) 78. és 528. o. A Bodintól idézett szöveg forrása: Jean Bodin: *Az államról* [1576]. Bp. Gondolat, ford.: Máté Györgyi és Csűrös Klára, 1987. 288. o.

Egyetemi hallgatók jogtudata, jogismerete¹

Dr. Visegrádi Antal egyetemi tanár - Dr. Schadt Mária egyetemi adjunktus

Pécsi Tudományegyetem

Az 1990-es évek elejétől, a politikai és gazdasági változásokkal párhuzamosan átalakultak a társadalomban élő emberek megszokott életkörülményei. E megváltozott kulturális és társadalmi struktúrában fontos szerepet játszik az állampolgárok jogi kultúrája, mivel a radikális változások következtében megnövekedett az önmagukért való felelősségük a munka, és a hétköznapi világban is. A nagyobb felelősségvállalással való élni tudás egyrészt ismeret, másrészt attitűd kérdése, amelyet elsősorban a szocializáció elsődleges intézményeiben, a családban és az oktatási rendszerben sajátíthatunk el, ezzel párhuzamosan azonban a tömegkommunikáció is egyre fontosabb szerepet játszik. Mivel a jogállamiság nemcsak intézmények rendszere, hanem lényeges elemét képezik a szubjektív tényezők is, mint a jogtudat és jogismeret, felmérésünk célkitűzését ezért alapvetően az a tény határozta meg, hogy minél többet megtudjunk az egyetemi hallgatók jogismeretéről, jogtudatát befolyásoló társadalmi tényezőkről.

Az 1998-99-es tanév első félévében lebonyolított kérdőíves vizsgálatba bevont személyek a Janus Pannonius Tudományegyetem öt fakultásának hallgatót vontuk be, akik az egyetemi tanulmányaik közepén jártak. Az Állam és Jogtudományi Karon tanulók jövődől foglalkozásának evidenciája a jogismeret, míg a többiek – közgazdasági-, bölcsész-, műszaki- és orvosi kar - jövődől értelmiségként maguk is formálhatják az emberek jogtudatát, jogismerethez való viszonyát. Ha az emberek alapvető létfeltételeit befolyásoló intézmények, vagy tágabb környezetük olyan referenciacsoportot jelentő egyéneken keresztül működnek, akik tisztában vannak jogaikkal, akkor a jog hatékonysága a társadalom rendezettségét, kiszámíthatóságát is eredményezheti, máskülönben a deviáns magatartások megnövekedésével, bizonytalansággal számolhatunk. Ezért is tartottuk fontosnak azoknak az elmozdulásoknak a felderítését, amelyek 1984-ben végzett felmérésünk óta bekövetkezhetnek. Mindezekre tekintettel kérdőívünk megszerkesztésénél a másfél évtizeddel ezelőtt elkészített vizsgálatunk eredményeire és tanulságaira is támaszkodtunk, ugyanakkor figyelembe vettük a megváltozott politikai, gazdasági és társadalmi környezetet is.²

¹ A tanulmány a „Jogtudatvizsgálat az egyetemi hallgatók körében” c. OTKA kutatás kerekében készült.

² Erről bővebben Dr. Visegrádi-Dr. Schadt: Empirikus elővizsgálatok az egyetemi hallgatók jogtudatáról Magyar Jog 1998. 7. szám 385-390.

A kérdőívet összesen 500 hallgató töltötte ki, minden karon 100-100 fő, amelyből három értékelhetetlen volt (2 jogász, 1 orvostanhallgató). A lányok aránya valamivel magasabb, mint a fiuké (57,1%), ami a bölcsészkar elnöiesedésének köszönhető. A megkérdezettek főleg 20-23 év közöttiek (77%), 10% ennél fiatalabb, a többiek idősebbek voltak, családi állapotuk szerint 89% nőtlen, vagy hajadon, 9,6% házas, vagy élettársi kapcsolatban élt, 1,4% elvált, vagy özvegy volt a felvétel idején. 81%-uk városi lakos, ebből 48,8% megyeszékhelyen, vagy ennél magasabb kategóriájú településen lakott. A szülők társadalmi helyzetének megállapítására - az apára és anyára egyaránt – azonos mutatót képeztünk, amelyet a foglalkozás és beosztás, valamint az iskolai végzettség együttese adott. Ebből megállapítható volt, hogy az egyetemisták többsége egyetemet, vagy főiskolát végzett, értelmiségi foglalkozású, vagy önálló vállalkozó gyermeke (apa 53,4%, anya 45,9%), szakmunkás (apa 34,8%, anya 27,1%), szellemi-adminisztratív állományban lévő (apa 10,4%, anya 24%). A betanított és segédmunkás szülők gyermekei csak 4, illetve 9 hallgatóval képviseltették magukat, és mindössze egy hallgató apja végzett mezőgazdasági fizikai munkát.³

Az egyes kérdésekre adott válaszok értékelése:

A rómaiak óta valamennyi jogrendszer – így a miénk is – voltaképpen azon az apriorisztikus axiómán nyugszik, hogy a „*jog nem tudása nem mentesít.*” Ezért első kérdésünkkel arra kerestünk választ, hogy a hallgatók mennyire tartják szükségesnek, hogy az állampolgárok ismerjék a **mindennapjaikra** vonatkozó jogszabályokat. A válaszok 98%-a (484 fő) igen volt. A karonként 1-5 közötti nemleges válaszból semmilyen következtetés nem vonható le, viszont megállapítható, hogy 1984-es felméréshez viszonyítva 6%-kal nőtt az igen válaszok száma, amely jogállami viszonyainkkal is magyarázható (*elkerülhetők a tudatlanságból elkövetett jogszabálysértések* ÁJK, nő⁴; *világosabbá válnak lehetőségeink és korlátaink* BTK, nő). Ugyanilyen magas arányban (98%) válaszoltak igennel a megkérdezettek **hallgatói státuszukra**, valamint **jövőbeli munkavállalóként**, a munkával kapcsolatos jogszabályok ismeretének szükségességére (99%) vonatkozó kérdésekre is. Az igen válaszok magas aránya miatt, sem a karonkénti, sem a nemek szerinti megoszlás összehasonlításnak nem volt értelme. Ez utóbbi két kérdésre adott válaszoknál is 4-5%-os növekedés tapasztalható a 15 év előttihez képest. A rendszerváltás örvendetes következményének is betudható, hogy pozitívan változott

³ A hallgatók társadalmi és települési háttér szerinti megoszlása azokat az iskolai képzésben megmutatózó egyenlőtlen esélyeket igazolták vissza, amelyekre a mobilitáskutatók már az 1980-as évek végén felhívták a figyelmet. Róbert Péter: Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben *Szociológia* 1991. 59-84.

⁴ Hasonló eredményt hozott a közelmúltban 219 főre kiterjedő hazai jogismeretvizsgálat is, a megkérdezettek 90%-a tudta, hogy a bíróság nem fogadja el azt a védekezést, hogy a peres fél nem ismerte a jogszabályt. Kormány Attila: Jogismeret és jogtudat a mai magyar társadalomban *De Jure* 1999. március 8.

a jogismeret minőségi struktúrája is, amelyre a három kérdés részletes indoklásának tartalomelemzéséből következtethetünk. A munkavállaláshoz kapcsolódó jogismeret szükségességének értelmét az is árnyalta, hogy a hallgatók 21,5%-a dolgozott egyetemi tanulmányainak megkezdése előtt.

A jogtudat vizsgálat egyik fontos célkitűzése azoknak a hírforrásoknak a megismerése, ahonnan a megkérdezettek az ismereteiket szerezhették. **15 évvel ezelőtt a megkérdezettek 25%-a vagy a televíziót, vagy a rádiót, vagy az újságokat, illetve a népszerűsítő kiadványokat jelölte meg a jogi ismeretszerzés legfontosabb forrásaként.** A jogszabálygyűjtemény 10%-nál, az alkotmány 12%-uknál szerepelt, mint ismeretforrás. Jelen felmérésünkben legtöbben a jogi szakirodalmat jelölték meg az ismereteik megszerzésének forrásaként (33,5% 144 fő), további 12,1% a szakirodalom mellett a tanácskérést, vagy a tömegtájékoztatás útján történő tájékozódást (10,9%) is megemlítette. Öröndetes változásként értékelhető a passzív ismeretszerzésről az aktívra való áttérés, amely véleményünk szerint azzal is magyarázható, hogy a jogállami viszonyok keretei között nemcsak a jog iránti érdeklődés, hanem a professzionális és hiteles jogi információszerzés iránti igény is megnőtt. Ezt mutatja, hogy a csak tömegtájékoztatáson keresztül történő ismeretszerzés az ötödik helyen áll a rangsorban (8,1%). A válaszok között nem található szignifikáns különbség egyik vizsgált dimenzió mentén sem, az viszont megállapítható, hogy a szakirodalmat a jogászok és bölcsészek részesítették előnyben, ezután a közgazdászok, műszaki egyetemisták és végül az orvostanhallgatók következtek.

A jogi problémák a családi kommunikáció részeként legtöbbször a joghallgatók otthoni környezetében voltak jelen (76%), legkevésbé pedig a műszaki hallgatóknál (51,6%). A szülői környezetén kívül jogi problémákról a műszaki és orvostanhallgatók kevesebb, mint fele, míg a másik három karon tanulók több mint háromnegyede (BTK 82,3%, Közgáz 77,1%, ÁJK 76%) szokott még másokkal is beszélgetni. A nemek válasza közötti különbség szignifikáns, a lányok javára, amelynél a BTK kiugróan magas százalékos aránya is szerepet játszhatott. 1984-es vizsgálatunk eredményéhez képest ismét jelentős eltérést regisztrálhattunk, ugyanis akkor a férfi hallgatók 62%-a, míg a női hallgatók 67%-a nemmel válaszolt arra a kérdésünkre, hogy szoktak-e családi, vagy más körben jogi témákkal kapcsolatban beszélgetni. Megállapítható tehát, hogy a jog érvényesülésével kapcsolatos kommunikáció a hallgatók mindennapjainak részévé vált, s az erre történő szocializáció jelentősége a jogállamiság keretei között felbecsülhetetlen.

Mint az előzőekben megállapítottuk, a média, mint releváns jogi ismereteket közlő forrás leértékelődött, ugyanakkor a TV, rádió és sajtótermékek, mint hírforrások továbbra is fontos

szerepet játszanak a jogról és annak érvényesüléséről való ismeretszerzés folyamatában. A törvénysértésekkel kapcsolatos tudósításokat a megkérdezettek 75,2%-a el szokta olvasni, elsősorban a joghallgatók (77%), míg az ilyen jellegű témák legkevésbé az orvostanhallgatókat érdeklik (65%). Az esetek között azok a perek szerepeltek „*amelyek nagyobb horderejűek és nagyobb nyilvánosságot kapnak*” műszakis fiú). Annak érdekében, hogy árnyaltabb képet kaphassunk a jogesetek megismeréséhez kapcsolódó attitűdökkel kapcsolatban, megkérdeztük a hallgatóktól, hogy véleményük szerint többet kellene-e írni a törvénysértések ürügyén. A kérdésre 469-en válaszoltak, 48% szerint igen, míg 52% szerint nem, 28 hallgatónak nem volt véleménye. Korábbi vizsgálatunknál 54% volt az igen válaszok aránya, amelyből az a következtetést vonható le, hogy mivel a sajtó jóval többet foglalkozik a törvénysértésekkel, mint az államszocializmus idején, ezért hiányérzet a tájékoztatásban már kevésbé tapasztalható. Ugyanezt észleltük akkor is, amikor a TV és rádió szerepével kapcsolatban érdeklődtünk arról, hogy vajon több, vagy kevesebb ilyen jellegű műsort igényelnének a hallgatók. A válaszolók 41,2%-a kevésnek, míg 58,8% elégségesnek tartotta az audiovizuális hírforrások törvénysértésekkel kapcsolatos tájékoztatását. A lányok valamivel többen válaszoltak igennel, mint a fiúk, szignifikáns eltérés viszont csak a karok között található. A joghallgatók 82,8%-a több tájékoztatást igényelne az újságokon keresztül, míg 67,4% elégségesnek tartotta a TV és rádió ilyen jellegű hírműsorait. Ez utóbbiak növelését csak a bölcsészek igényelnék többen (54,2%), mint ahányan elégségesnek tartották a szolgáltatást.

Konkrét jogágakkal kapcsolatos válaszok:

A jogismeret megszerzésének formái és mélysége mellett néhány olyan kérdést is feltettünk, amelyek konkrét témával kapcsolatosak és nagy valószínűséggel a hallgatók mindennapi életében is szerepet játszanak. Célunk az volt, hogy feltárjuk a vállalkozások jogi keretéhez, a magán és köztulajdon sérelmére elkövetett bűncselekmények társadalmi megítéléséhez kapcsolódó ismereteket, illetve a családhoz, házassági szerződéshez, az örökösödési illetékhez, a halálbüntetéshez és az eutanáziához kapcsolódó attitűdöket.

Úgy véltük, hogy a rendszerváltás következtében leépülő állami tulajdon helyére lépő magánvállalkozások jogi kereteinek kiépülésével kapcsolatos jogszabályi ismeretek jól szondázzák a hallgatók aktív jogismeretét. Csak 393 értékelő választ kaptunk, ebből 59,8% megfelelőnek, míg 40,2% hiányosnak tartotta a jogszabályi környezetet. Ez utóbbiak közül többen joghézagokra, bürokratizmusra, megbízhatatlan politikai környezetre, míg néhányan protekcionizmusra hivatkoztak. A megkérdezett hallgatók közül 104 válaszolta azt, hogy nem ismeri a vállalkozások jogi kereteit. Az értékelő válaszoknál a jogászok, közgazdászok voltak

a leginkább elégedettek, míg a bölcsészek a legkritikusabbak, közülük 51 hivatkozott joghézagra, míg a jogászok közül csak 30. A lányok kritikusabbak, mint a fiúk, bár valamivel kevesebben adtak értékelő választ a kérdésre, ám a negatív megítélésnél a férfiakhoz viszonyított eltérés szignifikáns, emellett a vállalkozásokhoz kapcsolható legjellemzőbb jogi problémák felsorolásában is felülmúlták a fiúkat.

Család

A válaszadók 58%-a szerint pozitív, míg 20,6%-a szerint negatív a család, mint intézményrendszer társadalmi megítélése, további 21,4% nem tudott dönteni, kedvező és kedvezőtlen meggyőződések együttesét sorakoztatta fel. A legkritikusabb álláspontot a bölcsészek képviselték, 68,8% szerint a család társadalmi megítélése negatív, míg a legkevésbé kritikus felfogást a műszaki egyetemisták képviselték, közülük csak 39,4% vélekedett hasonlóan. Valószínű, hogy az eredményben a nemek karonkénti eltérő aránya is szerepet játszott. Nem jelentős a különbség, ám a lányoknál valamivel több a csak pozitív vélemény, és emellett közülük többen válaszoltak úgy, hogy a pozitív és negatív megítélés együttesen volt jelen. Többen említették azt, hogy mivel érzelmi indíttatású, személyközi kapcsolatokon nyugvó intézményről van szó, a jogszabályok nem segíthetnek a házasság stabilitásában, sokkal inkább a gyermekkori szocializáció a meghatározó a családi viszonyok alakulásában. A jogszabályok megerősítő szerepét a lányok 12,1%-a, a fiúk 14,6%-a vallotta (összesen 79 fő), legkevésbé értékelt egyet vele a közgazdászok, míg a legkevésbé kritikusak az orvostanhallgatók voltak.

A hallgatók válaszaik egyértelműen tükrözték azt a közvéleményben is fellelhető felfogást, amely szerint a házasság és a család intézménye súlyos problémákkal terhelt, s e tekintetben a jog lehetőségei korlátozottak. A válaszok indoklására leírtak is ezt támasztották alá: *„Családokban egyre kisebb az összehúzó erő, támogatni kellene inkább őket... ...a házasság ma már nem divat. Ha az ember mégis összeházasodik, úgy tűnik, csak azért teszik, hogy elválhassanak. A házasság és a család többé nem szent dolog, az emberekben nincs elég felelősségérzet ezekhez a szent dolgokhoz.”* Ugyanakkor a hallgatók főleg a személyiségben rejlő problémákra, és nem társadalmi okokra vezették vissza a családi konfliktusokat. A gazdasági, kulturális tényezők szerepét a konfliktusok kialakulásában egyáltalán nem említették meg.

Következő kérdésünk egy 1986-ban bevezetett új jogintézményhez a házasság előtti vagyoni jogi szerződéshez kapcsolódott. A hallgatók 61%-a pozitívan, míg 35%-a negatívan viszonyult ehhez a megoldáshoz, a többieknek vagy nem volt véleménye, vagy nem ismerték ezt a

lehetőséget. A megítélések különbözősége nemek szerint szignifikáns, a lányok 65,2%-a pozitív funkcióját emelte ki, mindössze 3,4%-uk nem hallott róla, vagy nem tudta megítélni, míg a férfiaknál 55,5% fogadta el és 5%-uk számára volt ismeretlen. Válaszait jóval több lány indokolta (60,1%), mint férfi (39,9%). A negatív attitűd karonkénti rangsora a következő: orvostanhallgatók 38,1%, bölcsészek 34,5%, műszaki egyetemisták 32,8%, közgazdászok 27,1%, joghallgatók 22,9%. A visszautasítás indokaként legtöbbször a bizalmatlanságot jelölték meg, csak kevesen utaltak arra, hogy mint „rossz kezdet” a házasság későbbi folyamatában is problémákat okozhat. A jogintézményt elfogadják a világos gazdasági kiindulópontot, a házasság felbomlásakor elkerülhető konfliktusokat említették, ez utóbbit tartották pozitívnak azok is, akik egyébként ambivalens véleményüket hangoztatták a jogintézménnyel szemben („nem mindig tartom jónak, nagy vagyonú házaspárok esetén viszont szükséges”). Csak örömmel konstatálhatjuk, hogy a jövő értelmisége körében – racionalitása miatt – ilyen kedvező fogadtatásra talált a házassági vagyoni jogi szerződés. Valószínű, hogy ebben a vagyoni egyenlőtlenségek növekedése és tudatosulása is szerepet játszott, ezért üdvözölhető a leendő jogászok felelősségteljes gondolkodása, amely garanciát jelenthet arra, hogy ez a jogintézmény - akár csak Nyugat Európában - elfogadott gyakorlattá válik.

A magyarországi jogtudatvizsgálatok egyik konstans kérdése az örökösödési illetékekkel kapcsolatos attitűd feltárására vonatkozik. 1984-ben a válaszolók 40%-a utasította el egyértelműen ezt a jogintézményt, az ezt megelőző 1975-ös réteg-jogtudatvizsgálatban pedig résztvevőknek 43%-a. (index) Az elmúlt évtizedekben egyre nyilvánvalóbbá váló vagyoni egyenlőtlenségek tudatosulása, s ez akár csak a házassági vagyoni jogi szerződéseknél, az örökösödési illetékekkel kapcsolatos attitűdök változásánál is jelentős meghatározó tényező lehet. Úgy véljük, hogy jelen esetünkben a normatív szabályozás társadalmi elfogadottsága nem történt meg, sőt ezzel ellentétes tendenciák érvényesülnek. A hallgatók többsége 87,2% negatíván viszonyult ehhez a jogintézményhez, összesen 44-en (9,4%) helyeselték, 12-en pedig nem hallottak róla. Az értelmiségi és vezető foglalkozású anyák gyermekeinek 92,3%-a, míg az adminisztratív állományban dolgozó nők gyermekei közül 64% utasította el az örökösödési illeték jelenlegi formáját. Az apák foglalkozása mentén a válaszok az átlaghoz viszonyítva alig szóródtak. A női hallgatók inkább elutasítóak (90,4%), mint a férfiak (82,7%), az előbbieknél csak 8%-a helyeselte, míg az utóbbiaknak 13%-a, emellett közülük nagyobb számban nem tudtak határozottan állást foglalni a kérdéssel kapcsolatban. A különböző karok hallgatói 90,9% és 81,6% között utasították el az örökösödési illetékre vonatkozó törvényt, leginkább a bölcsészek, utánuk közgazdászok, műszaki egyetemisták, orvostanhallgatók és jogászok a

sorrend. Az indoklásnál a bölcsészkaron tanulók azonos arányban (39,7%) említették azt, hogy az állam ezáltal jogtalan bevételhez jut, valamint azt, hogy nagyon megterheli az örökösöket, további 19,2% azt említette, hogy mindenkinek joga van ahhoz, hogy az általa megszerzett javakat változatlan értékbe átörökíthesse. A másik négy kar hallgatói inkább a jogtalan állami bevétel miatt utasították el ezt a jogintézményt, legmagasabb arányban a joghallgatók (53,6%) **Ide kellene valami magyarázat! harmad évesek!** Összefoglalva megállapítható, hogy nemcsak a jogintézménnyel szembeni negatív attitűd, hanem az állammal szembeni ellentétes érzület kialakításában is szerepet játszhat az örökösödési illeték jelen formájában történő fennmaradása, mivel **ebben az alakjában inkább diszfunkcionális szerepet tölt be a törvényesség betartására történő szocializációban.** A törvényalkotóknak el kellene gondolkodni azon, hogy milyen megterhelés lenne elfogadható az örökösök részéről, amely a befolyt összegből a társadalom érdekében történő állami feladatvállalások elismerése, és nem a törvény elítélése mentén integrálná az egyéneket.

Halálbüntetés

1984-ben a halálbüntetéssel kapcsolatos attitűd felderítéséhez kapcsolódó kérdéseinkre a válaszolók 47%-a igenlő választ adott, míg 18%-a e súlyos büntetés eltörlését javasolta. **Mi történt azóta, esetleg indexbe.** Jelen vizsgálatunkban az utóbbiak aránya 46%-ra emelkedett. Valószínű, hogy a törvényi szabályozás is jelentős attitűdváltozást eredményezett, emellett a megkérdezettek szüleinek – az előző mintavételhez viszonyított - magasabb iskolai végzettsége, mint szocializációs tényező is szerepet játszhatott. Azok között, akik helyeselték ezt a büntetési formát (az összes válaszolók 53%-a), 13% csak súlyos bűncselekmények elkövetése esetén tartaná indokoltnak. A leginkább elutasítók a bölcsészek (57,6%), valamint a joghallgatók (53,8%), míg a műszaki egyetemistáknak csak kevesebb, mint harmada (32,3%), ez utóbbiak támogatták legmagasabb arányban (60,4%) feltételektől függetlenül a halálbüntetést.

Míg a válaszadók között nemek tekintetében nem található különbség, addig a szülők társadalmi csoportja szerinti különbségek szignifikánsak. A magasabb presztízsű társadalmi szülői háttér a halálbüntetéssel szemben inkább a negatív attitűd kialakításában játszik szerepet.

Eutanázia

A hazai közvéleményt valamint a különböző szakmai csoportokat is foglalkoztató másik aktuális téma az eutanázia kérdésköre. Az egyetemisták kétharmada (301 fő) minden megszorítás nélkül helyeselné, míg további 14,5%-uk visszaélés mentességet biztosító jogi keretek mellett tartaná elfogadhatónak. A megkérdezettek 19%-a (86 fő) elutasító választ adott,

míg 2%-nak nem volt véleménye e témával kapcsolatban. Ha a válaszokat a nemek mentén vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a férfi hallgatók 81,8%-a, míg a nők 78%-a értene egyet ennek az intézménynek a bevezetésével, ugyanakkor a férfiak a nőkhöz viszonyítva jóval többen említették (18,2%) a megfelelő törvényi garanciák szükségességét.

Míg a szülői háttér nem jelentett differenciáló tényezőt, addig a különböző karokon való tanulmányok folytatása igen. A leginkább elfogadók a bölcsészek (84,4%) és a közgazdasági kar hallgatói (84%), de a két csoport különbözött egymástól abban, hogy az utóbbiak igénylik a legmagasabb arányban a megfelelő biztosítékokat (20,2%). A jogi és műszaki kar hallgatói is 80% felett helyezték az eutanázia lehetőségét, azonban az orvostanhallgatók 40%-a elutasította azt. Elgondolkodtató, hogy éppen az a hallgatói csoport tudja legkevésbé elfogadni a „kegyes halál” gondolatát, amely eljövendő foglalkozása gyakorlása közben szembesülni fog ezzel a problémával. Valószínű, hogy ez a közvetlen érintettség és a hippokratészi eskü együttesen játszhatott szerepet az elutasítások magasabb számában. Az igenlő vagy elutasító válaszok mögött meghúzódó indokok kivetítése előtt utalnunk kell arra, hogy 168 hallgató nem magyarázta döntését. Az eutanáziával egyetértők szinte kivétel nélkül arra hivatkoztak, hogy az „*élethez való jog magánügy*,” míg a „*jó halált*” elfogadók többsége (63,5%) súlyos betegség esetén, akkor, ha az egyén még felelősségteljesen tud dönteni, tartotta csak elfogadhatónak ezt a beavatkozást. Ezen túlmenően az egyetértők 1,2%-a viszont csak abban az esetben tartotta megengedhetőnek az eutanáziát, ha a betegség további lefolyása következtében a páciens elvesztené önbecsülését. Véleményünk szerint az eutanázia mellett a hallgatók is ugyanazokat az indokokat említették meg, amelyek a közvélemény által is elfogadottak.

„Lát-e különbséget a magán és köztulajdon sérelmére elkövetett bűncselekmények társadalmi megítélése között? Mi az ön személyes véleménye erről?” Ez volt a két utolsó, hallgatóknak feltett kérdés. A tizenöt évvel ezelőtti vizsgálatunkban személyi és társadalmi tulajdon elleni bűncselekményekkel kapcsolatos attitűdre kérdeztünk. Az akkori társadalmi vélekedés - amelyet a kérdésekre adott válaszok is igazoltak - az volt, hogy mind a közvélemény, mind a hallgatók többsége „bocsánatos bűnnek” tartotta a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűncselekményeket.⁵ Mindössze 6% nyilatkozott úgy, hogy a társadalmi tulajdon nagyobb megbecsülésben részesül, mint a személyi tulajdon.

⁵ Azt, hogy itt a társadalmi tulajdon csak kvázi tulajdon szerepét töltötte be mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy az iskolákban az osztályfőnökök nyilvánosan arra kérhették a szülőket, hogy az iskola megsegítésére hozzanak különböző dolgokat a munkahelyükről, ugyanakkor ezen eszközök munkahelyről való kivitele nem volt engedélyezett.

A rendszerváltás az állami tulajdon lecsökkenését és ezzel párhuzamosan a tulajdonformák pluralitását, különösen a magántulajdon arányának növekedését eredményezte, amelynek következtében módosultak kérdéseink is. A két tulajdonforma sérelmére elkövetett bűncselekmények társadalmi megítélését az egyetemisták 74%-a különbözőnek látta, míg 25% azonosságot tételezett fel. Heten nem adtak értékelő választ (4 közgazdász-, 3 bölcsészhallgató). A különbséget vallók között a joghallgatók állnak az első helyen (82%), míg az utolsók a közgazdászok (70,7%). A hallgatók 63,1%-a (314 fő) indokolta is választát, közöttük a legtöbb (78 fő) a jogi karon, legkevesebb (38 fő) az orvosin tanult. A joghallgatók közül 72-en úgy vélték, hogy a magántulajdon védelme a közvélemény szerint elsőbbséget élvez az állami tulajdonnal szemben, ez utóbbira csak egy hallgató voksolt. A többi karon differenciáltabb volt a megítélés, legkiegyensúlyozottabb a műszakisok véleménye, 63-ból 32 szerint a magántulajdon védelmét részesíti előnyben a társadalom. A lányok között többen gondolták azt, hogy a két tulajdonforma elleni bűncselekmény megítélése különböző, és hogy a többség a magántulajdont részesíti előnyben.

Az utolsó kérdésünkkel a hallgatók személyes véleményére voltunk kíváncsiak az előbbi témával kapcsolatban. Sajnos a hallgatók közül csak 199-en válaszoltak erre a kérdésre, legtöbben 65 fő a BTK-n, míg legkevesebben 21 fő az orvostanhallgatók közül. Emiatt a válaszok százalékos értékelése helyett csak a tendenciákat ismertetjük. A válaszadók többsége az egyenlő megítélést említette, valamivel kevesebben azt, hogy a köztulajdon védelmét fontosabbnak tartja, 7-7 fő a jogászok, valamint a BTK-sok között úgy vélekedett, hogy a magántulajdon védelme fontosabb. A válaszolók 55,8%-a volt nő, akik közül 56-an ugyanolyan szigorúan ítélték meg a mindkét tulajdonforma ellen elkövetett bűncselekményeket, a férfiak közül 55-en válaszolták ugyanezt. A nemek megoszlását figyelembe véve valamivel több lány ítélte meg szigorúbban a magántulajdon ellen elkövetett bűncselekményeket (12-6 fő). Következtetésként azt vonható le, hogy bár a köztulajdon védelmével kapcsolatos attitűdök keveset változtak az előző felmérésünkhöz viszonyítva, a piacgazdaság viszonyainak megfelelő magántulajdonos szemlélet erősödni látszik.

Következtetések és javaslatok, amelyekben egyrészt megpróbáljuk összevetni a 15 évvel ezelőtt kapott válaszokat a jelenlegiekkel, másrészt javaslatokat teszünk a jogismeret szélesebb körben történő szocializációja érdekében.

Az egyik lényeges változás a megelőző jogtudatvizsgálatunkhoz képest, hogy néhány kérdést kivéve nem található szignifikáns eltérés a nemek válaszai között. Ezek is inkább azokhoz a jogintézményekhez (család, szerelemből kötött érdek nélküli házasság) kapcsolódtak, amelyek

a tradicionális nemi szerepek bizonyos fokú továbbélését jelzik az egyetemi hallgatók körében is. Ezzel szemben megnőtt a válaszok különbsége a kari hovatartozás mentén. A jogtudat úgynevezett értékelő elemeivel kapcsolatban ugyanakkor nem beszélhetünk két markánsan elkülönülő szélső pólusról, amely 1984-es vizsgálatunkban fellelhető volt, akkor a joghallgatók és orvosok alkották e két csoportot. Sajnos megállapítható, hogy az egyetemisták mind területileg, mind pedig társadalmi háttér szempontjából homogénebb csoportot képeznek az előző mintával szemben, amelynek társadalompolitikai következményei nem értékelhető pozitívan, és túlmutatnak vizsgáldásunk keretein.

Még mindig magasnak tartjuk az igen-nem eldöntendő kérdések után válaszukat nem indoklók arányát, amely a **jogismeret és jogtudat hiányosságaira világít rá.** Éppen ezért megfontolandónak tartanánk már az általános iskolában megismertetni a tanulókat jogrendszerünk alapjaival. Ehhez kitűnő oktatási anyagként szolgálhatna Kondorosi Ferenc-Kondorosi László-Lukács Éva szerzői munkaközösség által készített: „Jogaink – korlát a szabadsághoz /Az emberi jogokról és a világról tizenéveseknek/” című a közelmúltban megjelent könyvecske. Emellett úgy véljük, hogy a közoktatás valamennyi szintjén, különösen az egyetemeken, minden fakultáson bővíteni kell a jogi ismeretek oktatását.

Annak ellenére, hogy a válaszok elemzése kapcsán kiemeltük, örömdetes javulás észlelhető az egyetemisták jogismeretében, jogtudatukban tükröződik a jogállamiságnak megfelelő jogi kultúra, ugyanakkor határozott ellenérzéssel rendelkeznek bizonyos jogintézményekkel szemben (örökösödési illeték, halálbüntetés). Ezen kettősség kiküszöbölése érdekében merült fel bennünk a jogismeret/jogtudat javításának igénye, mivel fenn állhat annak veszélye, hogy a napjainkat jellemző kiszámíthatatlanabb társadalmi környezet miatt az igazságszolgáltatás és jog tekintélyének helyreállításánál a másként cselekvők erőteljesebb megrendezésének igénye is felmerülhet.